

4

КИЇВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВІСЬМОЙ НОМЕРІ ВИПАДКІ:

1. Історія партії ЦК КПСР
Історія Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС

2. Про науково-технічний прогрес
структури робітничого

3. Різноманітність людини: природа і
історичний вплив

4. Історія українського університету
дослідження історії спеціальних форм
дослідження (побірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. П. И. Павлюк, Д. С. Щедрина.—Пятидесятилетие Института истории партии ЦК КП Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Л. Ф. Гайдуков, О. Т. Остапущенко. В. И. Ленин о научно-техническом прогрессе и его роли в развитии производительных сил социалистического общества. В. Н. Гладилін. О взаимоотношениях человека и природы в первобытную эпоху. Сообщения. В. Е. Романиов.—Об изменениях структуры рабочего класса УССР по полу и возрасту в послевоенный период. А. Д. Горбул. Деятельность первичных партийных организаций морского транспорта Украины в 1959—1965 гг. Ю. А. Марголис.—Т. Г. Шевченко и Петербургский университет. Из исследований в области специальных исторических дисциплин. В. Ф. Святовец. В. И. Ленин об эпистолярном наследии К. Маркса и Ф. Энгельса. Н. Ф. Котляр. Денежное обращение на Левобережной Украине во второй половине XVII — первой половине XVIII ст. Д. И. Мишко. Густинская летопись как исторический источник. О. Ф. Сидоренко. Из древней украинской метрологии («ведро»). С. Л. Коваленко. Богуслав или Буслав (к этимологии слова). Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. P. I. Pavlyuk, D. S. Shchedrina. The 50th Anniversary of the Institute of Party History of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine — a Branch of the Institute of Marxism-Leninism of the Central Committee of the C.P.S.U. L. F. Gaidukov, O. T. Ostapushchenko. V. I. Lenin on Scientific-technical Progress and Its Role in Development of Productive Forces of Socialist Society. V. N. Gladilin. On Interrelation of Man and Nature in Primitive Epoch. Communications. V. O. Romantsov. On Changes in the Structure of Working Class of the Ukrainian SSR with Respect to Sex and Age in the Post-war Period. O. D. Gorbul. Activity of the Primary Local Party Organizations of Sea Transport of the Ukraine in 1959—1965. Yu. A. Margolis. T. G. Shevchenko and Petersburg University. From Researches in the Field of Special Historical Branches of Sciences. V. F. Svyatovets. V. I. Lenin on Epistolary Legacy of K. Marx and F. Engels. N. F. Kotlyar. Money Circulation in the Left-Bank Ukraine in the Second Part of the XVII — First Part of the XVIII Century. D. I. Mishko. Gustinian Chronicle as a Historical Source. O. F. Sidorenko. From Ancient Ukrainian Metrology ("vedro"). S. L. Kovalenko. Boguslav or Busslav (to the Words Etymology). Notes. Returning to the Already Published. Conclusions of Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (121)

КВІТЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- П. І. Павлюк, Д. С. Щедрина — П'ятидесятиріччя Інституту історії партії
ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС . . . 3
- Л. Ф. Гайдуков, О. Т. Остапущенко — В. І. Ленін про науково-технічний
прогрес та його роль у розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства 12
- В. М. Гладилін — Про взаємовідносини людини та природи у первісну епоху 19

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. О. Романцов — Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та
віком у післявоєнний період . . . 27
- О. Д. Горбул — Організаційне зміцнення первинних партійних організацій мор-
ського транспорту України в 1959—1965 рр. . . 34
- Ю. Д. Марголіс (Ленінград) — Т. Г. Шевченко і Петербурзький університет 45

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- В. Ф. Святовець — В. І. Ленін про епістолярну спадщину К. Маркса і
Ф. Енгельса . . . 56
- М. Ф. Котляр — Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині
XVII — першій половині XVIII ст. . . 59
- Д. І. Мишко — Густинський літопис як історичне джерело . . . 69
- О. Ф. Сидоренко — З давньої української метрології («відро») . . . 74
- С. Л. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — Богуслав чи Буслав? (До ети-
мології слова) . . . 78

ЗАМІТКИ

- Т. Л. Степаненко (Харків) — Підвищення технічного рівня робітників маши-
нобудівної промисловості України в 1933—1935 рр. . . 80
- Л. В. Чаговець — До історії боротьби більшовиків за відокремлення школи
від церкви в дожовтневий період . . . 85
- А. М. Чорногор (Донецьк) — До історії заснування міста Жданова . . . 91
- А. Є. Москаленко (Воронеж) — Сторінка з історії медієвістики на Україні 96
- С. А. Липко (с. Любань Житомирської області) — Де був давній Болохов? . . 99
- А. А. Стрілко — І. Франко про Сімона Болівара . . . 105

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- В. М. Юровський — До питання про ленінський призов у партію на Україні 110

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Л. С. Нагорних (Одеса) — Участь комуністів промислових центрів Півдня Ук-
раїни в громадсько-політичному житті в роки семирічки . . . 112
- Б. М. Орловський — Залізорудна промисловість України у 80—90-х роках
XIX ст. . . 113

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Р. Р. Бандура (Ровно) — Учням — про соратників В. І. Леніна . . . 115

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», Київ

НАШ КАЛЕНДАР

- В. Г. Сарбей — Питання історії на сторінках першого ленінського науково-політичного журналу «Зоря» (До 70-річчя виходу першого номера) . . . 121
- М. К. Івасюта (Львів) — Революціонер, письменник, комуніст (До 60-річчя від дня народження О. Я. Гаврилюка) . . . 124
- П. А. (Івано-Франківськ) — Визначний учений (До 100-річчя від дня народження В. М. Гнатюка) . . . 126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. М. Шморгун — Нові видання книжкової Ленініани . . . 129
- В. І Бутенко (Харків) — Колгоспне будівництво на Україні (1917—1927 рр.) в радянській історіографії . . . 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Є. О. Артеменко (Ровно), Г. Ф. Марискевич (Івано-Франківськ), П. С. Федорчак (Львів), М. Д. Хорошайлов (Донецьк) — Курс лекцій з історії КПРС . 137
- А. Р. Локаєнко (Вінниця), Е. І. Ліскул (Вінниця) — Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945 рр.) . . . 140
- О. В. Гонтар (Одеса) — Профсоюзи — В. І. Леніну. Документи і матеріали . 141
- А. В. Санцевич — А. К. Бирон, В. В. Дорошенко. Советская историография Латвии . . . 143
- С. К. Мельник (Одеса) — Петро Маркушевський. За землю радянську Кобзар воював . . . 145
- Є. Г. Суров (Свердловськ) — І. Г. Шовкопляс. Розвиток радянської археологічної науки на Україні (1917—1965 рр.) . . . 146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Т. М. Кольяк — В республіканській раді по координації наукової розробки історії КПРС і КП України . . . 147
- Г. Ф. Коваль (Городище Черкаської області) — Музейні експонати про оперу «Запорожець за Дунаєм» . . . 147
- Л. Г. Мацкевой — Попередні підсумки досліджень пам'яток кам'яного віку на Керченському півострові . . . 148
- Е. А. Балагурі (Ужгород) — Дослідження пам'яток давнини Закарпаття . . 151
- М. М. Моторнюк — Відзначення 50-річчя П. М. Шморгуна . . . 153
- Віктор Олександрович Романовський . . . 154

ДОДАТОК

- Від з'їзду до з'їзду (закінчення) . . . 155
- Теми кандидатських дисертацій з історії КПРС і КП України . . . 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калиниченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31

Украинский исторический журнал, № 4, 1971.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 03617. Здано до складання 27.II 1971 р. Підписано до друку 12.IV 1971 р. Папір друкарський № 2, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 16,0. Обліково-видавн. аркушів 16,69. Тираж 9245. Замовлення К-33.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Адрес редакции: Киев-1, Кирова, 4. Издательство «Наукова думка», Киев-4, Репина, 8. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 10,0. Тираж 9245. Цена 40 коп.

Статті

П. І. ПАВЛЮК, Д. С. ЩЕДРИНА

П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Вдні коли обговорюються рішення XXIV з'їздів КПРС і КП України Інститут історії партії ЦК КП України відзначив свій півстолітній ювілей. Інститут прийшов до свого ювілею з визначними творчими успіхами. Вони є результатом копіткої роботи колективу у розв'язанні відповідальних завдань, поставлених Комуністичною партією в справі комуністичного виховання і формування світогляду радянських людей.

З перших днів існування Радянської влади перед партією і урядом постало питання глибокого вивчення і теоретичного узагальнення історичного досвіду більшовицької партії в боротьбі проти самодержавства за свободу і незалежність народів країни, за владу Рад і будівництво нового соціалістичного суспільства. Дослідницька робота в галузі історії партії стала на порядок денний як одне з найголовніших завдань. До розв'язання його Комуністична партія приступила в перші ж роки після перемоги Великого Жовтня.

У вересні 1920 р. В. І. Ленін підписав постанову Ради Народних Комісарів «Про заснування Комісії для збирання і вивчення матеріалів по історії Жовтневої революції й історії Комуністичної партії» (Істпарт). Постанова Раднаркому знайшла широкий відгук і підтримку серед трудящих всіх радянських республік.

Партія і уряд Української РСР з перших днів своєї діяльності проявили велику увагу до питань історико-партійної науки. 6 квітня 1921 р. згідно рішення ЦК КП(б)У постановою ВУЦВКа було створено Республіканську комісію по історії Комуністичної партії і Жовтневої революції (Істпарт), основним завданням якої було збирання і видання історико-партійних документів, а також вивчення досвіду революційної боротьби пролетаріату України під керівництвом більшовиків*. Роботу в Істпарті партія доручила вести видатним діячам КП(б)У С. В. Косіору, Г. І. Петровському, М. О. Скрипнику, В. П. Затонському, Д. З. Мануйльському, М. М. Попову, Е. І. Квірінгу та ін. Першим головою Всеукраїнського істпарту був М. О. Скрипник.

За роки своєї діяльності республіканський Істпарт заклав основи збирання, зберігання і використання документів для розробки історико-партійної науки. Він видавав протоколи з'їздів і конференцій Компартії

* Істпарт був підпорядкований ВУЦВК, а з січня 1922 р. перейшов у відання ЦК КП(б)У на правах його відділу.

України, збірники найважливіших документів партії, які відіграли значну роль у створенні джерелознавчої бази для розробки проблем історії партії.

Визначним доробком Істпарту та його місцевих губернських (окружних) органів* були праці, присвячені п'ятиріччю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 25-річчю РКП(б)¹. До цієї знаменної дати приурочено випуск журналу «Летопись революции» — орган Істпарту**. За період його існування вийшло 57 номерів. Матеріали, вміщені на його сторінках мають велике наукове значення. Вони відтворюють незабутні сторінки історії боротьби за владу Рад на Україні. На сторінках журналу публікувались ленінські документи, тематичні добірки з проблем історії партії. Серед публікацій велику цінність мають статті видатних партійних і державних діячів УРСР, активних учасників революційних подій в боротьбі за владу Рад на Україні: В. П. Затонського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера, С. І. Гопнер та ін. Особливий інтерес становлять джерелознавчі матеріали — документи, спогади. Всього було опубліковано 1495 документів, виявлених в архівах і зібраних у безпосередніх учасників історичних подій.

Цінний вклад в історико-партійну науку вніс Істпарт в питанні вивчення і висвітлення історії героїчної боротьби пролетаріату України в період першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. До двадцятиріччя цієї знаменної події в історії Росії істпарт видали 16 збірників і 13 брошур².

Виключне місце посідає література, видана істпартами про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. На відзначення десятих роковин Жовтня вийшло понад 30 праць наукової і популярної літератури з історії підготовки і проведення соціалістичної революції на Україні³. Серед них заслуговують на увагу збірник «КП(б)У в резолюціях з'їздів і конференцій» (Істпарт України, Харків, 1927 р.), збірник Хар-

* Місцеві істпарту були створені за вказівкою ЦК КП(б)У 1922—1923 рр. в усіх губерніях.

¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5—12 июля 1918 года. К пятилетнему юбилею (1918—1923). Статьи и протоколы съезда, Харьков, 1923; Октябрьская революция. Первое пятилетие. Сборник под общей редакцией Д. Лебеда и В. Затонского, Харьков, 1922; Пять лет. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1922; Пятая годовщина Октябрьской революции (1917—октябрь 1922), Екатеринослав, 1922; Дочери Октября. Работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции. 1917—1922, Харьков, 1922; История Екатеринбургской социал-демократической организации (1889—1903). Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. Собраны и редактированы М. А. Рубачем, Екатеринбург, 1923; 1 мая в Киеве (сборник прокламаций за 25 лет — с 1897 по 1922 гг.), К., 1923; Путь революции. Сборник первый. Социал-демократическое движение в Киеве (90-ые годы), К., 1923.

** Виходив з 1922 по 1933 р. З 1928 р. виходив частково українською мовою, а з 1930 — повністю українською.

² 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник статей и воспоминаний, Одесса, 1925; 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник материалов и воспоминаний. Книга вторая, Одесса, 1926; 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы, Николаев, 1925; 1905 год в Харькове. Сборник I, Харьков, 1925; На баррикадах. 1905 год в Александровске. Сборник I, Запорожье, 1925; Календарь-хроника событий 1905 года. 1905 год на Украине. Хроника и материалы, Харьков, 1926; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статей та спогадів, К., 1926; 1905 год на Полтавщине. Сборник, Полтава 1926 та ін.

³ Второй съезд КП(б)У. (Протоколы). Издание второе дополненное и исправленное, Харьков, 1927 г.; 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1927 г.; Октябрь на Одешине. 1917—1927. Сборник статей и воспоминаний. К 10-летию Октября, Одесса, 1927; Борьба за Советы на Екатеринбургщине. Сборник воспоминаний и статей, Днепропетровск, 1927; Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917—1920 рр. на Миколаївщині, Миколаїв, 1927; Из истории Октябрьской революции в Киеве. Воспоминания участников, К., 1927; Киевский «Арсенал» в пролетарской революции, К., 1928 та ін.

ківського істпарту, хроніка подій «1917 р. на Київщині». Вони були високо оцінені науковою громадськістю. Ці праці й сьогодні мають неоцінене значення.

До створення історико-партійної джерелознавчої бази істпарту залучали не тільки членів партії, але й широке коло громадськості*.

Значна дослідницька робота істпартів в створенні джерелознавчої бази і в розробці історико-партійної тематики зробили їх науковими центрами. Це створило передумови для реорганізації Істпарту в науково-дослідницький інститут.

1929 р. рішенням ЦК КП(б)У та постановою ВУЦВК Істпарт був реорганізований в Інститут історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У**. Було створено центральні сховища партійних документів і історико-партійної літератури. Основним напрямом роботи колективу Інституту були підготовка і видання творів класиків марксизму-ленінізму українською мовою і далша розробка історико-партійної тематики. Основні зусилля науковців спрямовувалися на розробку історії діяльності більшовицьких організацій в дожовтневий період і в період підготовки і проведення Жовтневої революції та громадянської війни. Для дослідницької роботи першорядне значення мала публікація документів партії (протоколи і стенограми партійних з'їздів і конференцій), а також узагальнюючих праць з окремих проблем історії партії.

На початку 30-х років Інститут випустив двотомний збірник «Історія КП(б)У в матеріалах і документах»⁴.

На розвиток історичної науки в 30-і роки негативно позначився культ особи. В літературі недостатньо висвітлювалася організуюча та керівна роль Комуністичної партії, роль народних мас в історичному процесі. Недостатня увага приділялася і питанням ролі Компартії в соціалістичному будівництві. Деякі праці були слабо аргументовані документально, а в цілому наукова продукція Інституту скоротилася і носила епізодичний характер. Незважаючи на це історико-партійна наука розвивалася. 1940 р. Інститут видав ряд праць, 14 переклав на українську мову⁵, а всього за період з 1922 р. по 1940 р. вийшло 84 праці, з них 26 збірників документів, спогадів, статей, 52 монографії та брошури, бібліографічний покажчик, вчені записки, 4 фотоальбоми.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз тимчасово припинив діяльність Інституту.

В післявоєнні роки Інститут під керівництвом Компартії України провів значну роботу по створенню фундаментальних праць і досліджень в галузі історико-партійної науки. Його діяльність підпорядкована політичній, пропагандистській роботі партійних організацій республіки серед трудящих. За ці роки (1945—1970 рр.) Інститут видав 73 наукові праці, з них — 37 монографій, 27 збірників документів і матеріалів, 9 збірників статей і спогадів. Інститут є єдиним науково-дослідницьким центром республіки, який здійснює переклад на українську мову творів К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Видання творчої

* Документи зібрані істпартами зберігалися в державних архівах в історико-партійних секціях.

** З 1939 р.— Український філіал Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК КП(б)У, з 1956 р.— Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

⁴ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. (Хрестоматія). Випуск перший. Більшовицькі організації України до 1917 року, Харків, 1933; Історія КП(б)У в матеріалах і документах. (Хрестоматія). Випуск другий. 1917—1920 рр., Харків, 1934.

⁵ Рядніна У. І. Тактика більшовиків в роки імперіалістичної війни (1914—1918 рр.), К., 1940; Кулик І. Похід Денікіна і його розгром, К., 1940; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р., К., 1940; Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр. Збірник матеріалів і документів, К., 1940 та ін.

спадщини основоположників наукового комунізму покликане нести революційне мудре марксистське слово до найширших народних мас, сприяти залученню їх до активного політичного і виробничого життя, надихати на боротьбу за втілення в життя партійних накреслень.

Відомо, що російською мовою вибрані твори В. І. Леніна видавалися 5 раз. Українською мовою окремі праці Ілліча видавалися за життя вождя. 1928—1933 рр. вперше здійснено переклад на українську мову 18 томів з другого російського видання, 1935—1937 рр. з третього 30-томного російського видання, 1948—1968 рр. з четвертого видання творів В. І. Леніна в 45 томах. Нині колектив Інституту працює над перекладом Повного Зібрання Творів В. І. Леніна в 55 томах. Вже вийшли з друку 14 томів і до кінця 1975 р. буде завершено видання повністю.

За роки Радянської влади на Україні видано українською мовою основні праці К. Маркса і Ф. Енгельса. До 150-річчя від дня народження основоположника наукового комунізму К. Маркса Інститут завершив переклад на українську мову (з другого російського видання) Твори К. Маркса і Ф. Енгельса в 39 томах, яке є найповнішим зібранням Творів великих учених-мислителів.

Слід зазначити, що в перші післявоєнні роки на діяльності Інституту відбився загальний стан історико-партійної науки, якій не приділялося належної уваги. Творча робота його обмежувалася лекційною пропагандою та підготовкою популярних статей.

В середині 50-х років Інститут підготував і видав великі монографічні дослідження та документальні публікації. 1955 р. до 50-річчя першої російської революції 1905—1907 рр. вийшла монографія «Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)», збірник «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)», збірник статей «До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)».

XX з'їзд партії відкрив новий простір для розвитку історичної науки і зокрема історії партії. Центральний Комітет КП України розробив заходи, спрямовані на розгортання науково-дослідницької роботи в цій галузі.

Інститут історії партії ЦК КП України зосередив зусилля науковців на розробці проблем з історії КП України і Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні в напрямку вивчення, дослідження і публікації історико-партійних документів і узагальнюючих праць. До 40-річчя та 50-річчя Жовтневої революції Інститут підготував і видав великі документальні публікації, монографії, статті, спогади.

Найвизначнішою публікацією історико-партійних документів з цієї проблематики є збірники «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции (март—ноябрь 1917 гг.)» (К., 1957 р.), «Большевистские организации Украины в борьбе за установление Советской власти. Октябрь 1917—март 1918 г.» (К., 1961 р.).

Вийшли праці, присвячені Жовтневій революції: «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» (К., 1957 р.), збірник статей «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917—лютий 1918 рр.)» (К., 1957 р.), збірники спогадів «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (К., 1957 р.), «Незабутні роки» (К., 1967 р.). Оригінальним виданням був фотоальбом «За владу Рад» (К., 1967 р.).

Одним з найвідповідальніших і почесних завдань Інституту було

втілення в життя рішення ЦК КП України по підготовці наукової праці «Нарисів історії Комуністичної партії України». При написанні її була використана вся попередня документально-літературна база, видана Інститутом та іншими науковими установами, а також введено вперше в науковий обіг значна кількість нових документів. Все це дало змогу найбільш повно і по-новому висвітлити ряд питань з історії КП України. В «Нарисах» з марксистсько-ленінських позицій висвітлено історію створення на Україні перших соціал-демократичних організацій і утворення Комуністичної партії України, яка склалася і оформилася в результаті об'єднання більшовицьких організацій, які діяли на Україні. В них широко висвітлена роль В. І. Леніна в розвитку революційного руху на Україні, підготовці і проведенні Жовтневої революції, створенні Компартії, в громадянській війні і відбудові народного господарства в республіці. У праці розкрито діяльність Комуністичної партії України у розв'язанні грандіозних завдань в галузі народного господарства, науки, культури, в будівництві соціалізму і комунізму. В ній показано боротьбу Компартії за єдність і чистоту марксизму-ленінізму в боротьбі проти антиленінських угруповань, за зміцнення інтернаціональної дружби і братнього єднання українського народу з усіма народами Країни Рад.

Вихід «Нарисів історії Комуністичної партії України» був важливою подією в ідейному і науковому житті республіки, великим досягненням історико-партійної науки і дістав схвалення широкої громадськості. 1971 р. вийшло третє дороблене і доповнене видання «Нарисів».

Визначне місце в дослідницькій роботі Інституту займали проблеми історії громадянської і Великої Вітчизняної воєн, які знайшли відбиття в тритомних працях: «Украинская ССР в период гражданской войны 1917—1920 годы» (т. 1, К., 1967; т. 2, К., 1969; т. 3, К., 1970), «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг.» (т. 1, К., 1967; т. 2, К., 1968; т. 3, К., 1969). Ці оригінальні монографічні дослідження підготовлені Інститутом з залученням вчених з науково-дослідних інститутів і вищих учбових закладів республіки. В цих працях на основі численного архівного матеріалу розкрито найважливіші події періоду громадянської і Вітчизняної воєн, показано мужність і героїзм українського народу, його відданість ленінській партії. В ній висвітлено роль Комуністичної партії в долі українського народу, показано титанічну роботу Компартії України по згуртуванню і мобілізації трудящих в грізні дні боротьби з ворогами Радянської влади.

Тритомна праця «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.)» відзначена Державною премією Української РСР в галузі науки і техніки 1970 р.

Важливим завданням Інституту було написання і видання спільно з ЦК ЛКСМУ «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1968 р.), в якій висвітлено на основі маловідомих архівних документів і матеріалів бойовий і трудовий шлях комсомолу республіки від дня його створення і до наших днів.

В центрі уваги Інституту завжди була тема «В. І. Ленін і Україна». Одним з найголовніших завдань була публікація ленінських документів про Україну. Сорокаріччю Великого Жовтня був присвячений збірник «В. І. Ленін про Україну» (К., 1957 р.). У порівнянні з аналогічними довоєнними виданнями цей збірник значно поповнився новими документами. Значним доробком був вихід у світ збірника документів «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—

1905 гг.)» (К., 1964 р.), а також збірника «В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного керівництва» (К., 1958 р.). До 90-річчя від дня народження В. І. Леніна у праці «Трудящі України В. І. Леніну» (К., 1960 р.) були вміщені листи, телеграми українського народу своєму любимому вождеві. Ленінська тематика знайшла відбиття також в збірниках статей «Ленінським шляхом» (К., 1960 р.), «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967 р.). Широкого розмаху набула пропаганда ленінської теоретичної спадщини в період підготовки до 100-річчя від дня народження вождя. До цієї знаменної ювілейної дати Інститут значно поповнив українську Ленініану. Вийшов у світ двотомник «В. І. Ленін про Україну» (К., 1969 р.), складений на основі Повного Зібрання Творів В. І. Леніна і має багато нових документів. Великий інтерес у широкого кола читачів викликав вихід збірника «В. І. Ленін і український народ», в якому поряд з листами і телеграфами вождів партії і держави вміщено багато документів, матеріалів і оригінальних фото про увічнення пам'яті Ілліча. Документи хвилюють силою любові народу до Леніна, вірністю його заповітам — побудувати світле комуністичне суспільство.

Монографія «Ленін і більшовицькі організації України» (К., 1970 р.) розкриває вплив, роль і значення Володимира Ілліча на формування і розвиток більшовицьких організацій України від зародження перших соціал-демократичних гуртків і груп до об'єднання їх у 1918 р. в Комуністичну партію України.

Праця «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях» (Львів, 1969 р.) висвітлює роль вождя партії і його ідей у розвитку революційного руху трудящих Галичини, Буковини, Закарпаття. Серед української Ленініани привертає увагу книга «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації» (К., 1969 р.), присвячена малодослідженій темі. Інститутом видано серію брошур, присвячених ленінській теоретичній спадщині⁶.

Інститут приділяє увагу вивченню і виданню літературної спадщини соратників В. І. Леніна партійних і державних діячів України. Видано статті й промови С. В. Косіора, готуються до видання книги Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Д. З. Мануїльського. Науковці Інституту беруть участь у написанні біографічних нарисів «Борці за велику справу». Вже вийшли книги про Косіора, Скрипника, Чубаря, Мануїльського, Коцюбинського, Затонського, Петровського, Бош, Постишева, Бубнова та ін.

Великою популярністю серед партійного активу і громадськості столичної області користуються «Ленінські читання», організовані Інститутом історії партії разом з Київським обксом КП України, Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна, республіканським

⁶ Окладний Г. В. І. Ленін — засновник і керівник КПРС і першої в світі соціалістичної держави, К., 1970; Чекалюк А. В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму, К., 1970; Мултих Г. Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність, К., 1970; Багмет М. Ленінська непримиренність до ревізіонізму і опортунізму, К., 1970; Корнієнко Є. Ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну демократію, К., 1970; Кожукало І. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі, К., 1970; Костриця Н., Матвійчук М. Ленінські принципи соціалістичного господарювання в дії, К., 1970; Цветков В. В. І. Ленін про наукову організацію праці, К., 1970; Бачинський П. Торжество ленінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР, К., 1970; Нагорна Л. В. І. Ленін про непримиренність соціалістичної і буржуазної ідеології, К., 1970; Замлинський В. В. І. Ленін про захист соціалістичної революції, К., 1970; Самофалов В. Історичний досвід Комуністичної партії України у здійсненні ленінських заповітів, К., 1970; Олійниченко Г. Ленінське вчення про національно-визвольний рух і сучасність, К., 1970; Сухарев В. В. І. Ленін і єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, К., 1970.

Товариством «Знання». «Ленінські читання» привернули увагу широкої громадськості в дні підготовки і роботи XXIV з'їздів КПРС і КП України.

За досягнуті успіхи у підготовці до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна і творчі успіхи колектив Інституту нагороджений Ленінською ювілейною грамотою, 17 співробітників медаллю «За доблесну працю на відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

За період всієї своєї діяльності Інститут першорядне значення надавав створенню науково-документальної бази, яка стала основою для дальшої розробки історико-партійної проблематики. Широкого розмаху публікація документів набула в останнє десятиріччя. Поряд з зазначеними вище збірниками, виданими до 50-річчя першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. і 40-річчя Жовтневої революції, особливе місце посідає видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956 рр.)». Це найповніше зібрання найважливіших документів, прийнятих колегіальними органами партії. З серії документальних збірників, які висвітлюють історію більшовицьких організацій України в дожовтневий період, слід в першу чергу віднести «Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1896—1904 гг.)» (К., 1963 р.), «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917)» (К., 1960 р.) та ін.⁷

Загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом поставило в центрі уваги колективу Інституту підготовку наукових досліджень, які викривають реакційну і антирадянську буржуазну ідеологію, зокрема українських буржуазних націоналістів. Підготовлена праця «Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні» і готується праця «Проти сучасних буржуазних фальсифікацій національної програми і політики КПРС».

В творчому доробку Інституту чільне місце посідають праці, які розкривають роль Компартії України у будівництві соціалізму і на сучасному етапі. Підготовлені праці «Комуністична партія України на початку соціалістичної реконструкції (1926—1929 рр.)», «Комуністична партія України в боротьбі за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства (1933—1939 рр.)», монографія «На шляху до комунізму (Діяльність КП України по виконанню семирічного плану)», «На захист революції. Сборник документов из истории ВУЧК», «Опора партии на село. Сборник воспоминаний активных участников коллективов незаможных селян Украины».

Центральний Комітет КПРС і ЦК КП України приділяли велику увагу діяльності Інституту. Свідченням цього є постанова ЦК КПРС «Про завдання, структуру і штати інститутів історії партії і партійних архівів» (7 січня 1969 р.) і ЦК КП України «Про завдання Інституту

⁷ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы, К., 1959; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов, К., 1962; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963; Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов, К., 1963; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964; З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю по залученню мас до управління державою (1923—1934 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1965; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969.

історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС в зв'язку з змінами його структури і штатів» (12 вересня 1969 р.). В цих документах визначені головні напрями і перспективи розвитку науково-дослідних історико-партійних установ. Згідно з постановами партії в Інституті створено два сектори — партійного будівництва і наукового комунізму. Це дало можливість приступити до написання наукових праць з цих проблем, які раніше недостатньо досліджувалися. З питань партійного будівництва досліджуються теми: «Діяльність КП України по удосконаленню партійної інформації», «Нові форми ідеологічної роботи партійних організацій України на сучасному етапі», «Про стиль роботи райкому партії», «Партійне будівництво на Україні в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». Сектор наукового комунізму розробляє такі теми: «Марксизм-ленінізм і сучасна науково-технічна революція», «Будівництво комунізму і зміни в соціальній структурі радянського суспільства», «Прогнозування соціально-економічних і політичних наслідків сучасної науково-технічної революції».

Великі завдання стоять перед науковцями Інституту в наступному п'ятиріччі в галузі дальшої розробки і пропаганди теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, підготовка праць про поширення марксизму на Україні, робота над дальшою розробкою «Історії Комуністичної партії України», монографії «Розвиток історико-партійної науки на Україні», «Зростання керівної ролі КП України в громадському житті», «Нариси історії Комуністичної партії Західної України», «Про здійснення ленінської національної політики на Україні», «Політичний крах дрібнобуржуазних партій на Україні» та ін.

Чільне місце в діяльності Інституту посідають науково-теоретичні сесії та конференції.

Співробітники Інституту проводять значну лекційну пропаганду. За останні два роки прочитано понад 300 лекцій. Інститут подає постійну допомогу філіалам музеїв В. І. Леніна у Києві і Львові, науково-дослідницьким установам республіки, творчим організаціям, видавництвам, редакціям газет і журналів, радіо і телебаченню, республіканському товариству «Знання» консультаціями і науковим редагуванням праць. За минулі два роки співробітниками Інституту прорецензовано близько 200 докторських і кандидатських дисертацій, монографій, збірників документів.

З 1963 р. при Інституті діє Вчена рада по захисту докторських і кандидатських дисертацій. За період діяльності Ради захищено 15 докторських і 35 кандидатських дисертацій.

Інституту і Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР доручена координація науково-дослідницької роботи в галузі історико-партійної науки. До складу Республіканської координаційної ради входять провідні вчені — історики республіки. За останні роки Радою розглянуто понад 3 тис. тем монографічних праць, докторських і кандидатських дисертацій.

Важливу роль в науковій діяльності Інституту відіграє «Український історичний журнал» — орган Інституту АН УРСР і Інституту історії партії.

Однією з найважливіших ділянок роботи Інституту є збирання, упорядкування, зберігання і використання в наукових цілях партійних документів і матеріалів. На 1 січня 1971 р. в партархіві налічуються понад 170 тис. архівних справ партійних і комсомольських органів, колекції спогадів і фото-мікрофільмів, документів. За післявоєнні роки документальна база збільшилася майже в 7 раз. Матеріали архіву ши-

роко використовуються дослідниками нашої та інших республік. За період 1945—1970 рр. в Інституті працювало 5 тис. дослідників, яким видано 340 тис. одиниць збереження.

Значну увагу Інститут приділяє науково-методичному керівництву 25 обласними партійними архівами, які зберігають понад 7 млн. справ з історії місцевих партійних і комсомольських організацій. Партархиви стали науково-дослідницькими центрами. Вони спільно з обкомами партії провадять значну роботу, при допомозі Інституту історії партії, по підготовці і виданню «Нарисів» місцевих парторганізацій. Вже вийшло 10 «Нарисів» — Київської, Одеської, Львівської, Запорізької, Закарпатської, Миколаївської, Полтавської, Волинської, Чернігівської та Харківської областей. А всього за минуле п'ятиріччя (1966—1970 рр.) партархівами або за їх участю видано 49 великих наукових праць, серед них 17 збірників документів, 13 — спогадів і статей, 9 — монографій, 10 — брошур, хронік і фотоальбомів.

Значне книжне багатство зібране в бібліотеці Інституту. В ній налічується близько 100 тис. томів книг, журналів, газет. Це в основному твори класиків марксизму-ленінізму, документальні збірники і монографії з історії КПРС, КП України, ЛКСМУ, з історії місцевих парторганізацій та інших суспільних наук. В бібліотеці зберігаються комплекти перших видань газет більшовицьких організацій України.

Досягнуті успіхи в творчій роботі Інституту є результат діяльності всього колективу. За півстоліття в ньому виросли кадри науковців. Якщо в перші післявоєнні роки в Інституті працювало кілька кандидатів наук, то сьогодні — 26 докторів і кандидатів наук, з них 3 професори.

XXIV з'їзд партії і його рішення стануть дороговказом для колективу Інституту у розв'язанні важливих завдань дальшого розвитку історико-партійної науки.

В. І. ЛЕНІН ПРО НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Трудящі Радянської України, як і всі народи нашої соціалістичної Батьківщини з небаченим натхненням приступили до виконання складних і відповідальних завдань поточної п'ятирічки — важливого кроку на шляху комуністичного будівництва. Під керівництвом ленінської партії комуністів вони ведуть самовіддану боротьбу за максимальне прискорення темпів науково-технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, дальше підвищення ефективності суспільного виробництва. Надаючи справі розвитку науки і техніки першочергового значення, Комуністична партія постійно керується ленінськими настановами і положеннями.

Володимир Ілліч Ленін розглядав різні сторони проблеми розвитку науки і техніки та їх впливу на суспільний прогрес у працях як дожовтневого, так і післяжовтневого періоду («Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.), «З приводу так званого питання про ринки» (1893 р.) та ін.).

В «Проекті і поясненні програми соціал-демократичної партії» (1895—1896 рр.) Володимир Ілліч, звертаючись до з'ясування соціальних проблем, пов'язаних з розвитком науки та техніки, вказує, що в умовах капіталізму технічний прогрес сприяє посиленню влади капіталістів над робітниками¹. Водночас технічний прогрес створює матеріальну основу для революційної боротьби і перемоги робітничого класу. Важливі питання, що стосуються суті, характеру, особливостей розвитку капіталізму та великої промисловості, Володимир Ілліч порушив у праці «Розвиток капіталізму в Росії». На основі наукового аналізу соціально-економічних явищ і процесів, що відбувалися в народному господарстві країни на той час, він не тільки довів закономірність розвитку капіталізму в Росії, але й завдав нищівного ідейного удару по «теорії» народників 90-х років XIX ст., які не бажали рахуватися з реальними фактами і приходили до помилкових висновків.

В. І. Ленін уважно стежив також за розвитком світової науки і техніки в епоху імперіалізму. В працях «Цивілізоване варварство» (1913 р.), «Одна з «модних» галузей промисловості» (1913 р.), «Наукова» система видавлювання поту» (1913 р.) та ін. він дає класичні зразки наукового аналізу проблем технічного прогресу у капіталістичному суспільстві.

Велика Жовтнева соціалістична революція, поклавши початок новій ері в історії людства, відкрила нову сторінку і в розвитку науки і техніки. Визначаючи чергові завдання Радянської влади, Володимир Ілліч тоді підкреслював, що «неминуче висувається — і чим далі, тим більше — істотніше завдання позитивного комуністичного будівництва, творення нових економічних відносин, нового суспільства»².

Складність цього завдання об'єктивно впливала з характеру й

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 77.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 372.

особливостей соціалістичної революції, яка на відміну від буржуазної не застає готових форм відносин, а сама повинна створювати їх. За образним висловом В. І. Леніна, якщо буржуазія, прийшовши до влади, дістала «вже випробуваний екіпаж, заздалегідь підготовлений шлях, випробувані вже раніше механізми», то пролетаріат, який завоював владу, не мав, «ні екіпажа, ні шляху, взагалі нічого, абсолютно нічого випробуваного раніше!»³. Він вважав створення і якнайшвидший розвиток продуктивних сил країни основним критерієм суспільного прогресу⁴.

Історична заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він сформулював основні завдання першої в світі держави робітників і селян, приділивши одне з найважливіших місць науково-технічному прогресу. Саме на основі безперервного вдосконалення техніки і технології виробництва, широкого впровадження в практику новітніх досягнень науки можна було успішно розв'язувати складні завдання будівництва соціалізму. З цією метою Володимир Ілліч радив «скрізь більше запроваджувати машин, переходити до застосування машинної техніки якнайширше»⁵. В промові на IV надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад він підкреслював, що «бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини; цього навчила війна, і прекрасно, що навчила. Учитися треба того, що без машини, без дисципліни жити в сучасному суспільстві не можна,— або треба подолати вищу техніку, або бути роздавленим»⁶. Разом з тим він надавав важливого значення науковому обґрунтуванню заходів по технічному переозброєнню всього народного господарства, наголошуючи на необхідності «навчитися цінити науку»⁷, добиватися найшвидкішого застосування її досягнень у виробництві. Володимир Ілліч указував, що «соціалізм немислимий без... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки...»⁸. В статті «Начерк плану науково-технічних робіт» (квітень 1918 р.) він заклав основу організації радянської науки в масштабах усієї країни, визначив шляхи зміцнення взаємозв'язку наукових досліджень із розв'язанням складних народногосподарських проблем. Перед Академією наук він поставив завдання — розробити науково обґрунтований план розвитку промисловості, її раціонального розміщення, електрифікації народного господарства⁹. Він вважав, що наявні всі можливості для успішного розв'язання цього завдання — невичерпні природні багатства, людські ресурси, творча енергія, народжена революцією. Велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство,— підкреслював Ілліч,— «є єдина економічна база соціалізму...»¹⁰. Виконання цього плану відіграло, як свідчить досвід соціалістичного будівництва в СРСР, важливу роль у послідовному здійсненні ленінської національної політики.

Надаючи величезного значення швидкому й систематичному використанню новітніх досягнень науки і техніки, В. І. Ленін органічно пов'язував темпи створення і дальшого розвитку продуктивних сил суспільства з масштабами «свідомого технологічного застосування науки...»¹¹. Він підкреслював, що «співробітництво представників науки і робітників,— тільки таке співробітництво зможе знищити весь гніт злиднів, хвороб, бруду. І це буде зроблено. Перед союзом представників науки,

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 171.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 90.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 457.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 164.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 114.

⁸ Там же, стор. 303.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 282.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 27.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 148.

пролетаріату і техніки не встоїть ніяка темна сила»¹². Здійснюючи заповіді вождя, Комуністична партія величезну увагу приділяла зміцненню матеріально-технічної бази наукових установ і організацій, будівництву нових та розширенню мережі існуючих науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, забезпеченню їх висококваліфікованими кадрами спеціалістів. У прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС Програмі партії підкреслюється, що «застосування науки стає вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства»¹³. «Характерною рисою нашого часу,— говориться в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна,— є дедалі інтенсивніше перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Темпи зростання економіки дедалі більшою мірою залежать тепер від темпів наукових досліджень і впровадження їх результатів у виробництво»¹⁴.

За роки Радянської влади в нашій країні створено велику кількість наукових установ і організацій, досягнуто грандіозних успіхів у справі підготовки наукових кадрів. Нині в народному господарстві працюють понад 14 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою. В СРСР налічується 822,9 тис. наукових працівників. З 1957 р. по 1966 р. науково-дослідними, конструкторськими організаціями та промисловими підприємствами СРСР створено понад 29 тис. нових типів машин та устаткування і понад 10 тис. нових видів приладів¹⁵. Якісно новим явищем, що характеризує рівень науково-технічної озброєності народного господарства, є успішне розв'язання проблем комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів. Коли в довоєнні роки лише подекуди було створено автоматичні та напіваавтоматичні лінії, то тепер в усіх галузях діє близько 50 тис. механізованих потокових і автоматичних ліній¹⁶. Показовим є також те, що сфера застосування засобів комплексної механізації і автоматизації виробництва дедалі більш поширюється на ті галузі, де питома вага ручної праці була традиційно високою. Значно підвищився, наприклад, рівень механізації основних будівельних робіт. Комплексна механізація їх у 1966 р. становила на земляних роботах 94%, монтажних — 96%, бетонних і залізо-бетонних — 83%¹⁷. Кількість наукових установ порівняно з довоєнним часом у республіці збільшилася більш як у 2 рази, а чисельність наукових працівників — у 5¹⁸. Значно підвищилась ефективність наукових досліджень. За розробками інститутів АН УРСР, наприклад, впроваджено у виробництво тисячі сучасних машин, апаратів, комплексних систем, приладів, матеріалів і товарів народного споживання. В 1966—1968 рр. учені Академії наук УРСР завершили 726 науково-дослідних праць, впровадили у виробництво 669 розробок, що, зокрема, тільки у галузі матеріалознавства дало протягом 1968 р. економії понад 72 млн. крб.¹⁹ Важливу роль у справі дальшого підвищення ефективності наукових досліджень та своєчасного впровадження їх у практику промислового виробництва відіграє здійснювана у відповідності з рішеннями вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) економічна реформа. Перехід до галузевого принципу керівництва промисловістю та посилення економічних стимулів у

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 364—365.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 110.

¹⁴ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 49.

¹⁵ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 91.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Україна за 50 років. Статистичний довідник, К., 1967, стор. 221.

¹⁹ «Київська правда», 21 лютого 1969 р.

розвитку виробництва відкрили широкі можливості для забезпечення безупинного зростання продуктивності праці — однієї з найважливіших умов перемоги нового суспільного ладу.

«В усякій соціалістичній революції,— вказував В. І. Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади»,— після того як розв'язано завдання завоювання влади пролетаріатом, ...висувається ...на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: піднесення продуктивності праці...»²⁰, а для цього необхідно «напружувати всі сили і вживати надзвичайних заходів для поліпшення організації роботи, зміцнення дисципліни...»²¹ Володимир Ілліч водночас науково обґрунтував основні умови розв'язання цього завдання. Він вказував, що підвищення продуктивності праці потребує передусім забезпечення матеріальної основи великої індустрії: розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості. Іншою умовою піднесення продуктивності праці є зростання освіти й культури населення. Важливого значення В. І. Ленін надавав соціалістичному змагання, розвитку творчої активності, трудового ентузіазму мас. «Ми не можемо точно навіть уявити...,— писав Володимир Ілліч,— які багаті сили таяться в масі трудящих... і можуть розгорнутися при соціалістичному устрої суспільства. Наша справа полягає тільки в тому, щоб розчистити дорогу всім цим силам»²².

Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва незмінно керувалася ленінськими вказівками про те, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»²³ і добилася на цьому шляху видатних перемог. За темпами зростання продуктивності праці наша країна впевнено випереджає найбільш промислово розвинуті держави світу.

За загальним обсягом промислової продукції СРСР займає зараз перше місце в Європі і друге в світі. Неухильно підвищується питома вага країни в світовому промисловому виробництві.

1965 р. СРСР виробив майже п'яту частину всієї світової промислової продукції, а напередодні другої світової війни — менш як одну десяту. Новим яскравим свідченням правильності політики КПРС є основні підсумки розвитку народного господарства СРСР за 1966—1970 рр. Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки» національний прибуток перевищив у 1970 р. рівень 1965 року на 41 %, а середньорічні темпи його зростання були вищими ніж у 1961—1965 роках. Високими темпами розвивалися галузі, які забезпечують технічний прогрес у народному господарстві і підвищення ефективності суспільного виробництва. Так, обсяг виробництва продукції електроенергетики зріс за п'ятиріччя на 54 %, машинобудування і металообробки — на 74 %, в тому числі приладобудування більш як у 2 рази, хімічної і нафтохімічної — на 78 %. На цій основі перевиконано встановлені XXIII з'їздом КПРС основні завдання по підвищенню матеріального добробуту населення. Виплати і пільги населенню із суспільних фондів споживання зросли за п'ятиріччя більш як у 1,5 раза. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла на 26 % і становила 1970 р. 122 крб., проти 96,5 крб. у 1965 р. За 1966—1970 рр. в країні споруджено житлові будинки загальною площею 518 млн. кв. метрів, що дало можливість поліпшити житлові умови

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 350—351.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 179.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

майже 55 млн. чоловік²⁴. Міцніє і розквітає у братній сім'ї народів СРСР соціалістична економіка Української РСР. За роки Радянської влади випуск продукції у республіці зріс у 48 разів. Виробництво продукції машинобудування і металообробки збільшилося в 450, хімічної промисловості — в сотні разів. Збудовано близько 12 тис. великих підприємств різних галузей промисловості. Електроенергії виробляється в 215 раз більше, ніж у 1913 р.²⁵ Невпинно зростає внесок УРСР у розвиток і зміцнення зовнішньо-економічних зв'язків Радянського Союзу. Марка «Зроблено в Українській РСР» відома в 90 країнах. Україна дає — 7—10% світового виробництва чавуну, сталі, тракторів, залізної руди, вугілля. По виробництву ряду важливих видів продукції на душу населення Україна вже випередила капіталістичні країни Європи і Америки. Нині в республіці за тиждень випускається стільки продукції, скільки за весь 1913 р.²⁶ Ці видатні перемоги радянського народу, яких він досяг під керівництвом КПРС, яскраво свідчать про те, що наше комуністичне господарське будівництво, як і передбачав В. І. Ленін, стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії²⁷.

Надаючи величезного значення науково-технічному прогресу в справі розвитку продуктивних сил суспільства, В. І. Ленін підкреслював, що рушійні сили та мета розвитку науки і техніки, а також його соціальні наслідки в умовах соціалізму і капіталізму прямо протилежні. «Тільки соціалізм, — указував він, — дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зжити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це»²⁸. Історичний досвід повністю ствердив ленінську думку. В міру зростання продуктивності праці і суспільного багатства неухильно зростає добробут народу, рік у рік поліпшуються житлові умови, вдосконалюється соціалістичний принцип розподілу по праці, збільшуються суспільні фонди споживання. З початку минулої п'ятирічки в країні більш як на чверть зросли реальні доходи на душу населення. Рік у рік збільшуються розміри пільг, одержуваних трудящими із суспільних фондів споживання. У 1969 р. вони становили 59 млрд. крб. В порівнянні з 1960 р. реальні доходи населення нашої республіки в розрахунку на душу населення збільшилися в півтора рази, а суспільні фонди споживання подвоїлись і становили в минулому році 10 млрд. крб.²⁹ Наведені факти яскраво свідчать про переваги соціалістичного ладу, який створює і розвиває виробництво не для виробництва, як твердять апологети капіталізму, а для невинного зростання матеріального добробуту й культурного рівня робітників, усіх трудящих, які, за висловом В. І. Леніна, стануть першу продуктивну силу всього людства³⁰.

В умовах капіталістичного ладу удосконалення техніки, яке означає збільшення продуктивності праці і ріст суспільного багатства, обумовлює собою зростання суспільної нерівності, збільшення відстані між імушними і неімушними і ріст незабезпеченості існування, безробіття і різного роду нестатків для чимраз ширших верств трудящих мас³¹.

²⁴ «Радянська Україна», 14 лютого 1971 р.

²⁵ Матеріали урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР. 23 грудня 1967 р., К., 1968, стор. 30.

²⁶ «Правда України», 28 травня 1969 р.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 464.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

²⁹ «Радянська Україна», 7 листопада 1969 р.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

³¹ Див. там же, стор. 79.

Намагаючись будь-якими засобами виправдати капіталізм, буржуазні економісти й соціологи вказують на досягнення науки і техніки як на засіб, здатний вилікувати капіталізм від його хронічних захворювань. Вони заявляють, що сучасна науково-технічна революція нібито змінила соціальну і класову природу капіталізму, «трансформувала» його в «нове індустріальне суспільство» (Голбрейс), або «електронно-кібернетичне суспільство» (Бжезінський). Буржуазні пропагандисти, нехтуючи очевидними фактами, намагаються довести, ніби корінне поліпшення становища робітничого класу може статись шляхом не соціальної, а «технічної революції». Відомий американський економіст С. Слітчер твердить, що в сучасних США не капітал експлуатує працю, а навпаки — працю експлуатує і капітал, і науку, і техніку. Звідси випливає, що науково-технічний прогрес сам по собі може привести до зростання матеріального і культурного рівня трудящих буржуазних країн, до ліквідації злиднів та експлуатації. Однак такий висновок не має нічого спільного ні з здоровим глуздом, ні з загальновідомими фактами капіталістичного світу. Адже, по-перше, сучасна науково-технічна революція не є революцією соціальною, по-друге, вона не тільки не зменшує, а навпаки — поглиблює й загострює всі суперечності капіталістичного суспільства, зокрема — між працею та капіталом. Такою ж апологетичною є теорія «конвергенції», що виникла на початку 60-х років ХХ ст. Її прихильники намагаються виявити спорідненість соціалістичної економіки з капіталістичною, довести далі зростання загальних рис, нібито властивих їм, і, виходячи з цього, обґрунтувати тезу про поступове їх злиття в єдине суспільство.

Про цілковиту неспроможність цієї та подібних до неї «теорій» свідчать факти дальшого загострення класових суперечностей у країнах капіталу, де кінець 60-х років, як відомо, ознаменувався гострими соціально-політичними кризами. 1968 і 1969 рр. позначені великими виступами пролетаріату, що потрясли капіталістичний світ. У Франції в травні — червні 1968 р. в загальному національному страйку брало участь 10 млн. трудящих. Протягом першої половини 1969 р. в США страйкувало 1 млн. 100 тис. чол. «Весняний наступ» 1969 р. в Японії охопив понад 10 млн. чол.³² З кожним роком дедалі більше трудящих залаштовуються без роботи внаслідок капіталістичної інтенсифікації виробництва, впровадження засобів механізації і автоматизації. За даними офіційної статистики в країнах розвинутого капіталізму в 1968 р. було 6,2 млн. безробітних, а в країнах Латинської Америки 25 млн. повністю або частково безробітних³³. Інтенсифікація праці, як відомо, підвищує вартість робочої сили, що вимагає збільшення витрат на її відтворення. Однак зростання реальної заробітної плати, як правило, в капіталістичних країнах значно відстає від підвищення продуктивності праці. Так, у Японії з 1960 по 1966 р. продуктивність праці зросла на 65,3%, а реальна заробітна плата — тільки на 29,3%³⁴. Ці факти повністю відповідають висновкам, зробленим міжнародною Народною комуністичних і робітничих партій у Москві (5—17 червня 1969 р.). В її документах підкреслюється, що «капіталізм використовує науково-технічну революцію для збільшення прибутків та посилення експлуатації трудящих... Всупереч твердженню про «революцію в доходах», про «соціальне партнерство» капіталістична експлуатація посилюється. Збільшення заробітної плати далеко відстає від темпів зростання продуктивності праці та її інтенсифікації, від соціальних потреб, воно неперівняне із зростанням

³² «Правда», 12 листопада 1969 р.

³³ «Правда», 6 листопада 1969 р.

³⁴ Мировая экономика.— «Международные отношения», М., 1969, стор. 296.

прибутків монополій»³⁵. Аналіз соціальної суті й основних тенденцій сучасного капіталізму ще раз стверджує лєнінську думку про те, що *порівняна* частка робітників в доходах капіталістичного суспільства, яке швидко багатіє, стає все меншою, бо все швидше багатіють мільйонери³⁶.

Піклуючися про неупинний розвиток продуктивних сил соціалістичного суспільства на основі досягнень науки і техніки, В. І. Лєнін, Комуністична партія розглядали це завдання не тільки як внутрішню справу нашої країни — забезпечення її могутності, високого рівня матеріального достатку й культурного розвитку радянських людей. Вони цілком справедливо пов'язували успіхи нашого господарського будівництва з поглибленням і розвитком світового революційного процесу, зміцненням соціалістичної співдружності братніх країн. «Головний свій вплив на міжнародну революцію,— вказував В. І. Лєнін,— ми справляємо своєю господарською політикою... На це поприще боротьба перенесена у всесвітньому масштабі. Роз'яжемо ми це завдання — і тоді ми виграли в міжнародному масштабі напевно і остаточно»³⁷. Цю лєнінську думку КПРС завжди враховувала в своїй практичній діяльності. «Наша партія вважає,— підкреслював Л. І. Брежнєв,— що це положення зберігає значення і в сучасних умовах. Від наших економічних досягнень залежить обороноздатність Радянської країни і чималою мірою всієї соціалістичної співдружності... Від цих досягнень залежать і наші можливості підтримки революційного та визвольного руху в усьому світі. Залежить від них і сила прикладу нового суспільного ладу, яка стає найкращим агітатором за соціалізм...»³⁸. Високі темпи розвитку продуктивних сил СРСР створили міцну матеріальну основу для розширення братерського співробітництва з країнами соціалізму, подання їм безкорисливої різнобічної допомоги. Внаслідок цього країни, що входять до Ради Економічної Взаємодопомоги, займаючи 18% території і маючи лише 10% населення земної кулі, виробляють тепер приблизно третину світової промислової продукції³⁹.

Значні успіхи в розвитку продуктивних сил, досягнуті трудящими братніх країн соціалізму, відкрили широкі можливості для подання систематичної допомоги молодим державам, що стали на шлях самостійного економічного і політичного розвитку.

Значний вклад у зміцнення і розвиток економічного співробітництва з країнами Азії та Африки вносить Радянська Україна. Якщо 1958 р. її підприємства постачали машини й устаткування для 15 об'єктів у 8 країнах, то 1965 р.— для 190 об'єктів у 23 країнах⁴⁰. Все це свідчить про те, що Комуністична партія послідовно здійснює заповіти В. І. Лєніна, зокрема, щодо подання молодим державам всілякої допомоги. «Ми,— вказував Володимир Ілліч,— вважаємо за свій обов'язок і *свій інтерес* зробити це...»⁴¹.

Радянський народ, керований КПРС, нині упевнено розв'язує чергові завдання комуністичного будівництва, накреслені в рішеннях XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, вносить вагомий вклад у зміцнення соціалістичної співдружності, розвиток і поглиблення світового революційного процесу.

³⁵ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 268, 269.

³⁶ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 18, стор. 388.

³⁷ В. І. Лєнін. Твори, т. 32, стор. 401.

³⁸ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антіімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 38.

³⁹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 44.

⁴⁰ «Економіка Радянської України», 1968, № 2, стор. 27.

⁴¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 23, стор. 54.

ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЛЮДИНИ ТА ПРИРОДИ
У ПЕРВІСНУ ЕПОХУ

В своєму одвічному протиборстві з природою людина стає дедалі могутнішою. Вона вкрила землю громадами міст, розтягла між ними павутиння дротів, залізниць, шосейних шляхів, піднесла в небо димарі заводів і фабрик, вгризається в землю штольнями шахт і свердловинами бурових установок, перекинула мости авіаліній між континентами, підіймає цілину, вирубує ліси в одних місцях і насаджує в інших, знищує одні і створює нові види рослин і тварин, осушує болота і змінює русла рік, відвойовує в моря сушу, створює штучні моря. Людина примусила служити собі енергію, сховану в атомі, створила «розумні» електронні машини, зробила крок за межі Землі в космос, поклавши початок ері освоєння інших планет.

Але природа не пасивна. За кожне втручання, що не рахується із законами, які діють у ній, вона жорстоко карає людину. Наукові видання, популярні журнали, газети рясніють тривожними повідомленнями про наслідки — нерідко катастрофічні — втручання людини в життя природи. Ще сумніші прогнози робляться деякими вченими щодо майбутнього.

Як уникнути небажаних наслідків вторгнення людини в царство природи, якими мають бути її відносини з нею зараз, як будувати їх у майбутньому — ці питання дедалі більше хвилюють людство. Як же впливає те чи інше природне середовище на прогрес суспільства, які саме природні умови сприяють прогресові, а які, навпаки, гальмують його? У прагненні відповісти на ці запитання вчені не обмежуються аналізом сучасних процесів, а звертаються й до минулого.

Природно тому, що, поряд із філософами та географами, зацікавленість у вирішенні проблеми взаємовідносин людини та природи виявляють археологи, насамперед палеолітознавці та вчені, тісно зв'язані з палеолітом спеціальностей — палеогеографи, геологи-четвертинники, палеоботаніки, палеозоологи, палеоантропологи. Показові щодо цього дві події: видання в 1969 р. в Москві комплексного монографічного дослідження «Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР» і міжнародний симпозіум з проблеми «Зміни навколишнього середовища та походження „Homo sapiens”», що відбувся того ж року в Парижі.

Інтерес до проблеми ролі природного середовища в розвитку палеолітичного суспільства не випадковий. Відомо, що палеолітом відкривається людська історія. Цього періоду сягають джерела найважливіших культурно-історичних явищ. В палеоліті почався й завершився процес виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці з каменя, деревини, кістки, виникли перші трудові навички. Протягом палеоліту людина освоїла вогонь, виготовила перший одяг, побудувала перші житла і вирила перші могили. До палеолітичного часу відноситься оформлення першої в історії людства соціально-економічної формації — первіснообщинного ладу, зародження ідеологічних уявлень, виникнення мистецтва. В палеоліті відбулося первинне

розселення людей: з'явившись в жаркому поясі, людина потім крок за кроком освоїла більшу частину Старого Світу.

З усіх історичних періодів палеоліт був найтривалішим. За сучасними даними він майже в 200 разів перевершує всі наступні періоди історичного розвитку разом узяті. Протягом цього часу змінювалися знаряддя праці первісної людини, її трудові навички, суспільний устрій стародавніх колективів, сама людина*.

Великі зміни відбувалися й в природному оточенні людини, яке не було однаковим на всій території стародавньої єйкумени.

В Європі та на значній частині Азії протягом палеоліту багаторазово відбувалися періоди похолодань, що супроводжувалися оледенінням. Протягом четвертинного періоду спеціалісти нараховують щонайменше 15 спалахів холоду (гляціальних періодів, їх стадій) і приблизно стільки ж проміжків потеплень (інтергляціальів і інтерстадіалів).

На Близькому Сході та в Середній Азії оледенінь не було, або ж вони обмежувалися високогірними районами. Однак, вплив північних льодовиків відчувався і в цих областях. Періоди похолодань супроводжувалися тут різким зволоженням, а проміжки потеплень — посушенням клімату.

Кліматичні коливання призводили до частоті зміни рослинного покриву та тваринного світу, до видозмін флори та фауни. Хоч зміни природного середовища в четвертинному періоді й мали загальнопланетарний характер, вони по-різному відбувалися в різних місцях Земної кулі. В жаркому поясі, в Африці, Південній та Південно-Східній Азії різких коливань клімату не було. Тому протягом палеоліту флора та фауна не зазнали тут будь-яких значних змін.

Чи є зв'язок між явищами, що відбувалися в природі та людському суспільстві? Чи впливали зміни природного середовища на розвиток палеолітичного суспільства? В чому виражався цей вплив, який його конкретний механізм?

Думки спеціалістів у цих питаннях істотно розходяться. В той час, як деякі з них взагалі заперечують (з тими чи іншими застереженнями) залежність первісного суспільства від природи, не визнають ролі змін природного середовища в історичному розвитку, інші, навпаки, вважають, що між змінами в фізико-географічному оточенні та розвитком людського суспільства є тісний зв'язок, що ці зміни справили великий вплив на розвиток фізичного типу людини, економіки, суспільного устрою, матеріальної та духовної культури. Такий же значний діапазон відмінностей існує в точках зору на характер впливу природного середовища на суспільний прогрес, на основну спрямованість цього впливу та його механізм¹.

Факти нібито свідчать про те, що природне середовище дійсно відіграло велику роль у розвитку первісного суспільства. Звертає на себе увагу нерівномірність розвитку палеолітичних суспільств на різних

* Саме зміна знарядь праці, техніки їх виготовлення та фізичного типу людини лягли в основу періодизації палеоліту: підрозділ його на ранній (від 2 млн.—приблизно до 38 тис. років тому) і пізній (38—приблизно 10 тис. років) з виділенням всередині кожного з цих періодів ряду епох—дошелльської (близько 2 млн.—500 тис. років), шелльської (500—300 тис. років), ашельської (300—150 тис. років), мустьєрської (150—38 тис. років)—в ранньому палеоліті та оріньяко-солютрейської (38—приблизно 20 тис. років) і мадленської (20—близько 10 тис. років)—у пізньому.

¹ Г. П. Григорьев. Культура первобытного общества и природная среда.— Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР, М., 1969, стор. 216—226; А. Н. Рогачев. Значение и роль социальной среды в развитии культуры первобытного общества.— Там же, стор. 181—196; А. А. Величко, М. Д. Гвоздовер. Роль природной среды в развитии первобытного общества.— Там же, стор. 227—237.

територіях. В одних ареалах історичний розвиток відбувався швидше, в інших — повільніше. На різних етапах палеоліту ці ареали в ряді випадків незначно змінювалися. Завжди, однак, вони збігалися з певними фізико-географічними зонами, що існували в той час. В цілому темпи прогресу в суворих і мінливих природних умовах Європи та Близького Сходу завжди були вищими, ніж у тропічній Африці, Південній та Південно-Східній Азії, де природне середовище протягом четвертинного періоду не зазнавало значних змін і умови життя протягом всього палеоліту були винятково сприятливими.

Так, перші мустьєрські пам'ятки з'явилися в Європі на заключній стадії максимального (рісського) оледеніння, тобто близько 150 тис. років тому (Седія-дель-Дьяволо і Торре-ін-Пьетра в Іспанії, Бом-де-Пейрард — у Франції)². Тимчасом в Африці ще 55 тис. років тому існували домустьєрські — ашельські — комплекси. Найраніші мустьєрські пам'ятки в Північній Африці відносяться до часу близько 50 тис. років тому. Таким чином, хронологічний розрив між виникненням мустьєрської техніки в Європі та на африканському континенті становить щонайменше 100 тис. років. Подібні уповільнені темпи розвитку були властиві на той час і для Південної та Південно-Східної Азії, де протягом всього палеоліту існувала своєрідна архаїчна кам'яна індустрія, що повільно змінювалася в часі.

Така ж нерівномірність спостерігається й пізніше при виникненні пізньопалеолітичної техніки. Як у Європі, так і на Близькому Сході найраніші пізньопалеолітичні пам'ятки виникли близько 38 тис. років тому. В тропічній Африці, Південній та Південно-Східній Азії пізній палеоліт запізнився на 20—30 тис. років або взагалі випав із суспільного розвитку як історичний етап.

Показово, що великі прогресивні зрушення в розвитку культури палеолітичного населення Європи та Близького Сходу збігаються з різними змінами у природному оточенні. Так, у Європі мустьєрська техніка виникла при переході від інтерстадіалу рісс II/III до заключної стадії максимального (рісського)* оледеніння, перші палеолітичні пам'ятки виникли на рубежі так званого «готтвейгзкого»** інтерстадіалу та наступної холодної фази вюрма, мезолітична індустрія — наприкінці пізньольодовикового — на початку сучасного геологічного періоду.

Вплив природних факторів на суспільний прогрес у палеоліті виявляється, таким чином, досить виразно. Менш ясна роль природного середовища в антропогенезі.

Зараз, у зв'язку з недостатністю та суперечливістю даних, очевидно, однаковою мірою були б поспішними як висновок про активну роль природного оточення в процесі становлення людини сучасного фізичного типу, так і протилежний висновок, що заперечує цю роль. Тимчасом в одному випадку вплив географічних факторів на антропогенез простежується без сумніву. Йдеться про виникнення рас. Роль природного оточення тут настільки очевидна, що не потребує доказів.

² И. К. Иванова. Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965, стор. 58—59, 128 і бібліографія. Типово мустьєрський набір знарядь праці походить також з відкладів кінця рісського оледеніння в гроті Лазарет неподалік Ніши, хоч Г. де Люмлей відносить їх за традицією, що існує у Франції, до ашеля.— (H. de Lumley. Une cabane acheulenne dans la grotte du Lazaret (Nice).— Memoires de la Société Préhistorique Française, t. 7, 1969).

* Класична схема льодовикових епох вироблена за матеріалами давніх оледенінь в Альпах, що дістали місцеві назви «гюнц», «міндель», «рісс» і «вюрм».

** Інтерстадіал вюрм II/III у Франції. «Под Градем» в Чехословаччині, «Хенгело» в Голландії.

З'ясування активної ролі природного середовища в розвитку первісного суспільства становить, однак, лише одну сторону проблеми взаємовідносин людини й природи. Другою її стороною є питання про механізм впливу середовища на темпи прогресу в палеоліті. Звичайно, при відповіді на це запитання обмежуються неконкретною вказівкою на нові завдання, що поставила перед людиною природа, або фактами прямого впливу фізико-географічних умов на розвиток суспільства та його культури (виникнення утеплених жител та знарядь, необхідних для їх спорудження, поява хутряного одягу)³. Кількість таких фактів може бути збільшена. Це — й наявність певної сировинної бази для виготовлення знарядь праці, і можливі переміщення населення слідом за мігруючою фауною, і природна ізолюваність колективів, і виникнення расових відмінностей. Всі ці факти, тимчасом, не розкривають повною мірою механізму впливу природи на людське суспільство.

Природне середовище впливало на суспільний прогрес не стільки прямо, скільки опосередковано. Роль «привідного рем'я» при цьому відігравала така категорія, як народонаселення. Саме внаслідок перенаселеності, що періодично виникала в тих або інших районах стародавньої єйкумени, діяльності людей та під впливом географічних факторів людство змушене було робити все нові й нові кроки по шляху прогресу⁴.

Цікаво розглянути це питання на прикладі пізньопалеолітичної культури, виникнення якої припадало в Європі та на Близькому Сході на період, перехідний від так званого «готтвейгзького» інтерстадіалу до наступного холодного стадіалу вюрма. Щоправда, не всі дослідники визнають існування теплового інтервалу в вюрмі між 46 тис. і 38 тис. років тому. Наявність цього періоду простежується, однак, за багатьма геологічними розрізами на різних територіях⁵.

Стратиграфічна приналежність найдавніших пізньопалеолітичних комплексів до верхньої частини «готтвейгзьких» відкладів або до низів горизонтів, що налягають на них, простежується на ряді пам'яток. Саме в таких умовах були виявлені ранньоселетські вироби в Замаровцях (Чехословаччина), пізньопалеолітичний комплекс «Раніс-3» в Ільзенхелі (НДР), найдавніший шар ежманівської культури в печері Нетопежова (Польща), ранні вияви пізньопалеолітичних індустрій багатьох печерних пам'яток Франції, Іспанії та Близького Сходу.

Аналіз пилку з ґрунту «готтвейгзького» інтерстадіалу свідчить про значне поширення рослинності в Європі того часу, зокрема ряснолистих порід. Багатим і різноманітним був також тваринний світ. Пом'якшення клімату, достаток рослинної та тваринної їжі — все це, безперечно, сприяло приросту населення.

Уявлення про темпи зростання чисельності населення на етапі мустьє — пізній палеоліт дають підрахунки Ф. Хоула та К. Фланнері за матеріалами Лурістану (Іран). Згідно з цими підрахунками, густота населення в даному районі становила в мустьєрську епоху менше 1 чол. на 50 кв. км, а в пізньому палеоліті на заключній стадії так званої бародостійської культури — близько 5 чол. на ту ж площу, тобто зросла до того часу понад у 5 разів⁶.

³ А. А. Величко, М. П. Гвоздовер. Назв. праця, стор. 236.

⁴ Про роль природного оточення й народонаселення в процесі становлення класових суспільств писав В. В. Лапін (В. В. Лапин. Про шляхи становлення класових суспільств. — «УІЖ», 1969, № 8).

⁵ Г. П. Григорьев. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens, Л., 1968, стор. 132—140; Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы, М., 1969.

⁶ F. Hole, K. Flannery. The Prehistory of Southwestern Iran: A preliminary Report. — Proceedings of the Prehistoric Society, 1967, new. ser., vol. XXXIII, London, 1968, стор. 149—151, 165.

Десь близько 38 тис. років тому в Європі почалося нове похолодання, що було набагато сильнішим від попередніх. Клімат став значно суворішим, більш континентальним. Це призвело до зникнення лісів на величезних просторах. Пилок того періоду показує різке скорочення ряснолистих порід. У прильодовиковій Європі склався ландшафт, характерний для тундри та лісотундри. У зв'язку з цим різко скоротилася рослинна харчова база. Необхідні продукти харчування постачало, очевидно, винятково полювання. Але тваринний світ також зазнав значних змін. Склад фауни став біднішим, зникли або кількісно скоротилися тваринні види, характерні для помірної кліматичної зони. Великі зміни у фауні відбувалися й на Близькому Сході. Остеологічні матеріали з найдавніших пізньопалеолітичних шарів цього часу на Близькому Сході свідчать про різке зменшення кількості бикових серед мисливської здобичі⁷, що, мабуть, було наслідком масової загибелі або переходу цих тварин в інші місця через погіршення якості травостою, викликаного зволоженням клімату, яким супроводжувалося похолодання в Передній Азії. Повністю тут зникли тоді великі травоядні, як носорог і гіпопотам⁸. Зменшення числа великих стадних тварин змушувало жителів Близького Сходу полювати переважно на дрібну дичину. Таким чином, на рубежі раннього й пізнього палеоліту в Європі та на Близькому Сході відбувалося певне збіднення й тваринної харчової бази.

В пошуках більш багатих мисливських угідь люди, очевидно, змушені були кидати заселені перед цим північні райони і слідом за тваринами відходити на південь. Так, на рубежі муст'є та пізнього палеоліту були залишені людиною північні райони теперішньої Польщі⁹ і басейн р. Сени у Франції¹⁰. З тих же причин відбувалося в той час запустіння високогірних районів¹¹.

Приріст населення, збіднення рослинного й тваринного світу, що постачали людині продукти харчування, скорочення ейкумени за рахунок відпливу населення з північних та гірських районів — все це повинно було призвести до виникнення на рубежі «готтвейгу» й вюрма II критичної густоти населення в Європі та на Близькому Сході. Інакше кажучи, на цьому етапі тут виникла така чисельність населення, що воно, за умов того рівня виробництва не могло вже зовсім, або могло лише з трудом прохарчуватися.

Говорячи про зменшення харчових ресурсів і виникнення критичної густоти населення в Європі та на Близькому Сході на рубежі раннього та пізнього палеоліту, не слід підходити до цього з сучасною міркою. Звичайно, чисельність населення на той час була далеко не такою, як зараз, тваринний світ за багатством набагато перевершував сучасний. Йдеться про відносне оскудіння харчових ресурсів, про відносну критичну густоту населення, тобто таку, яка при тодішньому рівні розвитку продуктивних сил і виробничих відносин вела до перенаселеності, до невисначення продуктів харчування.

Вихід з цього становища, здавалося б, міг бути у розширенні мисливських угідь. Відомо, що наявність певного мінімуму площі угідь є однією з умов існування мисливських колективів. Площа ця повинна бути тим більшою, чим більший колектив, чим менше дичини, чим при-

⁷ C. F. Howell. Upper Pleistocene stratigraphy and Early Man in the Levant.— Proc. American Philosophical Society, vol. 103, N 1, Philadelphia, 1959.

⁸ D. A. E. Garrod, D. M. Bate, Stone Age of Mount Carmel, Oxford, 1937.

⁹ В. Хмелевский. Влияние перигляционной среды на поселение человека.— Лесс — перигляциал — палеолит..., стор. 346—361.

¹⁰ Г. П. Григор'єв. Начало верхнего палеолита..., рис. 7, 8.

¹¹ В. П. Любин. Ранний палеолит Кавказа.— Природа и развитие первобытного общества, М., 1959.

мітивніші мисливське озброєння та засоби полювання. Можливості цього шляху були насправді обмежені. Існує не тільки необхідний мінімум, але й допустимий максимум площ мисливських угідь, тобто певна межа території, яку спроможний освоїти той чи інший колектив. Крім того, спроби одних колективів розширити свої угіддя неминуче повинні були наштовхнутися на подібне ж прагнення інших сусідніх общин.

На інший можливий вихід з кризи, викликаній перенаселенням, вказує К. Маркс у своїй відомій праці «Вимушена еміграція»: «...тиск надлишку населення на продуктивні сили примушував варварів з плоскогір'їв Азії вторгатись у держави Стародавнього світу... Щоб і далі бути варварами, вони повинні були залишатись нечисленними. То були племена, які займалися скотарством, полюванням і війною, і їх спосіб виробництва вимагав широкого простору для кожного окремого члена племені, як це має місце ще до цього часу в індійських племенах Північної Америки. Зростання чисельності у цих племен приводило до того, що вони скорочували одно одному територію, необхідну для виробництва. Тому надлишкове населення було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»¹².

Все сказане тут К. Марксом про варварів повністю стосується й палеоліту. Археологічний матеріал дає численні свідчення про міграції палеолітичних колективів. Факти пересування великих мас населення в палеоліті, нерідко на дуже великі відстані — переконливе свідчення перенаселення, що виникало періодично в тих або інших районах стародавньої єйкумени. Звичайно, не цікавість і не пошуки пригод змушували палеолітичних мисливців кидати населені місця й освоювати нові райони.

Однак, можливості міграцій як засобу розв'язання кризи, викликаній перенаселенням, були також не безмежні. На рубежі раннього та пізнього палеоліту такі міграції повинні були відбуватися не в людському вакуумі, а на території давно заселеного й освоєного краю і тому не могли не зустрічати опору аборигенів. Більше того, рятуючись від перенаселення в одних районах, общини, що відселялися, створювали критичний максимум населення в інших. Залишався, таким чином, третій, останній вихід із кризи — розвиток виробництва, що в свою чергу, приводив до прогресивних змін у виробничих відносинах та надбудові суспільства.

Цим і тільки цим можна пояснити виникнення на рубежі «готтвейгського» інтерстадіалу й вюрма II пізньопалеолітичного суспільства з усіма його атрибутами: більш досконалою технікою розколювання каменя, широким використанням у виробництві кістки, появою нових більш продуктивних знарядь, складанням родоплемінної організації, виникненням первісної релігії та мистецтва.

Процеси, близькі тим, що мали місце при переході до пізнього палеоліту, відбувалися, очевидно, й раніше, в періоди істотних зрушень у розвитку палеолітичного суспільства та його культури. Логіка подій, очевидно, була однаковою і на етапі олюднення мавпи, і при виникненні мустьєрської техніки, і при становленні культури пізнього палеоліту.

Інші процеси відбувалися в палеоліті тропічної зони. Клімат тут не зазнавав значних змін, рослинний та тваринний світ весь час лишався багатим і різноманітним. Тому, незважаючи на приріст населення, явища перенаселення на більшій частині Африки, в Південній та Південно-Східній Азії зовсім не виникали протягом палеоліту або ж виникали дуже повільно і рідко. Звідси уповільнені темпи прогресу

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 541—542.

в палеоліті тропіків, тривале існування в цій фізико-географічній зоні архаїчних прийомів обробки каменя.

Несприятливі, а якраз навпаки, несприятливі для життя природні умови сприяли прогресу в палеоліті. Невипадково мешканці тропічних районів у своїй більшості вступили в нову історію, залишаючись на первісній стадії розвитку.

Не менш активна роль природного середовища в суспільному прогресі виявилася при переході від палеоліту до мезоліту. Відносно холодний клімат пізньольодовиків'я почав змінюватися на сучасний. В Європі відійшли на північ стада оленів. Зникли тварини-гіганти — мамонти, що було не тільки наслідком зміни клімату, але й винищення їх людиною. М. І. Будико прямо ставить знищення цих тварин у залежність від прогресуючого приросту населення¹³. Перед загрозою винищення опинилися й інші травоядні, наприклад, зубри, що були основним об'єктом полювання в степовій зоні. Прикладом хижацького полювання на цих тварин в палеоліті може служити Амвросієвське костешище, де були виявлені залишки до 1000 зубрів. Це костешище утворилося внаслідок успішного і, мабуть, неодноразового полювання загоном. Поряд з розрізненими кістками тут були виявлені повні або ж майже повні скелети зубрів в анатомічному порядку. Це дало змогу І. Г. Підоплічку зробити висновок про те, що «кількість убитих зубрів в Амвросієвці перевершила можливості раціонального використання їх стародавніми мисливцями»¹⁴. Не дивно, що кількість цих тварин стала скорочуватися. Успішне полювання дедалі більше ставало справою випадку. Кістки зубрів, знайдені на такій фінальній палеолітичній стоянці як Велика Аккаржа, виявилися подрібненими з метою вилучення кісткового мозку, що свідчить про прагнення палеолітичних мисливців одержати від забитих тварин все можливе для харчування.

Зменшення кількості дичини і загроза голоду, що виникла у зв'язку з цим, змушували людину вдосконалювати свої знаряддя праці, полювання. Кінець-кінцем це привело до виникнення мікролітичної техніки й винайдення луку. Нова зброя дала змогу перейти до індивідуального полювання, зробила мисливський промисел більш продуктивним.

Здавалося б, вихід із кризи, що насувалася, був знайдений і цього разу, але все обстояло значно складніше. Ф. Енгельс підкреслював, що не слід «надто захоплюватися нашими перемогами над природою. За кожен таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших»¹⁵.

Так було і на рубежі палеоліту й неоліту. Виникло свого роду зачароване коло: щоб прохарчуватися, населення, що невпинно збільшувалося, повинно було вбивати дедалі більше тварин. Досягати цього можна було лише вдосконалюючи прийоми полювання та мисливську зброю. Але чим вдосконалішою ставали засоби й знаряддя полювання, тим гостріше відчувалася нехватка продуктів харчування. Голод, по-видимому, ставав дедалі частим гостем людини. Спроби розширити харчову базу за допомогою рибальства, очевидно, не змогли компенсувати нехватку продуктів харчування у зв'язку із скороченням кількості ди-

¹³ М. И. Будико. О причинах вымирания некоторых видов животных в конце плейстоцена. — Известия АН СССР, серия географическая, 2, М., 1967.

¹⁴ И. Г. Подопличко. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. — КСИА АН УССР, вып. 2, К., 1953.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 462.

чини. Склалася ситуація, яку С. М. Бібіков назвав кризою мисливського господарства¹⁶. Вихід з цієї кризи був знайдений людством у зовсім іншому, ніж раніше напрямку. Це був шлях, що вів від привласнювальних форм господарства до відтворюючих.

Перехід до нових форм господарської діяльності почався на рубежі палеоліту й неоліту. Цей процес відбувався, однак, неповсюдно. Зародження відтворюючих форм господарства в цей час мало місце лише в субтропічній та степовій зонах. Це зрозуміло, оскільки флора та фауна тут були бідніші, ніж у тропіках та в північній лісовій зоні. Тому тут швидше виникала критична густота населення, швидше ви-зріла криза мисливського господарства. В тропічній же і в північній лісовій зонах внаслідок достатку рослинної й тваринної їжі явища перенаселення на рубежі плейстоцена й голоцена не виникали (або ж кризи, що назріла, було відвернуто поширенням луку та стріл). Тому в населення цих територій протягом тривалого часу зберігся мисливсько-рибальський господарський уклад і характерна для нього матеріальна культура — в нових формах господарської діяльності не було потреби.

Нерівномірність розвитку людського суспільства на рубежі палеоліту й неоліту — ще одне яскраве виявлення активної ролі природного оточення в суспільному прогресі, ще одне переконливе свідчення того, що саме несприятливі для життя умови були джерелом цього прогресу. «Надто щедра природа «веде людину, як дитину, на помочах», — писав К. Маркс, перефразовуючи поета Ф. Л. Штольберга. — Вона не робить власний розвиток людини природною необхідністю»¹⁷.

Мабуть, дещо подібне, хоча й в менш виразних, замаскованих формах, відбувалося й пізніше — в неоліті, в епоху міді — бронзи та в ранньому залізному віці. По-видимому, без урахування природних факторів не можна пояснити більш інтенсивний, порівняно з тропічною та лісовою зонами, суспільний розвиток в ці епохи в субтропічній та степовій смузі, як не можна й зрозуміти до кінця процеси виникнення та зникнення археологічних культур у межах Старого Світу в цілому.

Аналіз процесів, що відбувався в палеоліті й мезоліті, підтверджує справедливість положень класиків марксизму, які надавали великого значення природному оточенню в історичному розвитку. «Всяка історіографія, — відзначав К. Маркс, — повинна виходити із цих природних основ і тих їх видозмін, яких вони, внаслідок діяльності людей, зазнають в ході історії»¹⁸. «...Факти нагадують нам про те, — підкреслював Ф. Енгельс, — що ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою, — що ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї, що все наше панування над нею полягає в тому, що ми, на відміну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»¹⁹. Вміння це прийшло не відразу. «...Потрібні були тисячоліття для того, щоб ми навчились до певної міри враховувати заздалегідь більш віддалені, *природні* наслідки наших спрямованих на виробництво дій...»²⁰.

Не слід забувати, однак, що ми й зараз вміємо враховувати ці наслідки лише до певної міри.

¹⁶ С. М. Бібіков. Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні. — Вісник Академії наук УРСР, 6 (247), К., 1957, стор. 10.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 483.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 18—19.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 462.

²⁰ Там же, стор. 463.

Повідомлення

ПРО ЗМІНИ СТРУКТУРИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР ЗА СТАТТЮ ТА ВІКОМ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

В. О. РОМАНЦОВ

Робітничий клас Радянського Союзу — провідна сила соціалістичного суспільства. Він відіграє головну роль у перебудові суспільно-політичного життя, в розвитку соціалістичної економіки.

Один з найбільших національних загонів робітничого класу СРСР працює в нашій республіці. У провідних галузях народного господарства Української РСР — промисловості, будівництві і на транспорті, де зосереджена основна частина робітничого класу, 1967 р. було зайнято майже 8 млн. чол., що становило 18,8% загальносоюзної чисельності¹.

За роки Радянської влади Україна перетворилася в передову індустріальну державу, з високорозвинутим багатогалузевим, озброєним сучасною технікою сільським господарством. За обсягом промислової продукції вона сьогодні належить до перших десяти країн світу.

У процесі перетворення суспільства відбуваються зміни в структурі робітничого класу: підвищуються згуртованість, свідомість, роль в усіх сферах суспільно-політичного життя, зростає професійно-технічний та загальноосвітній рівень. При соціалізмі ці зміни відбуваються не стихійно, а на основі наукового пізнання законів розвитку суспільства.

За післявоєнний період робітничий клас Української РСР суттєво змінювався за статтю та віком. Німецько-фашистська навала негативно вплинула на структуру робітничого класу. Лише у 1958 р. відновилася довоєнна чисельність населення України², що свідчить про досить повільне протікання цього процесу порівняно з відбудовою зруйнованого війною народного господарства республіки, яке досягло рівня 1940 р. вже в роки четвертої п'ятирічки. Людські втрати негативно вплинули на кількісний та якісний склад робітничого класу УРСР. Загальна чисельність його провідного загону — робітників промисловості — скоротилася з 1974 тис. чол. (1940 р.) майже до 950 тис. (1945 р.)³. Значну частину серед загиблих становили досвідчені висококваліфіковані робітники, переважно чоловіки. Це призвело до погіршення статтево-вікової структури робітничого класу, його професійно-кваліфікаційного рівня, що особливо гостро відчувалося у перші повоєнні роки. Навіть у 1959 р. жінки становили 55,6% населення Української РСР⁴. У республіках СРСР, які не були окуповані німецько-фашистськими загарб-

¹ Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 24, 44; Народне господарство Української РСР в 1967 році, К., 1968, стор. 405. Підраховано автором.

² Народне господарство Української РСР в 1968 році, К., 1969, стор. 19.

³ Труд в СССР, стор. 44.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, М., 1963, стор. 32, 33.

никами, ця диспропорція була меншою. Так, частка жінок у Вірменській, Таджикиській і Туркменській РСР дорівнювала 52%⁵.

У післявоєнний період повільно відбувається процес вирівнювання структури населення УРСР за статтю. В республіці на 100 дівчаток народжується 106 хлопчиків. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., питома вага жінок на Україні становила 54,8%, тобто за 11 років зменшилася лише на 0,8% (в 1940 р. було 52,2% жінок)⁶. Якщо цей процес проходитиме такими темпами, то довоєнний рівня буде досягнуто на початку ХХІ ст.

Зміни у складі населення республіки за статтю слід враховувати при дослідженні процесу поліпшення структури робітничого класу у післявоєнний період. Так, у 1947 р. частка жінок у промисловості дорівнювала 35,9%, машинобудуванні — 35,6, чорній металургії — 29,4, вугільній — 35,5, легкій — 63,5, харчовій галузі — 53, на будівництві — 35, залізничному транспорті — 25,4%⁷.

Отже, навіть у післявоєнні роки, коли особливо гостро відчувалася нестача робочої сили і була найбільша диспропорція за статтю серед населення республіки, окремі загони робітничого класу чітко відрізнялися один від одного за статевим складом. У галузях промисловості, де необхідне велике фізичне навантаження, частка жінок була меншою, а там, де умови праці легші, — досягала половини і навіть більше.

Але вже в цей період Комуністична партія і Радянський уряд вжили заходів до скорочення жіночої праці на підприємствах з важкими виробничими умовами. У 1957 р. частка жінок серед робітників вугільної промисловості знизилася до 30%, на будівництві — до 32,1%, при підвищенні її в цілому у промисловості республіки до 37,2%, а в легкій — до 74,1%⁸.

Ці тенденції набули ще більшого поширення у наступні роки. Так, у 1954 р. серед робітників вантажно-розвантажувальних контор і перевалочних баз Південно-Західної залізниці жінки становили майже 3%, серед вантажників — 2,3%, а в 1965 р. їх частка скорочується відповідно до 0,1%, причому немає жодної жінки-вантажника⁹.

Участь жінок у суспільно-корисній праці вирішує не лише соціально-політичну проблему емансипації їх при соціалізмі, але й має величезне значення для найефективнішого використання наявних трудових ресурсів і є важливою умовою прискорення розвитку продуктивних сил.

Швидкі темпи розвитку народного господарства соціалістичного суспільства зумовлюють постійний гострий попит на робочу силу. Жінки працездатного віку, що мають певну спеціальність, вливаються у ряди працюючого населення. Крім них, джерелом поповнення робочої сили є домогосподарки працездатного віку, які з тих чи інших причин тимчасово не працюють. Чимало з них мають досвід роботи і виробничу кваліфікацію (деякі — навіть спеціальну середню або вищу освіту). Тому Комуністична партія і Радянський уряд прагнуть створити найсприятливіші умови для залучення їх до праці в різних галузях народного господарства.

⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. СССР, М., 1962, стор. 54, 56. Підраховано автором.

⁶ «Радянська Україна», 30 квітня 1970 р.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 149, арк. 8, 11, 25, 26, 77, 276, 322; спр. 151, арк. 317, 359. Підраховано автором; В. О. Романцов. Зміни в якісному складі робітничого складу промисловості Української РСР у післявоєнний період. — УІЖ, 1966, № 12, стор. 13.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 1458, арк. 8, 54, 62, 72, 112.

⁹ Архів Південно-Західної залізниці, оп. 1949, зв. 7, спр. 51, арк. 41.

У цій справі вже досягнуто значних успіхів. За даними Всесоюзного перепису населення 1959 р., питома вага працюючих (крім членів сімей колгоспників, робітників і службовців, зайнятих в особистому підсобному господарстві) на Україні становила 49,8%, а в 1939 р.— 48,1%, тобто порівняно з довоєнним періодом підвищилася на 1,7% (на 711,8 тис. чол.)¹⁰.

Але і в 1959 р. проблема якнайширшого залучення жінок до участі в народногосподарському будівництві ще не була вирішена. У республіці з 24,9 млн. осіб працездатного віку в особистому підсобному господарстві зайнято 999,7 тис. жінок, на утриманні перебувало 2421 тис. (з них мали дітей до 14 років — 1371 тис.)¹¹, тобто 3420,7 тис., або 14% всього населення працездатного віку можуть ще поповнити ряди працюючих.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна про те, що Радянська влада не тільки проголошує рівність чоловіка і жінки, але й створює всі умови для її здійснення, уряд у післявоєнний період продовжував вживати заходів до вивільнення жінок від праці у домашньому господарстві. З 1945 по 1968 р. кількість магазинів та торговельних точок зросла з 39,7 тис. до 147,1 тис., а підприємств громадського харчування — з 11,3 тис. до 44,8 тис.¹² Значно поліпшилася якість обслуговування населення.

Залученню жінок до громадського виробництва сприяє збільшення числа дитячих закладів. Лише за 1950—1968 рр. кількість дітей в яслах та садках зросла з 250,5 тис. до 1424,3 тис., тобто майже у 6 разів. На підставі рішень XX з'їзду КПРС про необхідність розширення участі держави у вихованні дітей створюються нові дитячі заклади, школи-інтернати, де підростаюче покоління перебуває майже повністю на державному утриманні. В 1960/61 році у них навчалося 106,5 тис., а в 1968/69 році — 184,9 тис. школярів. Все частіше у школах організовуються групи подовженого дня, в яких у 1959/60 році налічувалося 29 тис. учнів, а в 1968/69 році — вже понад 1 млн.¹³

Ці заходи сприяли зменшенню витрат часу жінок на ведення домашнього господарства, виховання дітей і дали їм змогу працювати. Якщо в 1950 р. частка жінок серед робітників та службовців республіки дорівнювала 43%, то в 1968 р.— 49% (7,4 млн.)¹⁴. 1967 р. у промисловості працювало 42,2% жінок, машинобудуванні — 38,3, чорній металургії — 31, вугільній — 16, харчовій — 80, легкій галузі — 51,1, на будівництві — 32 і залізничному транспорті — 28%¹⁵.

Комуністична партія керується принципом забезпечення повної рівноправності чоловіка і жінки не догматично, враховує особливості їх фізичного та фізіологічного складу, про що свідчать відповідні зміни в окремих загонах робітничого класу залежно від умов праці.

Основні тенденції розвитку структури робітничого класу за статтю відбиті і в процесах, що відбуваються серед інших категорій зайнятого населення. Управління, керівництво виробничими процесами та їх організація більше відповідають жінкам, ніж тяжка фізична праця.

¹⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, стор. 74, 75. Підраховано автором.

¹¹ Там же.

¹² Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 496.

¹³ Там же, стор. 450; Народне господарство Української РСР в 1964 році, К., 1965, стор. 570.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 419. Підраховано автором.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 407; «Робітнича газета», 5 серпня 1969 р. Підраховано автором.

Тому процес зростання питомої ваги жінок серед інженерно-технічних працівників та службовців відбувався швидше, ніж серед робітничого класу. Якщо 1947 р. у промисловості серед ІТП і службовців було 34,6% жінок, на будівництві — 29,6%, залізничному транспорті — 37,5%, то в 1967 р. відповідно 43,2%, 33,9 і 51,8%¹⁶.

Аналіз цих змін свідчить, що протягом усього повоєнного періоду зростає питома вага жінок у складі провідної сили соціалістичного суспільства. В галузях з більш сприятливими умовами для жіночої праці (харчова промисловість, машинобудування) цей процес проходив швидко, тимчасом як у вугільній промисловості, на будівництві, навпаки, відбувалося значне скорочення частки жінок.

Процес зростання кількості й питомої ваги жінок у складі робітничого класу республіки відбувався у напрямку наближення структури останнього до складу населення УРСР за статтю. Є підстави вважати, що ця тенденція розвиватиметься й надалі.

Післявоєнний період характеризується і віковими змінами у складі робітничого класу. На віковий склад робітників також негативно вплинула війна, що особливо гостро відчувалося на початку відбудовного періоду.

Склад робітників за віком по галузях народного господарства за станом на березень 1947 р. (в %) ¹⁷

Галузі народного господарства	Вік (років)				
	До 19	20—25	26—49	50—59	60 і більше
Промисловість	17,7	19,7	52,5	8,3	1,8
Будівництво	21,2	22,4	49,5	7,8	1,1
Залізничний транспорт	11,1	17,1	59,3	10,8	1,7

Нестача робочої сили в роки четвертої п'ятирічки зумовила залучення на виробництво великої кількості молоді (до 19 років) та осіб похилого віку. Але навіть тоді структура робітничого класу УРСР за віком не зазнала корінних змін. Як і до війни, переважали особи 20—49 років. Проте вже через 10 років (у 1957 р.) в промисловості республіки питома вага молоді (до 19 років) скоротилася в 1,7 раза, а осіб пенсійного віку — в 1,3 раза.

Зменшення на підприємствах та в установах молоді — основного контингенту учнів старших класів загальноосвітніх шкіл та студентів середніх спеціальних і вищих учбових закладів — свідчить, що в нашій країні щороку розширюються можливості для здобуття нею середньої та вищої освіти.

До прогресивних тенденцій слід віднести також «помолодіння» робітничого класу за рахунок осіб похилого віку (50 років і більше). У довоєнні та перші післявоєнні роки одним з основних завдань денної загальноосвітньої школи була підготовка молоді до вступу до вищих, середніх спеціальних учбових закладів. Гостра нестача висококваліфікованих спеціалістів зумовила розширення мережі вузів з урахуванням можливостей забезпечити набір до них.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 407; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підраховано автором.

¹⁷ В. О. Романцов. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період. — УІЖ, 1966, № 12, стор. 15; ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 151, арк. 317, 359. Підраховано автором.

Бурхливі темпи науково-технічного прогресу, впровадження у виробництво складного устаткування, швидкий процес заміни малопродуктивної фізичної праці розумовою, необхідність виховання всебічно розвиненої людини вимагали підвищення загальноосвітнього рівня робітників. Велику роль у збільшенні кількості молоді, що здобувала середню освіту, відіграли рішення XIX з'їзду КПРС, якими передбачався перехід до обов'язкової повної середньої освіти у великих містах.

До 1953 р. всі юнаки та дівчата після закінчення школи мали можливість вступити до вузів. З 1953 р. вузи не могли прийняти всіх, хто бажав учитися, тому більшість випускників шкіл була змушена працювати на підприємствах і в установах *. В 1969 р. з 371,4 тис. колишніх десятикласників стали студентами тільки 20,9% **.

Оскільки молодь після закінчення школи не мала будь-якої спеціальності, перед державою постало питання про підготовку її для роботи на виробництві. Цьому значною мірою сприяла постанова Ради Міністрів СРСР від 2 серпня 1954 р.¹⁸⁻²¹ Передбачалося створити у системі професійно-технічної освіти нові типи училищ — технічні для набуття молоддю з середньою освітою робітничої професії. Крім цього, постанова зобов'язувала міністерства і відомства запланувати прийом молоді, що закінчила школу, на курси, індивідуально-бригадне навчання в учбово-виробничу мережу підприємств тощо.

31 серпня 1954 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП України прийняли постанову, якою передбачалося до 1 жовтня відкрити і не пізніше 1 листопада розпочати заняття в 64 технічних училищах. Учні училищ одержували стипендію, особи, що закінчували їх з відзнакою, мали право вступати поза конкурсом до вечірніх та заочних інститутів²². ЦК КП України і Рада Міністрів зобов'язувала міністерства і відомства республіки вже в 1954 р. прийняти 1500 випускників середньої школи на курси та на індивідуально-бригадне навчання²³.

Вже 1954 р. на території республіки діяло 66 технічних училищ, де навчалася 16,1 тис. учнів, а 1958 р. відповідно 104 та 32,2 тис.²⁴. І в наступні роки чисельність випускників середньої школи серед молоді, що набувала робітничої професії в учбових закладах професійно-технічної освіти, збільшувалася. Так, у першому році семирічки до них поступили 41,5 тис. чол., а в 1968 р. — 53,2 тис.²⁵.

Робітничий клас поповнюється не тільки юнаками та дівчатами з повною середньою освітою, але й особами з неповною середньою освітою. Так, в 1950 р. закінчили 7 класів денної середньої школи 258,4 тис. чол., з них продовжували навчання у 8 класі — 148,7 тис.,

* Мається на увазі лише прийом на денні відділення вузів. За цей же час значно розширився прийом на вечірні та заочні відділення — з 19 тис. (1950/51 р.) до 76 тис. (1969/70 р.).

** Частка юнаків та дівчат, що поступили у вузи, ще зменшиться, якщо врахувати, що в цьому році були прийняті до вузів ті, що закінчили школу в попередні роки, а також вечірні школи робітничої молоді.

¹⁸⁻²¹ Директиви КПСС і Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, М., 1958, стор. 249—250.

²² Поточний архів Державного комітету Ради Міністрів УРСР по професійно-технічній освіті (далі — ПАДПТО), 1954 р., спр. 9, арк. 6; Збірник постанов і розпоряджень уряду, 1954, № 15—16, стор. 10, 11. 1955 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про використання в 1955 р. у народному господарстві УРСР молоді, що закінчила середню загальноосвітню школу».

²³ Рабочий класс СССР (1951—1965), М., 1969, стор. 93.

²⁴ ПАДПТО. Звіти за 1954 і 1958 рр.

²⁵ ПАДПТО, форма № 3 за 1959—1968 рр.

прийнято до технікумів — 66,4 тис., а в 1968 р. відповідно з 732,9 тис.— 444,4 тис. і 141, 6 тис.²⁶.

У післявоєнний період на Україні швидко розширювалася мережа учбових закладів професійно-технічної освіти. Якщо 1945 р. у них навчалося 129,5 тис. юнаків та дівчат, в 1958 р.— 165,5 тис., то в 1968 р. було прийнято вже 189,8 тис.

Сталися певні зміни і у віковій структурі молоді, що поступала до профтехучилищ. В 1959 р. питома вага юнаків та дівчат до 16 років порівнювала 10,2%, 16—18 років — 89,7, 19 років і більше — 0,1%, а в 1968 р. відповідно 30%, 62,3% і 7,7%²⁷.

Про зростання ролі молоді в поповненні робітничого класу свідчить також склад тих, хто приходить на підприємства. Так, у 1958 р. з юнаків і дівчат, які почали працювати у різних галузях народного господарства, 54,8% мали середню освіту, а в 1969 р. їх питома вага підвищилася до 62,8%²⁸. У зв'язку з цим державні, партійні та громадські організації проводили велику роз'яснювальну роботу серед молоді, допомагали їй обрати професію, створювали умови для оволодіння виробничою кваліфікацією ще під час навчання в школі.

Юнаки та дівчата, усвідомлюючи велике значення своєї праці для побудови комуністичного суспільства, на заклик Комуністичної партії після закінчення школи їхали працювати на підприємства і будови. 1958 р. у Донбас та Придніпров'я в порядку оргнабору було направлено 9,7 тис. чол. з атестатами зрілості. Весь десятий клас школи № 5 м. Білгорода-Дністровського Одеської області поїхав працювати у Донбас²⁹. 1962 р. в УРСР було працевлаштовано 142 тис. випускників шкіл (в тому числі 116,9 тис. випускників восьмирічки) і 12,7 тис. підлітків, які протягом року відсіялися з 8—10 класів. З них 37,6 тис. працювали на промислових підприємствах, 96,3 тис.— у сільському господарстві і лише 8,1 тис., тобто 5%,— в установах та організаціях, а 1964 р. з 276,6 тис. випускників відповідно — 34,7%, 58%, 7,3%³⁰. Тільки за роки семирічки в народне господарство УРСР влилося понад 1345 тис. юнаків та дівчат, зокрема у промисловість 823 тис.³¹.

Але в справі працевлаштування молоді спостерігалися певні недоліки. Не всі випускники загальноосвітньої школи того ж року влаштуувалися на роботу. В 1960 р. таких налічувалося 729 чол., а в 1962 р.— 766³².

Отже, протягом усього післявоєнного періоду у лавах робітничого класу Української РСР збільшувалася питома вага молоді, яка закінчила середню школу. 1967 р. у промисловості працювало осіб до 25 років — 20,7%, 25—49 років — 70,4, 50—59 років — 7,9, 60 років і більше — 1%, на будівництві відповідно — 27,6%, 65,7, 5,8, 0,9%³³.

В 1967 р. порівняно з 1947 р. частка молоді та осіб похилого віку серед робітничого класу значно зменшилася внаслідок того, що значна частина дістала змогу навчатися у технікумах та вузах³⁴. Зменшення

²⁶ Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 536; Поточний архів ЦСУ УРСР.

²⁷ ПАПТО, форма № 3 за відповідні роки. Підраховано автором.

²⁸ Поточний архів ЦСУ УРСР. Підраховано автором.

²⁹ Державний комітет Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів (далі — ДКВТР), ф. 3, оп. 9, арх. 3, спр. 1, арк. 58.

³⁰ Там же, оп. 2, арх. 47, спр. 1, арк. 56; Поточний архів. Звіт Головного управління оргнабору за 1964 р., стор. 17.

³¹ Поточний архів ЦСУ УРСР. Підраховано автором.

³² ДКВТР, ф. 3, оп. 2, арх. 2, спр. 1, арк. 33; арх. 47, спр. 1, арк. 56.

³³ Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 415; «Робітнича газета», 5 серпня 1969 р. Підраховано автором.

³⁴ Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 19, 490, 501.

питомої ваги осіб 50 і більше років відбулося через швидке кількісне зростання робітничого класу (за винятком залізничників) за рахунок молоді і невелике поповнення його людьми середнього й похилого віку, що пояснювалося скороченням цієї вікової категорії внаслідок втрат під час війни, а також, певною мірою, поліпшенням пенсійної справи в країні після прийняття закону про пенсії в липні 1956 р. Водночас значно збільшилася питома вага робітників 25—49 років.

Загальні тенденції розвитку структури робітничого класу УРСР за віком, незважаючи на певні особливості, властиві всім його загонам. Так, склад робітників-залізничників виявився «найстарішим» тому, що він зберігся за роки війни. Основні його кадри у грізні часи для нашої країни продовжували працювати на своїх робочих місцях. Тому зростання чисельності залізничників після війни відбувалося значно повільніше, ніж інших загонів робітничого класу.

Залізнична мережа України була однією з найбільш розгалужених у країні і не відчувалася гострої потреби у значному її розширенні. Основними напрямками розвитку залізничного транспорту були підвищення швидкості перевезення вантажів та пасажирів, збільшення великовагових ешелонів. У 1956 р. прийнято генеральний план реконструкції залізничного транспорту, за яким передбачалося перевести останній на більш продуктивні у сучасних умовах види тяги — тепло- і електровозну, що значно підвищувало продуктивність залізниць без витрат додаткової робочої сили. Проте для цього робітники мали набути нових технічних професій. Планувалося зберегти досвідчені кадри і використати їх виробничий досвід та навички у нових умовах. Більшість робітників повинна була пройти перекваліфікацію. З цією метою 13 серпня 1956 р. міністр шляхів сполучення СРСР видав наказ «Про підготовку і перепідготовку кадрів для залізниць, що переводяться на електричну та тепловозну тягу»³⁵.

Реконструкція залізничного транспорту нашої республіки мала розпочатися 1960 р., а перепідготовка кадрів розгорнулася з 1956 р.³⁶ Це дало змогу зберегти кваліфіковані кадри.

Найбільш «молодими» виявилися будівельники. За двадцятиріччя кількість робітників на будівництві віком до 35 років підвищилася з 65,8% до 67%³⁷. Безумовно, на такий процес впливає швидке зростання загальної чисельності цієї категорії трудящих, необхідність поповнення її лав, що в основному відбувалося за рахунок молоді. Але дана галузь народного господарства належить до найменш механізованих, у ній в значних розмірах використовується малокваліфікована праця. Малокваліфіковані робітники часто змінюють місце роботи, що призводить до великої плінності кадрів.

Отже, протягом післявоєнного двадцятип'ятиріччя у робітничому класі Української РСР зменшилася питома вага осіб похилого віку та молоді, що навчається, і, відповідно, збільшилася частка трудівників 20—49 років. У 1945—1957 рр. ці процеси проходили більш швидкими темпами, адже Велика Вітчизняна війна порушила структуру робітничого класу за віком. Внаслідок відповідних заходів суттєве виправлення наслідків війни було досягнуте вже до 1957 р. В наступний період такі зміни проходять повільніше.

³⁵ Архів Південно-Західної залізниці, оп. 1, спр. 374, арк. 219.

³⁶ «Железнодорожник Донбасса», 17 квітня 1956 р.; Поточний архів локомотивного депо Дарниця. Журнали учбових занять підготовчих груп машиністів тепловозів на 1956—1957 рр.; Поточний архів Південно-Західної залізниці. Управління учбових закладів. Учбовий план курсів підготовки машиністів електровозів з машиністів паровозів (1956 р.).

³⁷ Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 415.

Післявоєнне двадцятип'ятиріччя внаслідок кількісного зростання робітничого класу характеризується підвищенням його ролі та питомої ваги в житті суспільства, що є однією з основних закономірностей розвитку останнього при соціалізмі. Так, з 1950 по 1967 р. кількість працівників промисловості, будівництва і транспорту Української РСР зросла з 3,7 млн. до 8 млн. чсл., тобто більше ніж вдвічі, а чисельність населення республіки — лише на 25%. В результаті цього питома вага даних загонів робітничого класу збільшилася з 10% до майже 17%³⁸.

Кращі представники робітничого класу обираються до вищих органів влади — Рад депутатів трудящих. Тільки з 1947 по 1967 р. кількість робітників — депутатів Верховної Ради Української РСР — зросла з 27 до 140, а їх частка серед усіх посланців народу відповідно з 6,5% до майже 30%³⁹.

Робітничий клас під керівництвом ленінської Комуністичної партії всією діяльністю підтверджує своє високе призначення — бути провідною силою соціалістичного суспільства, будівником комунізму.

³⁸ Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 19, 405.

³⁹ Україна за 50 років (1917—1967), К., 1967, стор. 53.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПЕРВИННИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В 1959—1965 рр.

О. Д. ГОРБУЛ

Всі досягнення радянського народу в будівництві комунізму нерозривно пов'язані з керівництвом партії, з її марксистсько-ленінською політикою та організаторською діяльністю. «Період розгорнутого будівництва комунізму, — вказується в програмі КПРС, — характеризується дальшим зростанням ролі та значення Комуністичної партії, як керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства», що зумовлено збільшенням масштабів і складністю завдань по перетворенню суспільства на комуністичних засадах, піднесенням творчої активності мас, дальшим розвитком соціалістичної демократії та зростаючим значенням теорії наукового комунізму. У звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Чим ширший розмах нашої творчої діяльності, чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, яка йде на чолі мас»¹.

Збільшення впливу партії на всі сторони життя радянського суспільства, успіх партійного керівництва творчою діяльністю мас залежать, насамперед, від злагодженої роботи самої партії, від рівня боездатності кожної партійної організації, активності та ініціативи кожного комуніста зокрема. Основними ланками в побудові партії, що дають їй змогу організувати мільйонний загін комуністів, дійти до кожного з них і залучити до активної діяльності, є первинні партійні організації. Визначаючи їх роль у дореволюційні роки, В. І. Ленін вказував, що кожний осередок партії повинен стати «опорним пунктом для

¹ Програма КПРС, К., 1962, стор. 331; «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.

агітаційної, пропагандистської і практично-організаційної роботи серед мас»².

В післяжовтневий період, коли партія стала правлячою в країні, а функції партійних органів значно розширилися і багато в чому змінилися, Х з'їзд РКП(б), що проходив під керівництвом В. І. Леніна, зазначив, що первинні партійні організації не можуть обмежуватися пропагандистсько-виховною роботою серед трудящих, а повинні бути й активними органами господарської роботи партії³.

Підкреслюючи значення діяльності первинних партійних організацій в період будівництва комунізму, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIII з'їзді партії говорив, що вони «...відіграють вирішальну роль у перетворенні в життя політики партії, у вихованні комуністів, зв'язують партію з масами, діють там, де йде безпосередній процес будівництва і творення»⁴.

Період між XXI і XXIII з'їздами КПРС займає важливе місце в історії боротьби партії за дальше піднесення рівня всієї партійної роботи, перетворення в життя рішень, спрямованих на відновлення й розвиток ленінських норм партійного життя і принципів керівництва. Багатогранна й складна діяльність КПРС знайшла своє відображення в роботі місцевих партійних органів та первинних партійних організацій.

Після XX з'їзду КПРС здійснила важливі заходи по розширенню прав своїх місцевих органів, вдосконаленню структури та підвищенню боєздатності первинних організацій, що знайшло свій вияв зокрема у ліквідації політвідділів і політуправлінь у ряді галузей народного господарства, наданні більш широкому колу парторганізацій прав створювати парткоми, цехові та дільничні організації та партійні групи, а також в інших заходах, що сприяли значному піднесенню активності партійних мас на всіх ділянках комуністичного будівництва.

У 1957 р. спеціальною постановою ЦК КПРС «Про політоргани Міністерства морського флоту СРСР» були ліквідовані Політуправління Міністерства морського флоту СРСР, політвідділи пароплавств і арктичних організацій, політчастини управлінь морських шляхів і районних управлінь, посади парторгів Політуправління на підприємствах Арктики, в зв'язку з чим обкоми, крайкоми, ЦК компартій союзних республік, а також відповідні райкоми й міськкоми партії були зобов'язані забезпечити повсякденне проведення партійно-політичної роботи серед робітників і службовців морського флоту, глибше проникнення в їх виробничу діяльність, і особливо, всебічне посилення виховної роботи серед екіпажів суден закордонного плавання.

З цією метою в УРСР на правах уставних партійних комітетів були створені парткоми Дунайського пароплавства та Азовського управління, а на правах райкому партії — партійний комітет морського транспорту м. Одеси, з підпорядкуванням йому парторганізацій суден, портів, управлінь пароплавств і судноремонтних підприємств міста⁵.

У зв'язку з тим, що чимало морських суден, за умовами роботи, заходять у порти інших басейнів, партійні органи були зобов'язані подавати цим судам всебічну допомогу, незалежно від порту їх приписки, у проведенні партійно-політичної роботи та в організації культурно- побутового обслуговування моряків⁶.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 437.

⁴ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, К., 1966, ч. I, стор. 83.

⁵ Справочник партийного работника, М., 1957, стор. 436—439.

⁶ Там же, стор. 438.

Партійні організації Одеси, Ізмаїла, Жданова, Херсона, Миколаєва, Керчі та інших портів провели велику роботу по організаційному зміцненню флотських партійних організацій, підвищенню авангардної ролі комуністів морського транспорту, посиленню їх впливу на стан справ на флоті.

В. І. Ленін вказував, що первинні партійні організації повинні «...функціонувати особливо жваво, часто, регулярно»⁷. Здійснюючи ленінські настанови, партія виявляла і виявляє постійне піклування про зміцнення своїх первинних організацій, розширює їх мережу, підносить їх роль у боротьбі за перетворення в життя програми побудови комунізму. Якщо в 1920 р. в партії нараховувалося 26 260 первинних партійних організацій, то на 1 жовтня 1961 р. їх кількість збільшилася до 296 444⁸. Тільки за період між XXII і XXIII з'їздами КПРС ця цифра зросла майже на 30 тис. і становила на 1 січня 1966 р. понад 320 тис. Сьогодні в нашій партії налічується вже понад 370 тис. первинних партійних організацій, що, як підкреслювалося на XXIV з'їзді КПРС, займають одне з найважливіших місць у здійсненні політики партії⁹.

Вміло поєднуючи різні методи роботи, ЦК КП України та інші партійні органи домоглися дальшого організаційного зміцнення первинних організацій і піднесення їх боездатності. При цьому особлива увага приділялася Чорноморському та Дунайському пароплавствам. Це пояснювалося, по-перше, зростанням ролі морського транспорту, зумовленого грандіозними планами семирічки, і, по-друге, посиленням у зв'язку з цим значення його первинних партійних організацій. Обласні, міські, районні партійні органи, а також комітети, безпосередньо зв'язані з роботою морського транспорту, розгорнули велику роботу по мобілізації комуністів флоту на розв'язання завдань, поставлених XXI з'їздом.

Важливу роль у піднесенні боездатності партійних організацій відіграло зміцнення складу їх секретарів. Партійні органи постійно дбали про те, щоб на чолі флотських партійних організацій і, особливо, суден закордонного плавання, стояли комуністи, які мають організаторські здібності, знають партійну роботу, правильно розуміють політичну лінію партії і вміють здійснювати її на практиці. Внаслідок цього до керівництва партійними організаціями прийшли грамотні, теоретично підготовлені комуністи, про що, зокрема, яскраво свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1

Якісний склад секретарів первинних партійних організацій парткому морського транспорту м. Одеси (за освітою)

Рік	Кількість секретарів первинних парторганізацій	Освіта					В тому числі спеціалістів морського транспорту
		Вища	Незак. вища	Середня	Незак. середня	Початкова	
1957	119	20	17	54	25	3	31
1959	200	64	17	87	32	—	40
1962	254	90	8	108	39	9	50
1963	310	140	17	132	19	2	52
1964	188	87	8	85	8	—	97

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 263.

⁸ «Партийная жизнь», 1962, № 1, стор. 53.

⁹ Партийная работа в коллективе, М., 1966, стор. 12; «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.

Аналогічне становище було в партійних організаціях Дунайського пароплавства та Азовського управління флоту. В 1963 р. з 93 секретарів первинних партійних організацій Дунайського пароплавства 89 (95%) мали середню та вищу освіту¹⁰.

В роки семирічки і особливо після XXII з'їзду КПРС серед секретарів первинних партійних організацій, особливо на судах, зростала кількість спеціалістів морського транспорту, що мали вищу або середню спеціальну освіту. Так, наприклад, кількість спеціалістів морського флоту серед секретарів партійних організацій парткому морського транспорту Одеси, як видно з табл. 1, зросла з 1957 р. по 1967 р. більш як утричі і становила близько 50% їх загальної кількості¹¹.

В перші роки семирічки секретарями партійних організацій на морських судах, як правило, обиралися помічники капітанів по політчастині, які пройшли велику життєву школу, мали багатий досвід партійної роботи, вміли націлити комуністів на розв'язання найважливіших завдань і забезпечити їх виконання. В 1963 р. з 224 судових партійних організацій Чорноморського пароплавства в 167 секретарями були обрані помічники капітанів по політчастині¹². Така практика звужувала партійний актив на судах, сковувала його ініціативу, тоді як в умовах бурхливого розвитку морського транспорту, як ніколи гостро, постало завдання вивчення його техніки та економіки. Прихід до керівництва партійними організаціями суден комуністів з числа механіків, штурманів, електромеханіків, що мали, як правило, вищу морську освіту і значний практичний досвід, пожвавив партійну роботу, сприяв розв'язанню економічних і технічних завдань, що стояли перед флотом. Разом з тим перед партійними комітетами постала необхідність постійної великої й копіткої роботи з новими кадрами командирів флоту і партійних організаторів.

Зростити й виховати справжніх організаторів партійних мас у первинних організаціях неможливо в умовах їх частоті зміни. Порядок обмеження терміну перебування комуністів на посаді секретаря двома роками, що існував у окремі роки семирічки, подекуди призводив до заміни хороших організаторів з формальних причин. З 188 секретарів первинних партійних організацій, обраних у парторганізаціях морського транспорту м. Одеси в 1964 р., 108 чол. (понад 57%) були обрані вперше і тільки 3 чол. обиралися втретє. Подібне становище було і в партійних організаціях Дунайського пароплавства та Азовського управління флоту¹³.

За таких умов партійні організації прагнули забезпечити спадкоємність, не припускаючи зниження рівня партійної роботи. Комуністи гаряче схвалили рішення Жовтневого та Листопадового (1964 р.) пленумів ЦК КПРС, спрямовані на дальший розвиток ленінських норм партійного життя та принципів керівництва.

Піклуючись про дальше піднесення боездатності первинних парторганізацій, посилення їх ролі та авторитету, їх організаційно-політичне зміцнення, партійні комітети Чорноморського та Дунайського пароплавств, Азовського управління флоту приділяли велику увагу навчанню партійного активу. Продумана система навчання склалася в партійній організації Азовського управління флоту. Тут щороку перед почат-

¹⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 149, арк. 93—96; ф. 11486, оп. 2, од. зб. 27, арк. 183—184; од. зб. 83, арк. 144—149; ф. 188, оп. 6, од. зб. 45, арк. 64 (підрахунки автора).

¹¹ Там же.

¹² Там же, од. зб. 27, арк. 184.

¹³ Там же, од. зб. 83, арк. 135; од. зб. 27, арк. 93—94 (підрахунки автора).

ком навігації проводилися багатоденні семінари секретарів суднових партійних організацій, на яких розглядалися основні питання роботи комуністів морських суден, читалися лекції та доповіді з її методики, відбувався обмін досвідом. Позитивний приклад проведення семінарів в роки семирічки дали парторганізації суден, морських портів, підприємств і організацій морського транспорту м. Одеси. В 1964 р. при парткомі Одеського судноремонтного заводу № 1 систематично, двічі на місяць, працював семінар секретарів цехових партійних організацій. Регулярно працювали такі ж семінари в Одеському порту, в управлінні Чоразморшляху тощо. На них з лекціями та доповідями, як правило, виступали відповідальні працівники парткомів, обкому партії, міськкому, керівники пароплавства, відомі лектори-міжнародники. Так, наприклад, у 1964 р. на одному з семінарів виступили з доповіддю про роль секретаря парторганізації у керівництві виконанням виробничого плану начальник Управління Чоразморшляху — Б. Б. Захарян, з питань оргпартроботи — секретар парткому К. Д. Мухаєв¹⁴. В багатьох партійних організаціях були розроблені й затверджені перспективні плани навчання. Партійні комітети вміло використовували також інші можливості та засоби виховання й навчання керівників низових партійних організацій. При парткомі морського транспорту Одеси в роки семирічки активно діяла постійна комісія з організаційно-партійної роботи, в планах роботи якої значне місце відводилося навчанню секретарів первинних партійних організацій, поданню практичної допомоги партійним групам в організаційно-партійній роботі на флоті¹⁵.

Було створено чимало позаштатних кабінетів, куточків організаційно-масової роботи, методичних рад, що проводили подібну роботу, поширювали передовий досвід. В читальному залі бібліотеки партійного комітету Дунайського пароплавства був відкритий «Куточок секретаря партійної організації», де була зібрана необхідна довідкова література, основні документи ЦК КПРС і ЦК КП України, матеріали про передовий досвід тощо¹⁶.

Багато партійних організацій, суден, підприємств і організацій морського транспорту Чорноморсько-Азовського та Дунайського басейнів передплачували серії брошур з питань партійної роботи — «Бібліотечку секретаря первинної партійної організації», «На допомогу секретарю парторганізації» та ін. Велику допомогу у навчанні секретарів первинних партійних організацій подала центральна, республіканська та місцева преса, зокрема газети «Водный транспорт», «Моряк», «Дунайський водник», «Приазовский рабочий», багатотиражки.

Всі перелічені вище та інші форми допомоги секретарям партійних організацій мали велике практичне значення, однак найкращою, найефективнішою формою допомоги завжди було і є особисте спілкування працівників парткомів, райкомів, міськкомів і обкомів з партійними активістами, комуністами, рядовими працівниками флоту. Це диктується, насамперед, специфікою морського флоту, особливо закордонного плавання, судна якого по кілька місяців, а інколи й протягом цілого року не заходять у базові порти свого пароплавства.

Відповідно до директив центральних партійних органів, були прийняті рішення про практику виходу в закордонне плавання відповідальних працівників морського транспорту, начальників відділів і служб пароплавства. Рішенням бюро Одеського обкому КП України від 14

¹⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 83, арк. 112.

¹⁵ Там же, од. зб. 29, арк. 9—12.

¹⁶ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 15—16.

грудня 1960 р. секретар парткому Дунайського пароплавства В. І. Ножевник і член парткому П. І. Рижиков були відряджені для подання допомоги в роботі партійних організацій і проведення організаційної роботи серед екіпажів суден у закордонні агентства Дунайського пароплавства. У жовтні 1962 р. за рішенням бюро Донецького обкому партії у закордонне плавання ходив на пароплаві «Черногорск» секретар парткому Азовського пароплавства М. І. Юневич¹⁷.

Враховуючи специфіку тривалих морських рейсів, партійні комітети в роки семирічки значно збільшили інститут позаштатних інструкторів парткомів. Так, наприклад, у 1963 р. в парткомі морського транспорту м. Одеси в одному тільки організаційному відділі працювали 58 позаштатних інструкторів. В цей же період 14 комуністів були затверджені позаштатними інструкторами парткому Дунайського пароплавства¹⁸. Однак їх роботу ускладнювало те, що переважна більшість суден заходила в базові порти або ж порти приписки один — два рази на рік. У зв'язку з цим заслуговує на увагу практика парткому Азовського управління флоту, що в 1965 р. затвердив штатними інструкторами групу своїх диспетчерів, характер роботи яких зумовлював їх тісний зв'язок з екіпажами закріплених за ними суден.

Досвід роботи партійних організацій морського транспорту показує, що основна робота керівництва парткомів, пароплавств і управлінь на судах проводиться під час їх приходу в базові порти. У квітні 1965 р. рішенням партійного комітету Дунайського пароплавства був встановлений єдиний день на тиждень для зустрічі керівних працівників пароплавства з екіпажами суден, робітниками заводів, сім'ями моряків, з тим, щоб «...не тільки вчити, але й вчитися у мас, перевіряти себе, свій досвід перед лицем громадської думки»¹⁹.

В роки семирічки парткоми морського транспорту, райкоми, міськкоми та обкоми приморських областей подали партійним активістам велику допомогу в поліпшенні організаційно-партійної та політичної роботи серед моряків, однак у здійсненні цієї важливої справи було чимало недоліків. На семінарах рідко розглядалися проблемні питання партійного будівництва та ідейного виховання трудящих, стиля роботи партійних організацій, деякі проблеми внутріполітичної та міжнародної обстановки. В семінарах секретарів парторганізацій і партгрупоргів не завжди брали участь працівники райкомів і обкомів партії, які безпосередньо несли відповідальність за роботу комуністів морського флоту. Не можна вважати нормальним і те, що хід навчання партійного активу — одного з найважливіших елементів роботи — рідко обговорювався на засіданнях бюро райкомів, міськкомів і обкомів КПУ України.

В цілому ж робота по зміцненню складу секретарів первинних партійних організацій справила серйозний позитивний вплив на поліпшення всієї організаційної та партійно-політичної роботи на морському транспорті, сприяла піднесенню ролі первинних партійних організацій.

Основним шляхом зміцнення партійних організацій є прийом у партію, який В. І. Ленін розглядав як неодмінну умову зміцнення зв'язку з масами, виконання нею керівної ролі в суспільстві. Щоб висловлювати інтереси трудящих, вказував В. І. Ленін, партія повинна проводити велику роботу в масах, залучаючи з неї всі найкращі сили²⁰.

¹⁷ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1974, арк. 237; оп. 230, од. зб. 44, арк. 136.

¹⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 1186, оп. 2, од. зб. 29, арк. 9—10.

¹⁹ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 16.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 360.

На початок семирічки більшість партійних організацій флоту була нечисельною; їх не було взагалі на багатьох суднах Чорноморського та Дунайського пароплавств внаслідок відсутності необхідної кількості комуністів. Після ХХІ з'їзду КПРС, прагнучи посилити партійний вплив на колективи моряків, партійні комітети направили на судна значну кількість комуністів і домоглися створення партійних організацій на багатьох суднах. Протягом періоду з березня 1959 р. по березень 1960 р. партком Дунайського пароплавства переглянув розстановку комуністів морського транспорту і направив велику кількість з них на судна закордонного плавання, створив первинні організації на теплоходах «Дунай», «Амур», «Севастополь», «Х. Лаптев», «К. Антипов», «Ф. Литке», «Ярославль» та багатьох інших²¹. Велику роботу в цьому напрямі провели також парткоми морського транспорту м. Одеси та Азовського управління флоту. При цьому неослабна увага приділялася зростанню партійних рядів. Так, наприклад, кількість членів партії та кандидатів у члени КПРС у первинних партійних організаціях морського транспорту м. Одеси змінювалася таким чином²²:

Роки	1957	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Кількість комуністів	3790	5028	5102	5797	7193	8183	8610	8025

За п'ять з половиною років семирічки кількість комуністів Чорноморського пароплавства (без Азовського управління) збільшилася на 3582 чол., а всього за семирічку, незважаючи на передачу деяких партійних організацій у відання Новоросійського міськкому КПРС, кількість комуністів на морському транспорті м. Одеси зросла на 4600 чол.

Прагнення значної кількості людей зв'язати своє життя з партією було свідченням зростання їх політичної свідомості, чому сприяла велика виховна робота, що її проводили первинні партійні організації.

Значно поліпшилася робота з безпартійним активом, який широко залучався до агітаційно-масової роботи, участі в роботі груп і постів партійно-державного та народного контролю, різноманітних нарадах та партійно-господарських активах, що їх проводили партійні організації. Це також сприяло зростанню партійних рядів. При цьому вимоги до тих, хто вступав у КПРС, підвищувалися, у ряди партії приймалися насамперед моряки-ударники і члени бригад комуністичної праці, передовики виробництва.

Серед прийнятих у 1959 р. партійними організаціями морського транспорту м. Одеси кандидатами в члени КПРС 313 чол. (66%) становили робітники. В 1960 р. було прийнято вже 417 чол., у тому числі 291 робітник (69,7%). Добре зростали партійні організації теплоходів «Свердловск», «Керчь», «Іваново», Одеського морського порту, Одеського судноремонтного заводу № 1 та ін.²³

Внаслідок проведеної роботи кількість робітників, прийнятих кандидатами в члени КПРС у первинних партійних організаціях морського транспорту м. Одеси, зросла з січня 1963 р. по червень 1964 р. з 46,8% до 58,8%²⁴. Зростання питомої ваги робітників серед прийнятих до лав

²¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 73, од. зб. 149, арк. 43.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 515, арк. 1; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 79, од. зб. 7, арк. 91, 109; од. зб. 149, арк. 10; од. зб. 64, арк. 86, 89, 90; оп. 82, од. зб. 47, арк. 99, 106, 107, 119; ф. 10868, оп. 13, од. зб. 1, арк. 24, 27; од. зб. 29, арк. 1, 2, 4 (підрахунки автора).

²³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 79, од. зб. 64, арк. 22 (підрахунки автора).

²⁴ Там же, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 29, арк. 21; од. зб. 82, арк. 125—126.

партії було характерне взагалі для всіх партійних організацій України. Як підкреслювалося на XXIII з'їзді КП України, за станом на 1 січня 1966 р. 56,7% загальної кількості членів та кандидатів у члени партії в республіці становили робітники та колгоспники²⁵. Таке становище повністю відповідало положенням програми КПРС про місце та роль робітничого класу в будівництві комунізму, про соціальний склад партії. З 116 чоловік, прийнятих кандидатами в члени КПРС партійними організаціями Дунайського пароплавства в 1963 р., 67 чол. (близько 58%) були ударниками комуністичної праці, а з 128 чол., прийнятих кандидатами в члени КПРС у першому кварталі 1964 р. в партійних організаціях морського транспорту м. Одеси, ударниками комуністичної праці були 65 чол. і 26 чол. були раціоналізаторами²⁶.

Тимчасом у роботі по прийому в партію в роки семирічки партійним організаціям морського флоту ще не вдалося перебороти серйозних недоліків, зокрема внаслідок відсутності в окремих парторганізаціях постійної копії роботи з безпартійним активом. В 1960 р. 68 з 227 первинних партійних організацій морського транспорту м. Одеси зовсім не зростали, а 42 організації прийняли в кандидати партії лише по одному чоловіку. Партійні організації теплохода «Москва», пароплавів «Черкаassy», «Пролетарск» не зростали протягом 3—4 років²⁷.

Партійні організації повинні завжди постійно піклуватися про виховання молоді і відбирати у партію найкращих членів ВЛКСМ. Серед прийнятих у кандидати в члени партії в першому кварталі 1964 р. в партійних організаціях морського транспорту Одеси, комсомольці становили понад третину. Така ж картина спостерігалася в Дунайському пароплавстві в останній рік семирічки²⁸. Однак не всі партійні організації приділяли цій справі належну увагу, внаслідок чого кількість тих, що приймалися в партію через комсомол, серед працівників морського транспорту на Україні становила не більше однієї третини, тимчасом як у цілому по СРСР у цей період комсомольці становили понад 50%²⁹ прийнятих у партію.

Найбільшим недоліком у справі відбору до партії, як указувалося на XXIII з'їзді партії, було подекуди порушення окремими партійними організаціями принципів індивідуального відбору, зниження вимог до тих, що вступали в КПРС³⁰. Однією з причин цього було те, що стан організаторської та політико-виховної роботи партійних організацій іноді оцінювався не за її якістю, а за кількістю чоловік, прийнятих у партію. Такий спрощений арифметичний підхід до оцінки роботи прямо чи посередньо штовхав партійні організації до форсування прийому в партію, що, як правило, негативно відбивалося на якісному складі партійних організацій, на всій партійно-політичній роботі.

Підвищуючи вимогливість до тих, що приймалися в партію, організації вели постійну боротьбу за чистоту її рядів. Особливе значення для поліпшення справи відбору в партію мали Постанова Президії ЦК КП України від 25 травня 1965 р. «Про стан прийому в ряди КПРС і роботу з молодими комуністами в партійних організаціях України» та Секретаріату ЦК КПРС від 20 липня 1965 р. «Про серйозні недоліки в

²⁵ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1966, стор. 60.

²⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 82, арк. 40, 126 (підрахунки автора).

²⁷ Там же, ф. 11, оп. 79, од. зб. 64, арк. 22.

²⁸ Там же, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 82, арк. 125—126 (підрахунки автора); Архів партокому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 17.

²⁹ «Партийная жизнь», 1965, № 10, стор. 10.

³⁰ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. т. II, стор. 296.

роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію та вихованню молодих комуністів»³¹, в яких були викриті недоліки та помилки, припущені партійними організаціями в цій важливій справі. Ці постанови були обговорені на засіданнях бюро обкомів, міськкомів, райкомів КП України, парткомів морського транспорту, семінарах секретарів первинних партійних організацій і нарадах помполітів усіх управлінь Чорноморського та Дунайського пароплавств, на зборах комуністів морського флоту.

Партійні організації України стали ретельніше проводити відбір у ряди КПРС, вжили практичних заходів до того, щоб прийом у партію кращих людей активізував партійну роботу.

Збільшення числа комуністів на суднах, у бригадах судноремонтних заводів не тільки посилювало партійний вплив у колективах моряків, портовиків, судноремонтників, але й зміцнювало первинні партійні організації. Якщо в 1957 р. на момент скасування посад помполітів на морському флоті, на суднах і підприємствах морського транспорту Одеси було створено 155 первинних партійних організацій, то на середину 1964 р. їх було вже 284. Партійні організації були створені на всіх суднах Чорноморського пароплавства. За 1960—1965 рр. кількість первинних партійних організацій в Дунайському пароплаванні зросла також з 74 до 129³².

Роки семирічки були не лише періодом всебічного розгортання сітки первинних партійних організацій, але й вдосконалення їх організаційної структури. Після XX з'їзду місцеві партійні органи дістали право створювати цехові партійні організації при наявності 50 комуністів. Це рішення мало особливо важливе значення для партійних організацій морського флоту, підвищення боездатності та активності комуністів у бригадах, змінах, дільницях, районах морських портів, підприємств і організацій морського транспорту. Кількість цехових партійних організацій і партійних груп швидко збільшувалася (табл. 2)³³.

Таблиця 2

Зростання кількості цехових партійних організацій
та партійних груп на суднах, підприємствах
і організаціях морського транспорту Одеси

Роки	Цехових парторганізацій		Партійних груп
	Всього	З правом первинних	
1961	83	52	73
1962	79	39	Немає даних
1963	114	79	91
1964	123	94	148

Цехові партійні організації були також створені на підприємствах і в організаціях Дунайського пароплавства та Азовського управління флоту, в Херсонському, Миколаївському, Ждановському та багатьох інших портах.

³¹ «Партийная жизнь», 1965, № 15, стор. 23—25.

³² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 79, од. зб. 7, арк. 91, 109; ф. 10868, оп. 13, од. зб. 29, арк. 2; «Знамя коммунизма», 14 липня 1964 р.; Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 13.

³³ Складена автором на основі матеріалів Партархіву Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 2, од. зб. 27, арк. 47; од. зб. 83, арк. 105, ф. 11, оп. 79, од. зб. 64, арк. 90; ф. 11, оп. 82, од. зб. 47, арк. 99.

Велике значення цих заходів виявилось, насамперед, у збільшенні впливу партійних організацій на всі ділянки комуністичного будівництва. У серпні 1965 р. в партійній організації Ізмаїльського порту на відповідальних ділянках, у відділах і службах було створено 10 цехових партійних організацій, що розгорнули велику політичну роботу серед портовиків. Про це красномовно свідчить тематика партійних зборів: «Комуніст — активний боець партії», «Про завдання парторганізацій у комуністичному вихованні трудящих», «Про стан та заходи посилення охорони соціалістичної законності» тощо. За рік партійна організація прийняла в партію 20 чол., серед них шість крановщиків, п'ять механізаторів, чотирьох портових робітників, одного майстра, одного техника, двох інженерів і одного капітана судна портофлоту. Половина комуністів була ударниками комуністичної праці³⁴.

Важливу роль для дальшого організаційного зміцнення парторганізацій відіграли рішення XXII з'їзду КПРС, що надали право партійним органам у необхідних випадках створювати партійні комітети в парторганізаціях, що нараховують понад 100 комуністів³⁵. Відповідно до цього, 16 грудня 1961 р. постановою бюро Херсонського обкому КП України був створений партійний комітет Херсонського морського порту, де працювало 240 комуністів, а цеховим організаціям було надано право первинних³⁶. В жовтні 1962 р. рішенням Одеського обкому КП України був створений партком морських шляхів Чорноморського пароплавства, підпорядкований парткому морського транспорту Одеси.

Вдосконалення структури партійних організацій забезпечило краще керівництво розвитком морського флоту, сприяло найефективнішій розстановці партійних сил на транспорті, підвищенню боєздатності парторганізацій. Цей процес був характерним не тільки для морського транспорту, але й всіх галузей господарства нашої країни. Практично не стало будь-якої значної ділянки, колективу, де б не було партійної організації, говорив Л. І. Брежнев на XIX Московській партконференції. Таким чином, наша партія дістала величезні можливості впливу на маси, на всі сфери громадської діяльності. Справа за тим, щоб повною мірою використовувати ці можливості³⁷.

Одним з найголовніших напрямків у роботі партійних організацій є піднесення активності кожного комуніста. Виходячи з ленінських вимог до членів партії, КПРС домагається, щоб кожний комуніст відіграв авторитетну роль безпосередньо на виробництві, щоб «...безпартійні робітники на ділі побачили, що члени пануючої комуністичної партії несуть на собі обов'язки, і комуністи допускають нових членів у партію не для того, щоб вони користувалися вигодами, зв'язаними із становищем урядової партії, а для того, щоб вони показували приклад дійсно комуністичної праці...»³⁸.

В ході комуністичного будівництва партійні органи та первинні партійні організації докладають великих зусиль для піднесення високого звання та значення члена Комуністичної партії. Дальше зростання організаторської та керівної ролі КПРС, її авторитет і вплив на маси перебувають у прямій залежності від зростання ділових і політичних якостей кожного комуніста. «Піклування про чистоту партійних рядів, про те, щоб кожний комуніст гідно носив і виправдовував звання члена

³⁴ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 28.

³⁵ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, К., 1962, стор. 332.

³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2508, арк. 302.

³⁷ «Радянська Україна», 30 березня 1968 р.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 178.

ленінської партії,— говориться в резолюції XXIII з'їзду КПРС,— є законом життя партії, всіх партійних організацій»³⁹. Основою для роботи партійних організацій щодо поліпшення якісного складу партійних рядів є вимоги В. І. Леніна «...піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище»⁴⁰.

Піклуючись про піднесення авангардної ролі комуністів у розв'язанні різноманітних завдань виробничої та громадської діяльності, партійні організації морського транспорту в роки семирічки постійно дбали про виконання комуністами вимог Статуту КПРС, виховуючи в них почуття високої відповідальності за стан справ на судні, в команді, в цеху, бригаді, порту, ініціативу в роботі, чесність і принципи.

Новою формою виховання комуністів, що набула широкого розповсюдження в роки семирічки в партійних організаціях Чорноморського та Дунайського пароплавства, були відкриті тематичні збори, на які виносилися найважливіші питання партійної політики, теорії та практики комуністичного будівництва. Комуністи вчилися звіряти вірність своїх думок з Іллічем, з Програмою партії, з рішеннями Центрального Комітету КПРС.

Готуючи тематичні збори «Роби життя за Іллічем», партбюро теплохода «Владивосток» Дунайського пароплавства поширило серед комсомольців і комуністів, а потім і серед безпартійних (за їх проханням) анкету з єдиним запитанням «Чим Вам дорогий Ленін?». Кращі відповіді редакція опублікувала в стіннівці «Вимпел», а інші — у скороченому вигляді — в спеціально випущеному бюлетені «Ленін жив, Ленін живий, Ленін буде жити». На зборах, що пройшли жваво й цікаво, виступили всі члени екіпажа⁴¹.

Обговорення на партійних зборах питання про авангардну роль комуністів давало змогу членам КПРС вести принципову розмову про місце члена партії на виробництві, в громадському житті.

У липні 1964 р. партбюро першого району Одеського морського порту заслухало доповідь секретаря партбюро Г. Кошанського «Про авангардну роль комуністів із складу бригад портових робітників у русі за комуністичну працю в районі». Внаслідок роботи, проведеної партійним бюро та цеховими організаціями, в липні 1964 р. з 1100 комуністів Одеського морського порту 734 змагалися за звання ударника комуністичної праці, а понад 300 комуністам це звання вже було присвоєне⁴².

В процесі практичної роботи, в ході боротьби за справу партії перевірялися особисті якості комуністів, виховувалися висока ідейна переконаність, політична загартованість, вміння бути на ділі свідомим організатором мас на здійснення рішень партії.

Посиленню впливу партійних організацій на всі сторони життя морського транспорту багато в чому сприяло піднесення загальноосвітньої та спеціальної підготовки комуністів, вдосконалення їх політичної самоосвіти, розвиток внутріпартійної демократії. В останній рік семирічки з 7334 членів і кандидатів партії, що перебували на обліку в партійних організаціях морського транспорту Одеси, понад 63% мали вищу, незакінчену вищу та середню освіту, 2 комуністи мали ступінь кандидата технічних наук. Це значною мірою сказалося на підвищенні

³⁹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, стор. 296.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 447.

⁴¹ Архів парткому Дунайського пароплавства. Протокол 9-ї партійної конференції Дунайського пароплавства від 6 січня 1966 р., стор. 43.

⁴² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 13, од. зб. 23, арк. 66, 69.

їх активності у виробничій та громадській діяльності. На початку 1964 р. у складі партбюро, місцевих комітетів, комітетів комсомолу, бюро інших громадських організацій, а також різних комісіях тільки в Одеському порту працювало 1895 чол. активу або ж у понад два рази більше, ніж у 1959 р.⁴³

Виконуючи рішення вересневого Пленуму 1965 р. та наступних пленумів ЦК КПРС, партійні організації морського флоту посилили увагу до економічних методів керівництва транспортом, до питань організаційно-партійної та ідеологічної роботи. Партійні комітети стали більше цікавитися живою організаторською роботою безпосередньо на місцях, що благотворно вплинуло на успішне виконання моряками завдань семирічного плану.

Велика організаційно-партійна робота, проведена в роки семирічки обкомами, міськкомами та райкомами КП України, безпосередньо зв'язаними з роботою морського флоту, а також парткомами Чорноморського та Дунайського пароплавств і Азовського управління, сприяла значному піднесенню рівня всієї внутріпартійної роботи, що знайшло свій вияв в організаційному зміцненні партійних організацій як шляхом збільшення системи первинних і цехових партійних організацій та партійних груп, так і за рахунок підвищення вимог до тих, що приймалися в кандидати в члени партії, виявилася в значному зростанні рядів партії за рахунок передових виробничників, у посиленні авангардної ролі комуністів. Велику роль в організаційному зміцненні партійних організацій відіграло поліпшення справи добору, виховання та розстановки кадрів секретарів первинних партійних організацій. «Сила нашої партії,— зазначалося на XXIV з'їзді КПРС,— в ідейності, активності, самовідданості комуністів. Нині партія веде народ на розв'язання великих творчих завдань. Її моральний авторитет буде тим вищий, чим вищі ідейні і моральні якості матиме кожен комуніст»⁴⁴.

⁴³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 13.

⁴⁴ «Радянська Україна», 31 березня 1971 р.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Ю. Д. МАРГОЛІС

Перше знайомство Т. Г. Шевченка з Петербурзьким університетом зв'язане з іменем К. П. Брюллова. В. В. Стасов, який наприкінці 50-х років XIX ст. товаришував з поетом, згадував: «Я з самим Шевченком говорив неодноразово про Брюллова, і він... відстоював його найбільше як свого благодійника і багато в чому — як просвітителя»¹.

Роль Брюллова як благодійника Шевченка з'ясована до найдрібніших деталей, а ось про Брюллова-просвітителя відомо набагато менше. Тому цікавими є мемуарні свідчення сучасника Шевченка М. О. Рамазанова, який писав про Брюллова: «Читання Вальтера Скотта, Шекспіра, Державіна, Пушкіна, нарешті, історичних авторів, якими були Гельвецій, Ранке, Нібур та інші, приносило йому насолоду, і в них він черпав нові сили для творення. ...Не можна забути, як цей художник, що вже мав європейську славу, займав скромне місце на лаві серед студентів Петербурзького університету»².

¹ В. В. Стасов. Письмо к А. Н. Пыпину от 10 марта 1888 г.— И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка, т. II, М.— Л., 1949, стор. 455.

² М. Рамазанов. Магистерлы для истории художеств в России, кн. I, М., 1863, стор. 180—181.

Пам'ять про те, як «великий учитель» увів його в університетські аудиторії, Шевченко проніс крізь усе життя³. В біографічній повісті «Художник» він згадує, як приходив «раз на тиждень слухати лекції професора Куторги» (IV, 163).

Університетський курс зоотомії (що включав анатомію, зоологію і палеонтологію) професора С. С. Куторги, який першим у Росії дає «тверезу об'єктивну оцінку» еволюційної теорії Ч. Дарвіна⁴, дійсний студент Академії художеств Тарас Шевченко слухав протягом року (IV, 163). На жаль, досі не вивчено заняття поета зоологією. Проте в розділі «Аральська експедиція» фундаментальної книги М. С. Шагінян, присвяченої Кобзарю, прокоментовано численні шевченківські зарисовки аральської фауни⁵. Розділ закінчується словами про могутній геній Шевченка, який проніс «з глибини народних мас, з глибини трудових навиків передове, допитливе, діяльне, перетворювальне ставлення до природи»⁶. Але ім'я С. С. Куторги, чий лекції мали неабиякий вплив на художника, вона, як й інші біографи Шевченка, не згадує. Факт відвідування великим Кобзарем лекцій Куторги дає змогу пояснити деякі університетські знайомства Шевченка, зокрема з студентами Уваровими — Олександром і Сергієм⁷ (останнього поет вважав своїм «старим товаришем») (V, 119).

Серед університетських знайомих Шевченка особливе місце належить О. І. Фіцтуму, з сім'єю якого познайомив поета його найближчий товариш по академії Василь Штернберг⁸. Фіцтум протягом чверті століття був інспектором університету (1840—1865 рр.) і користувався довірою студентства⁹. На квартирі вечори, які він влаштовував в середині 40-х років, часто приходили студенти С. Г. Сераковський, В. Пржибильський, М. В. Шелгунов, Ю. В. Хорошевський — пізніше відомі діячі революційного руху¹⁰.

У 1840 р. на фіцтумівських музичних вечорах постійно бував Шевченко. В «Художнике» автор тепло згадує один з таких вечорів, коли він з Василем Штернбергом «насладився квінтетом Бетговена и сонатою Моцарта, где солировал знаменитый Бем» (IV, 152). Поет зауважував, що відвідування Фіцтумів було необхідне для «його внутрішньої освіти» (IV, 182).

За рекомендацією Фіцтума Шевченко тоді ж запропонував жити в одній кімнаті, яку знімав у будинку Донерберга на 11-й лінії Васильєвської частини, студенту-історику Петербурзького університету Леонарду Демському¹¹. Їх дружба, на жаль, невдовзі трагічно обірвалася (польський товариш поета помер через кілька місяців від скоротечних сухот).

³ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. IV, К., 1949, стор. 28. Далі посилання на це видання даються в тексті в круглих дужках; римські цифри означають томи, арабські — сторінки.

⁴ К. А. Тимирязев. Сочинения, т. 5, М., 1938, стор. 107—108.

⁵ Мариэтта Шагинян. Тарас Шевченко, М., 1946.

⁶ Там же, стор. 284.

⁷ Петр Жур. Шевченковский Петербург, Л., 1964, стор. 166.

⁸ Там же, стор. 162.

⁹ Василий Лукин. Встречи и заметки. До життєпису Шевченка. — «Ватра». Літературний збірник, Стрий, 1887, стор. 206—207; Леонид Хинкулов. Тарас Шевченко. Биография, М., 1961, стор. 385—387; Н. В. Шелгунов. Воспоминания, М.—Л., 1923, стор. 10; Н. Ф. Устрялов. Воспоминания о С.-Петербургском университете в 1852—1856 годах. — «Исторический вестник», 1884, № 6, стор. 602.

¹⁰ Леонид Хинкулов. Т. Г. Шевченко и его современники. — «Советская Украина», 1955, № 8, стор. 76; Н. В. Гогель. Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа, Вильна, 1867, стор. 39; Н. В. Шелгунов. Воспоминания, стор. 123.

¹¹ Н. И. Моренец. Шевченко в Петербурге, Л., 1960, стор. 126.

Трапляються твердження, ніби Шевченко мешкав разом з Демським у 1839 р.¹² Насправді поет поселився в будинку Донерберга восени 1839 р. Невдовзі в кімнату Шевченка перебрався В. Штернберг; Демський прийшов до Шевченка на місце В. Штернберга, який поїхав за кордон влітку 1840 р. (I, 74, 606). Тому датування дружби Шевченка з Демським 1839 р. слід визнати помилковим¹³.

Перше знайомство з французькою мовою (IV, 168), спільне вивчення праць польських істориків, зокрема творчості видатного представника прогресивного романтизму Іоахіма Лелевеля (IV, 173, 190), мрії про здійснення «палких бажань» (IV, 173) — ось що зближувало молодого поета з революційно настроєним студентом Петербурзького університету Леонардом Демським. Добру згадку про цю дружбу Шевченко зберігав усе життя¹⁴.

Вивчаючи зв'язки Шевченка з польськими студентами на рубежі 1830—1840 рр., не слід обходити мовчанням вказівку Ф. Я. Прийма на те, що альманах «Незабудка», відомий у 1839—1844 рр. демократичній громадськості Петербурга, видавався «польською молоддю, що вчилася в університеті»¹⁵. Випуском альманаха займався білорус польського походження Ян Барщевський.

Перебуваючи на засланні — у «неволі лютій» (II, 54), Шевченко познайомився з А. В. Ханиковим, який давав читати М. Г. Чернишевському праці Фейєрбаха. Зі спогадів Микити Савичева відомо, що коли мемуарист навесні 1852 р. мав їхати з Уральська в Катеринослав, де перебував у той час «нижній чин» Тарас Шевченко, Хаников був серед тих друзів поета, які «надавали» Савичеву «листів і різних доручень до Т. Г.»¹⁶ Безперечно, «і Шевченка Хаников намагався повернути до своєї віри, познайомити його з основними рисами вчення Фур'є і філософії Фейєрбаха»¹⁷.

Відразу ж після повернення Т. Г. Шевченка із заслання в Петербург відновлюються його зустрічі з викладачами університету і не перериваються аж до передчасної кончини поета.

Найпопулярніший наприкінці 50-х років XIX ст. університетський професор М. І. Костомаров, «соузнник» Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству, який не зважив (як і П. Куліш) на прохання поета відвідати його в Нижньому Новгороді (звідки Шевченку не дозволяли виїжджати у столицю протягом довгих місяців), тепер сам розшукав Кобзаря. Дружба не відновилася¹⁸, але знайомство продовжувалося, і Шевченко відразу опинився серед прогресивної університетської професури. Поет зустрічався з академіком, професором університету, істориком літератури М. І. Сухомлиновим (V, 154), часто розмовляв на вечорах у Толстих з професором античності М. М. Благовещенським; на пам'ять про ці бесіди в бібліотеці поета залишилися подаровані йому професором лекції про Ювенала (останні, за свідченням В. І. Модестова, мали в університеті «блискучий успіх, тим більше, що лектор, пе-

¹² В. Анісов, Є. Серєда. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., 1959, стор. 36. Ця помилка повторюється і в нашій праці «Исторические взгляды Т. Г. Шевченка», Л., 1964, стор. 81.

¹³ Н. И. Моренц. Шевченко в Петербурге, стор. 57.

¹⁴ Ю. Д. Марголис. Исторические взгляды Т. Г. Шевченка, стор. 81—84.

¹⁵ Ф. Я. Прийма. Шевченко и русские славянофилы. — «Русская литература», 1958, № 3, стор. 18.

¹⁶ Никита Савичев. Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко. — «Казачий вестник», 1884, № 53; И. Я. Айзеншток. Т. Г. Шевченко и петрашевец А. В. Хаников. — «Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. Герцена», 1948, т. 67, стор. 109.

¹⁷ И. Я. Айзеншток. Т. Г. Шевченко и петрашевец А. В. Хаников, стор. 106.

¹⁸ Маризтта Шагинян. Тарас Шевченко, стор. 314—318.

ребуваючи під впливом загального збудження в ту епоху, не пропускав випадку зробити там і сям натяк на сучасність, який швидко схоплювався слухачами, що так недавно ще переживали сумні часи, які призвели до кримського погрому»¹⁹). Відновлює поет і давнє знайомство з професором університету О. В. Нікітенком. Записки Владислава Коссовського, які виявлені П. В. Журом, містять відомості про зустрічі Шевченка в гуртку «штатських» з ліберальним університетським професором В. Д. Спасовичем²⁰.

Особливе значення має історія стосунків Шевченка з Костомаровим у 1858—1861 рр. Український Кобзар неодноразово слухав в університеті лекції Костомарова. Шевченко впливав на розвиток прогресивних тенденцій в діяльності Костомарова на рубежі 50—60-х років XIX ст.

Зустрічі з революційним поетом в середині 40-х років XIX ст. сприяли справжньому перевороту в свідомості Костомарова. У літературі вже відзначалося, що легенда про споконвічно властиве Костомарову «українолюбство» безпідставна²¹. Проте він став одним з авторів «Закона божого», в якому возвеличувалися демократизм і волелюбство як національні риси, властиві лише українцям.

Які ж фактори вплинули на зміну костомарівських переконань? Сам Костомаров неодноразово підкреслював значення шевченківської поезії в цьому процесі. В «Автобіографії» він, наприклад, писав: «Узнавши про нього (у м. Києві в 1846 р.— Ю. М.), я познайомився з ним і зразу ж зблизився. ...Я з ним бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато ще невиданих він давав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі»²². Безперечно, автору «Кобзаря» і «Гайдамаків», «Холодного яру» і «Послання...» було про що говорити з вченим-істориком, який тільки-но захистив дисертацію на тему «Про історичне значення російської народної поезії».

У другій половині 40-х років світогляд Шевченка як революціонера-демократа вже цілком сформувався. Про це свідчать його виступи проти таких ідеологів самодержавства, як Карамзін і Скальковський²³. «Історія Південної Росії,— писав Шевченко у 1844 р.,— вражає кожного своїми подіями і напівказковими героями, народ напрочуд оригінальний, земля чудова, і все це досі ніким не показано освіченому світу...»²⁴. У творчості Шевченка другої половини 40-х років XIX ст., пройнятій великою повагою до історичного минулого України, допитливим інтересом до народного життя, до споконвічної боротьби народу за землю і волю, полягає одна з важливих причин відмови Костомарова від зневажливого ставлення до історії українського народу.

На рубежі 50—60-х років Костомаров прогресивно трактував предмет історичної науки. Культю монархічної держави він прагнув протиставити більш широке розуміння рушійних сил російського історичного процесу²⁵. Ці спроби підтримали М. О. Добролюбов і М. Г. Чернин

¹⁹ «Историческое обозрение», 1892, т. V, стор. 14.

²⁰ Петр Жур. Петербургское подполье.— «Огонек», 1964, № 11, стор. 12.

²¹ Ю. Д. Марголіс. Проблема славянского единства в политической программе Т. Г. Шевченка.— «Вестник ЛГУ», 1959, № 14, стор. 69.

²² Н. И. Костомаров. Литературное наследие, СПб., 1890, стор. 63.

²³ Ю. Д. Марголіс. Исторические взгляды Т. Г. Шевченка, стор. 184—186.
²⁴ Т. Г. Шевченко. Лист чернігівському громадянському губернатору П. І. Гесце від 1 жовтня 1844 р. з Петербурга.— «Радянська Україна», 2 березня 1958 р.

²⁵ Н. Г. Сладкевич. Очерки истории общественной мысли России в конце 1850 — начале 1860 годов XIX в., Л., 1962, стор. 235—236.

шевський, які надали йому сторінки «Современника»²⁶. Шевченко ж ще під час перших зустрічей і бесід з Костомаровим був особливо задоволений викриттям монархічних ідей саме в історіографії²⁷.

Очевидно, створюючи свою історичну концепцію, Костомаров відчував певний вплив антимонархічної спрямованості поетичної творчості Шевченка, зокрема його історичних поем. Наприклад, у 1858—1861 рр. Костомаров скептично оцінює прогресивність створення централізованої держави. Тоді, під час революційної ситуації, керівники селянської демократії вирішували історичне завдання зруйнування «ідолопоклонства перед царським ликом», і ці погляди Костомарова використовувалися проти реакційної історіографії, викликали співчуття передової студентської молоді. Знаменно, що відомий шестидесятник М. М. Ядринцев у спогадах ставить імена Костомарова і Шевченка поряд: «Я згадав лекції Костомарова, гурток Шевченка, його поезію, лекції про обласність Щапова...»²⁸ Ядринцев, звичайно, помилявся, вважаючи шевченкову поезію і костомарівську історіографію явищами цілком рівнозначними: сміливість деяких лекцій Костомарова була лише слабким відблиском того богатырського подвигу служіння селянській революції, що його Шевченко продовжував кожним своїм віршем.

Несхожість і навіть несумісність ряду найважливіших, корінних сторін світогляду народного поета і університетського професора очевидні. Наприклад, Шевченко, який в десятках поезій змальовував Україну, котру «гірше ляха свої діти розпинають» (I, 395), протиставляв свою творчість костомарівській націоналістичній ідеї, згідно з якою російський народ втілює початок централізації, а український — вічевий початок. Також очевидно, що безодня розділяла Костомарова і Шевченка у їх ставленні до реформи і революції.

Серед університетських професорів, з якими зустрічався Шевченко, був і К. Д. Кавелін. Про це згадував Костомаров: «У мене були призначені вівторки, на яких неодмінними відвідувачами були в той час Чернишевський, Кавелін, Желіговський, Сераковський, Білозерський, Шевченко та інші. Які тільки питання вони не порушували: сперечалися, гарячилися...»²⁹.

Оцінки ж Кавеліна з точки зору Шевченка на перший погляд несподівані. Наведемо дві нотатки з «Щоденника». 17 квітня: «В. М. Білозерський познайомив мене з професором Кавеліним. Привабливо симпатична натура» (V, 172). 21 квітня: «З театру зайшов до Білозерського і застав у нього К. Д. Кавеліна. З розмовою про минулу і майбутню долю слов'ян ми перейшли до психології і філософії. Школярство, але чарівне школярство!» (V, 173). Висловлювалося припущення, що прихильність Шевченка до Кавеліна пояснюється запискою останнього про скасування кріпосного права, яка розповсюджувалася в рукописах і витягах й була опублікована М. Г. Чернишевським у статті другій «Про нові умови селянського побуту»³⁰.

Але, можливо, наведені шевченківські оцінки Кавеліна правильноше пояснюють листи професора до Т. М. Грановського. Після опублікування їх у 1959 р. Ш. М. Левіним і Х. Р. Ланським стало відомо, що в

²⁶ «Современник», 1858, кн. 1, зб. VII, стор. 1—12; 1859, кн. 11, від. III, стор. 51—57; 1860, кн. 12, від. III, стор. 374.

²⁷ О. Огоновський. Дещо про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка.— «Кобзарь» Тараса Шевченка. Частина перша, Львів, 1893, стор. XXXVI—XXXVII.

²⁸ Цит. за кн.: М. К. Лемке. Н. М. Ядринцев, СПб., 1904, стор. 42.

²⁹ Н. И. Костомаров. Автобиография.— «Русская мысль», 1885, № 6, стор. 33.

³⁰ М. М. Ткаченко. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., 1961, стор. 224.

другій половині 50-х років XIX ст. Кавелін захоплювався «Колоколом» за його «ліберальні тенденції» (В. І. Ленін). Коли ж професор виступив проти конституції, революційної агітації, проти закликів до «насилення», став проповідувати терпіння, тоді, підкреслює В. І. Ленін, «Герцен *порвав* з цим ліберальним мудрецем»³¹. Але тоді, 1862 р., Шевченка вже не було в живих. А під час спілкування поета з Кавеліним захоплене ставлення професора до «Колокола» навіть з ліберальних позицій не могло не приваблювати до нього Кобзаря, який «благочинив перед Герценом» і цілував обкладинку «Полярної зvezды», побачивши її вперше (V, 95).

Третій лист Кавеліна до Грановського від 4 березня 1855 р. про смерть Миколи I заслуговує цитування. У ньому «з особливою яскравістю відбилася ненависть широких суспільних кіл до особи і режиму Миколи I»³². Кавелін, якого приголомшила несподівана смерть царя, вкладаючи в кожне своє слово «жовчну, ущипливу радість», писав: «Калмицький напівбог, який пройшов ураганом і бичем, і катком, і терпугом по Російській державі протягом 30 років, вирізав обличчя у думки, занаставив тисячі характерів і умів..., витратив беспутно на брязкальця самовладдя і марнолюбство більше, ніж всі попередні царювання, починаючи від Петра I,— це породження мундирної освіти і мерзенного боку російської натури — здох, нарешті, і це суцця Правда!... Яке страхиття пройшло по головах, отруїло наше життя і благословило нас померти, не зробивши нічого путнього! Говори після цього, що випадковості немає в історії і що все відбувається розумно, як математична задача. Хто поверне нам назад тридцять років і закличе знову наше покоління до натхненної і плідної діяльності! Якому Ваалу нового часу принесені в жертву кращі сили, цвіт і надія Росії! Коли ж зберуться нові? Ще генерація, яка виросла і виховувалася під самою нещасною, худою, позбавленою енергії, ідей, честі, тільки з виду носить людський образ, повинна пройти, поки вийде що-небудь путне. Хай хто хоче вірити в милість провидіння, думаючи про все це. Добрий головнокомандуючий, у якого можуть бути такі начальники штабу, яким був у бозі почиваючий!»³³.

Ось думки, які могли здатися Шевченку «привабливо симпатичними». Він ненавидів Миколу не лише як особистого ворога, останній наче вибрав у себе тяжку тисячорічну ненависть кріпака до «феодала-собачника» (IV, 151). В Миколі поет бачив ката селян і «України» (I, 329).

Не слід, проте, отожднювати політичні погляди Кавеліна і Шевченка. У названому листі Кавеліна читаємо: «Якщо новий цар не почне битися у своїй клітці, як шалений тигр, шукаючи жертв і страт, як і батько, якщо він тільки дасть підлікувати рани, які заподіяв цей безглуздий татарин і злодій, ... на 10, на 15 років цього досить, досить без реформ і перетворень...»³⁴. Порівняємо цю куцу програму з мудрим шевченківським попередженням:

...Горе з вами!
Кого блага ти ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Свою надію! Горе з вами,
Раби незрячі! Кого?
Кого благаєте, благії,

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 11.

³² Ш. М. Левин. К. Д. Кавелин о смерти Николая I. Письма к Т. Н. Грановскому.— «Литературное наследство», 1959, т. 67, стор. 591.

³³ Там же, стор. 593.

³⁴ Там же.

Раби незрячії, сліпії!
Чи ж кат псмилює кого? (II, 272).

Отже, і до 1861 р. Шевченка й Кавеліна розділяла безодня, що пролягла між революційним селянським демократизмом та вузьколобим лібералізмом «екс-професорів, колись простодушних, а потім озлоблених» тим, «що здорова молодь не може співчувати їхній золотушній думці»³⁵.

Великою заслугою демократичної університетської молоді було те, що в роки першої загальноросійської революційної кризи вона віддала весь запал серця, всю силу молодості і розуму не професорам, які «плетуть гнилу павутинку своїх зарозуміло-дрібненьких ідейок»³⁶, а вождям революційної демократії — Чернишевському, Добролюбову, Герцену, Шевченку.

Універсанти завдяки Сераковському і Чернишевському уважно і з палким співчуттям стежили за долею Шевченка-засланця. За свідченням М. В. Шелгунова, «Чернишевський, Добролюбов були пророками університетської молоді, яка була дуже зворушена тим, що знаходила в рядках, а ще більше тим, що читала потім між рядками»³⁷. Студенти-демократи, зокрема шанувальники і знавці позацензурного «Кобзаря», оцінили мужність Чернишевського, який під час перебування Шевченка на засланні цитував його революційні вірші без згадування імені поета. Так, 1855 р. в рецензії на драму Кукольника «Азовське сидіння» Чернишевський писав: «Славні запорожці... своїми подвигами показують, «яких батьків вони діти», які перекази заповідали їм батьки,— славетне війське запорожців не потребує захисту від вигадок»³⁸. «Яких батьків вони діти» — це змінена цитата з революційного послання Шевченка «І мертвим і живим...» («Чиї діти? Яких батьків?» I, 517).

Демократичне студентство з нетерпінням чекало повернення поета, але влада на кілька місяців затримала його в Нижньому Новгороді. Взимку 1857 р. нижньогородський знайомий поета К. А. Шрейдерс, приїхавши в Петербург, за проханням Шевченка побував у О. М. Лазаревського. Сучасник розповідає: «К. А. (Шрейдерс.— Ю. М.) розшукав Лазаревського десь на 7-й лінії Васильєвського острова на п'ятому поверсі. Квартира його була повна студентів, які святкували якийсь торжество. Коли присутні знали, що в особі К. А. прийшла людина, яка дала притулок у Нижньому Новгороді Тарасові Шевченку, то оваціям не було кінця, молодь носила К. А. на руках...»³⁹

Захоплене ставлення університетської молоді до поета відчувала прогресивна інтелігенція столиці. Скульптор М. Й. Микешин, наприклад, писав: «Ще до появи Тараса Григоровича із заслання я уже поважав його за деякі уривки з його творів, які в списках ходили по руках молоді»⁴⁰.

Студентство шукало нагоди висловити повагу і любов безстрашному автору «Заповіту». 11 листопада 1860 р. така нагода трапилася: Шевченко взяв участь у літературних читаннях, організованих у Пасажі на користь недільних шкіл⁴¹. Разом з ним на цьому вечорі читали свої

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 12.

³⁶ Там же.

³⁷ Н. В. Шелгунов. Воспоминания, стор. 36.

³⁸ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. I, М., 1939, стор. 700.

³⁹ Георгий Демьянов. Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде (1857—1858).— «Исторический вестник», 1893, № 5, стор. 343.

⁴⁰ Т. Шевченко. Кобзар з додатком споминок Костомарова і Мікешина, Прага, 1876, стор. XIII—XIV.

⁴¹ А. Анапьев. Зі споминок про Тараса Шевченка.— «Україна», 1930, березень — квітень, стор. 106—109; Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, К., 1958, стор. 307; Письмо Н. Н. Обручева к Н. А. Добролюбову 11 декабря 1860 г. —

твори В. Г. Бенедиктов, Ф. М. Достоевський, Я. П. Полонський, А. М. Майков.

Це були популярні письменники і прекрасні читці. Але Шевченка зустріли демонстративною овацією, і він, «заворушений до глибини душі і почуваючи, як зраджують його сили, ... пішов з естради і тільки коли трохи заспокоївся, повернувся і почав читати..., прочитав він ... з «Гайдамаків» і «Думи мої, думи...»⁴²

Таке ставлення студентської молоді до українського поета вимагало пояснень у «сторонніх» спостерігачів, і Е. Штакеншнейдер записала у своєму щоденнику: «Я думаю, що у Шевченка була тоді своя партія в університеті з Костомаровим на чолі»⁴³. Коментуючи запис, Ф. Я. Прийма зазначив: «Наївність цього висновку очевидна. Шевченко... не потребував допомоги Костомарова, щоб зміцнити свій авторитет у Петербурзькому університеті»⁴⁴. Навпаки, саме близьке знайомство Костомарова з Шевченком сприяло популярності професора серед прогресивної студентської маси. Але зауваження про університетську «партію» поета, що сприймається як іновираз ядринцевого студентського «гуртка Шевченка», не слід недооцінювати.

До шевченківської «партії» в університеті належали десятки демократично настроєних студентів, зокрема Ф. Хартахай — співробітник «Современника», полум'яний пропагандист творчості Кобзаря, згодом землеволець⁴⁵; К. Білозерський — захисник доброго імені Шевченка від єзуїтських нападків Куліша у зв'язку з проведенням в університеті концерту на користь рідні покійного поета⁴⁶; П. Чубинський — організатор антикріпосницьких виступів українських селян в 1861 р., революціонер-демократ, який встановив зв'язок між підпільними студентськими організаціями Петербурга та київськими «хлопоманами»⁴⁷; близькі до першої «Землі і волі» студенти-великороси: К. Ген (один з керівників революційно настроєних петербурзьких студентів, з ім'ям якого пов'язана участь Шевченка в реалізації не роз'ясненого ще замислу демократичної студентської громадськості)⁴⁸, Л. Пальмін, С. Терпигорев, В. Острогорський, Л. Пантелеев, Е. Южаков⁴⁹, М. Ядринцев і кілька сибіряків, зокрема С. Шашков⁵⁰; перекладачі Кобзаря на російську мову П. Гайдебуров і Л. Блюммер; друг Шевченка Акакій Церетелі, палкий шанувальник українського поета Ніко Ніколадзе та Ілля Чавчавадзе, який захоплювався шевченківським «Кавказом»⁵¹, і, нарешті,

В. Княжнин. Добролюбовский архив.— «Заветы», 1913, лютий, стор. 93—94; Из записок Е. А. Штакеншнейдер.— «Русский вестник», 1901, серпень, стор. 415—416.

⁴² Л. Ф. Пантелеев. Из воспоминаний прошлого, М.—Л., 1934, стор. 152.

⁴³ Е. А. Штакеншнейдер. Дневник и записки (1854—1866).— «Academia», 1934, стор. 433.

⁴⁴ Ф. Я. Прийма. Шевченко и русская литература XIX в., М.—Л., 1961, стор. 254.

⁴⁵ Д. І. Гофанов. Матеріали про життя і творчість Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 92—94.

⁴⁶ «Северная пчела», 1861, № 95.

⁴⁷ Р. А. Таубин. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1960, стор. 389.

⁴⁸ Ф. Прийма. Тарас Шевченко и революционная молодежь.— «Москва», 1964, № 3, стор. 192.

⁴⁹ Про Южакова див. Ф. Я. Прийма. Песня твоей родины не умрет.— «Смена», 10 березня 1961 р.

⁵⁰ С. С. Шашков. А. П. Шапов. Биографический очерк.— «Новое время», 1876, № 212.

⁵¹ Акакій Церетелі. Мои воспоминания о Шевченке.— «Закавказье», 26 лютого 1911 р.; Нико Николадзе. Воспоминания о 60-х годах. Очерк первый.— «Каторга и ссылка», 1927, № 4, стор. 32; В. І. Імедадзе. Тарас Шевченко і Акакій Церетелі.— «Вітчизна», 1962, № 3, стор. 183.

велика група польських революціонерів, згуртованих товаришем Шевченка, «вдохновенным Сигизмундом» — С. І. Сераковським (VI, 104) ⁵².

На рубежі 50—60-х років велику роль у пропаганді поезії Шевченка відіграли студенти Петербурзького університету. Л. Блюммер опублікував 1860 р. два свої переклади творів Шевченка, зокрема частину поеми «Іван Підкова» ⁵³. М. Гербель став редактором «Кобзаря», виданого того ж року російською мовою ⁵⁴. У травні 1861 р. «Современник» вмістив поему «Гайдамаки» в перекладі П. Гайдебурова ⁵⁵. Свої передсмертні вірші «Чи не покинуть нам, небого» (II, 373) Шевченко передав для перекладу на російську мову М. Гербелю.

Смерть Т. Г. Шевченка наочно показала, ким був народний поет для революційної університетської молоді, і назавжди об'єднала його ім'я з Петербурзьким університетом. 28 лютого 1861 р., коли Петербург ховав Шевченка, віддати останню шану поету прийшло багато студентів і професорів університету. Дві промови виголосили універсанти — професор М. І. Костомаров і студент В. Хорошевський ⁵⁶.

Студенти університету і академії на руках винесли відкриту труну з прахом поета на Університетську набережну. С. М. Терпигорев згадував: «За труною йшло багато студентів, майже весь університет, вся академія, всі професори і маса народу. Вся Університетська набережна від Дворцового до Миколаївського моста була буквально заповнена народом... Можливо час був тоді такий, можливо, молодь, яка завжди любила збиратися в натовпі, зібралась і не для висловлення своєї поваги до вмерлого, лише все це може бути, і я не берусь судити про це; але я засвідчую лише, що з усіх похоронів, які я бачив з того часу, жоден не мав на собі відбитку тієї щирості і простоти ...як ці шевченкові...» ⁵⁷. «Похорон Шевченка,— підтверджує Л. Пантелеев,— вийшов грандіозним і навіть перетворився на маніфестацію...» ⁵⁸

Запряжені чотирма кіньми дроги були відпущені. Весь семикілометровий шлях — від Академії художеств до Смоленського кладовища — студенти несли на плечах труну поета. Взявшись за руки, вони огорожували похоронну процесію. Весь цей шлях пішки пройшов за труною Шевченка і професор університету О. М. Пипін ⁵⁹. Як свідчить К. Ф. Юнге, «можна було подумати, що ховають університетського професора, а не художника...» ⁶⁰

У траурній процесії брав участь московський студент П. Петровський-Ільєнко, який спеціально приїхав на похорон ⁶¹.

Демократичні студенти прощалися 28 лютого 1861 р. не лише з великим поетом, вони віддавали останню шану одному з мужніх борців з самодержавством і кріпосництвом. Похорон Т. Г. Шевченка перетворився на першу в історії Росії масову політичну антиурядову демонстрацію і поклав початок студентським заворушенням у Петербурзько-

⁵² С. І. Шкрюб. Польське слово над труною Т. Г. Шевченка.— Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, К., 1939, стор. 31.

⁵³ «Семейный круг», 1860, № 22, стор. 236.

⁵⁴ «Кобзарь» Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, СПб., 1860.

⁵⁵ «Современник», 1861, № 5, від 1, стор. 45—104.

⁵⁶ Смерть і похорони Т. Г. Шевченка. Документи, матеріали, К., 1961, стор. 40—41.

⁵⁷ С. Н. Терпигорев (Атава). Воспоминания.— «Исторический вестник», 896, № 4, стор. 57—68.

⁵⁸ Л. Пантелеев. Смерть и похороны Шевченка.— «Речь», 1911, № 55.

⁵⁹ «Русская старина», 1885, кн. VI, стор. 627.

⁶⁰ Е. Ф. Юнге. Воспоминания, стор. 311.

⁶¹ Петр Жур. Шевченковский Петербург, стор. 269.

му університеті, яким велике значення надавали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін⁶².

Про смерть Шевченка писали 1861 р. всі, але писали, звичайно, по-різному. Для «Русской речи», наприклад, смерть поета була приводом для твердження, що «... і з хохлів бувають розумні люди»⁶³, а Аскоченський навіть не приховував в зв'язку зі смертю Кобзаря своєї радості⁶⁴.

Ось чому все сказане над могилою поета 28 лютого (траурний мітинг на Смоленському кладовищі розігнала поліція) студентами університету і професором М. І. Костомаровим негайно набрало принципового значення. Костомаров говорив: «Шевченко не був лише поетом України; він — поет сільського народу, який виховав поетичне натхнення його»⁶⁵.

Один з організаторів університетського революційного підпілля, польський студент В. Хорошевський висловив надію на зміцнення польсько-російсько-української дружби і вигукнув: «Честь тобі, достойний Тарасе, честь тобі!... Це був би твій чудовий вінок і пам'ятник!»⁶⁶ С. І. Шкрюб вважав, що слово В. Хорошевського над могилою Шевченка було свідомо підготовленим виступом польських революційних гуртків⁶⁷.

Схвильовану промову виголосив українець Ф. Хартахай. Мали виступити й інші студенти університету. Але, згадує Л. Ф. Пантелєєв, «тут виникла якась сутичка з поліцією, що не допустила дальших промов і енергійно почала звільняти від присутніх кладовище»⁶⁸.

За кілька тижнів редакторам «Основи» все-таки вдалося провести через цензуру тексти невіголошених промов Южакова і Чубинського⁶⁹ та показати, в яку демонстрацію братерства народів вилився похорон Кобзаря. В березні 1861 р. в Актовому залі Петербурзького університету на вечорі, присвяченому пам'яті народного поета України, прозвучали чудові слова М. І. Костомарова: «Шевченко як поет — це був сам народ, який продовжував свою поетичну творчість. Пісня Шевченка була сама по собі народною піснею, лише нова — така пісня, яка повинна була вилитися з народної душі в продовження народної сучасної історії»⁷⁰.

Восени 1861 р. ув'язнені в Петропавлівську фортецю студенти університету написали музику на слова шевченківського «Єретика»:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить (І, 265).

З петропавлівських і кронштадтських казематів ця пісня почала своє життя в революційному підпіллі Росії⁷¹.

Вихованець університету К. Калиновський організував у 1863 р. віленські нелегальні гуртки і палко рекомендував вивчати творчість Шевченка⁷². Шевченківську поезію як важливий пропагандистський за-

⁶² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 374; В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 26—27.

⁶³ «Русская речь», 1861, № 19-20, стор. 315.

⁶⁴ Запрос землякам Т. Шевченко. — «Домашняя беседа», 1861, № 16.

⁶⁵ Смерть і похорони Т. Г. Шевченка, стор. 40.

⁶⁶ Там же, стор. 41.

⁶⁷ С. І. Шкрюб. Польське слово над труною Т. Г. Шевченка, стор. 110.

⁶⁸ Л. Пантелєєв. Смерть и похороны Шевченка. — «Речь», 1911, № 55.

⁶⁹ «Основа», 1861, березень, стор. 9, 15.

⁷⁰ Смерть і похорони Т. Г. Шевченка, стор. 43.

⁷¹ А. Недзвідський. Шевченко і революційно-демократична молодь 60-х років XIX століття. — «Дніпро», 1948, № 8, стор. 117.

⁷² А. Смирнов. Кастусь Калиновский, М., 1955, стор. 34—35.

сіб використовував у 1861 р. на Україні полум'яний прихильник селянської революції П. П. Чубинський.

Після смерті поета щорічно в шевченківські дні студенти Петербурзького університету були неодмінними й активними учасниками панахид, мітингів, зборів, демонстрацій^{73–74}.

В 1914 р. уряд Горемікіна заборонив відзначення 100-річчя від дня народження Шевченка. В. І. Ленін тоді писав: «Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності його вислову, що Росія є «тюрма народів»⁷⁵. В день ювілею в багатьох аудиторіях університету були розкидані прокламації, що закликали протестувати проти ганебного рішення царизму і висловлювали братерську солідарність з харківськими студентами, що страйкували в ті дні^{76–77}.

Петербургський університет як пам'ять про поета зберігає унікальні поетичні шедеври великого Кобзаря. 1897 р. в «Каталогі русских книг библиотеки императорского С.-Петербургского университета» зареєстровано примірник «Кобзаря», виданого 1840 р. 1961 р. відомий шевченкознавець Ю. Меженко опублікував результати вивчення цього примірника. У ньому виявилися друкарським способом відновлені всі цензурні купюри в поемі «Тарасова ніч» і значна частина знятого цензурою тексту у вірші «До Основ'яненка» — всього 44 рядки. Очевидно, у відновленні цензурних вилучень брав участь сам поет⁷⁸. 1962 р. Академія наук УРСР зробила всім, кому дорога пам'ять великого поета, чудовий подарунок, видавши фотокопію унікального примірника⁷⁹.

В автобіографії поета читаємо: «История моей жизни составляет часть истории моей родины» (V, 224). Ім'я Т. Г. Шевченка навічно вписане в історію Петербурзького університету.

^{73–74} П. Морозов. Роковины Шевченко в Петербурге в 1875 году. — «Исторический вестник», 1915, т. 139, № 3, стор. 912–915; Музыкально-литературный вечер в память Т. Г. Шевченко. — «Голос», 4 березня 1881 р.; Д. Іофанов. Матеріали про життя і творчість Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 139; В. А. Фесенко. Великий Кобзарь. — «Ленинградский университет», 10 березня 1964 р.

⁷⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 196.

^{76–77} Ленинградський державний історичний архів, ф. 14, оп. 1, спр. 10873, арк. 1–9; Шевченковский юбилей. — «Русские ведомости», 27 лютого 1914 р.; В дни юбилея Шевченка. — «Петербургская газета», 27 лютого 1914 р.; Собрание памяти Шевченка. — «Голос», 25 лютого 1914 р.

⁷⁸ Ю. Меженко. Невідоме видання «Кобзаря» 1840 р. — «Літературна газета», 3 березня 1961 р.

⁷⁹ Т. Г. Шевченко. Кобзар. Фототипія позацензурного примірника видання 1840 року, К., 1962.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. І. ЛЕНІН ПРО ЕПІСТОЛЯРНУ СПАДЩИНУ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

В. Ф. СВЯТОВЕЦЬ

Листування К. Маркса і Ф. Енгельса між собою, з соратниками по спільній революційній боротьбі, членами сімей, знайомими має велике пізнавальне значення. Воно є своєрідним літописом їх життя і діяльності, важливим джерелом теоретичної думки, поглядів на міжнародні події, на розвиток політичної свідомості трудящих тощо. Роль і значення епістолярії класиків марксизму Володимир Ілліч виклав у кількох працях, які стали методологічною основою у вивченні листування. Серед них чільне місце посідає написана у лютому 1907 р. передмова до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана.

Цим виданням В. І. Ленін ставив за мету ознайомити російський робітничий клас, селянство та прогресивну інтелігенцію з марксистською теорією, а також з образом великого теоретика революційного руху. «У листуванні Маркса,— писав Володимир Ілліч,— особисті справи його приділено, як і слід було чекати, дуже багато місця. Для біографа все це — надзвичайно цінний матеріал... Саме у нас, в революційну епоху, яку ми переживаємо, особливо повчально вникнути в той матеріал, який малює Маркса як людину, що безпосередньо відгукується на всі питання робітничого руху і всесвітньої політики»¹. Далі відзначається практичне значення для більш повного і глибокого усвідомлення марксизму листа від 11 липня 1868 р., який чітко, ясно розглядає так звану «трудова» теорію вартості².

В. І. Ленін у передмові акцентує увагу на висвітленні революційної політики в листуванні, вмінні великого мислителя людства відчувати й глибоко аналізувати різноманітні політичні течії, найтонші зрушення в свідомості робітничого класу, прорахунки в боротьбі народних мас у країнах капіталу, відзначає актуальність епістолярії і для діячів російського революційного руху. Він пише: «російським інтелігентським марксистам... слід було б повчитися у теоретика — вождя пролетарів віри в революцію, вміння кликати робітничий клас до відстоювання до кінця своїх безпосередньо-революційних завдань, твердості духу, яка не допускає малодушного хникання після тимчасових невдач революції»³.

Відібраними з листів фактами, аналогіями Володимир Ілліч розвінчує і висміює малодушну позицію Плеханова, який гальмував революцію 1905 р. в Росії і в той же час необачно порівнював себе з К. Марксом. Він високо цінував різнобічність інтересів та глибину оцінок К. Маркса, безпосередність його спілкування з читачем. «Коли читаєш ці відзиви Маркса,— писав Ілліч,— живо написані, повні при

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 80.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 81.

³ Там же, стор. 83.

страсті, відзиви, що виявляють захоплюючий інтерес до всіх значних ідейних течій і аналізу їх,— почуваєш себе так, наче слухаєш мову геніального мислителя»⁴.

Особливо слухними в той період були вказівки Леніна про творчий підхід до марксизму, про його виховне і мобілізуюче значення в боротьбі за повалення царизму в Росії. На ряді яскравих прикладів, підібраних з листів, він розкриває і засуджує тогочасних квазі-марксистів, «які люблять цитувати Маркса всує, щоб брати тільки оцінку минулого в нього, а не вміння творити майбутнє,— зовсім незрозуміла, навіть чужа в принципі така постановка питання»⁵.

В. І. Ленін називає листи К. Маркса до Л. Кугельмана уроками «гідної пролетаріату політики», підкреслюючи їх ідейно-теоретичне значення.

У передмові до російського перекладу книги «Листи Й. Ф. Беккера, Й. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. А. Зорге та ін.» (1907 р.) В. І. Ленін відзначає, що це видання «являє собою необхідне доповнення до нашої передової марксистської літератури»⁶. При цьому він застерігає, що для розуміння друкованих листів потрібна підготовка, обізнаність з основними працями по історії Інтернаціоналу, з німецьким і американським робітничим рухом. Тут же він спирається на важливих сторонах англо-американського та німецького робітничого руху. «З наукової точки зору,— пише Ілліч,— ми спостерігаємо тут зразок матеріалістичної діалектики, вміння висунути на перший план і підкреслити різні пункти, різні сторони питання в застосуванні до конкретних особливостей тих чи інших політичних і економічних умов. З точки зору практичної політики і тактики робітничої партії ми бачимо тут зразок того, як творці «Комуністичного маніфесту» визначали завдання пролетаріату, що веде боротьбу, стосовно до різних етапів національного робітничого руху різних країн»⁷.

Особлива увага відводиться розглядові недоліків у робітничому русі Англії, Америки та Німеччини, зокрема критиці Марксом і Енгельсом відірваності англо-американських соціалістів від широких робітничих мас, догматичному ставленню до теорії і т. д. Глибокий аналіз листування дозволив В. І. Леніну чітко визначити основні риси англо-американського робітничого руху — «відсутність скільки-небудь значних, загально-національних демократичних завдань перед пролетаріатом; повне підпорядкування пролетаріату буржуазній політиці; сектантська відірваність купок, жменьок соціалістів від пролетаріату; ні найменшого успіху соціалістів на виборах перед робітничими масами і т. д. Хто забуває ці основні умови і береться робити широкі висновки з «американсько-російських паралелей», той виявляє крайню поверховість»⁸.

В. І. Ленін розглядає як окремі листи, так і групи тематичних листів, визначає їх основні проблеми. Оцінку інтелігентського опортунізму в соціал-демократії він виділяє окремо (нерідко співставляючи його з російським соціал-демократичним рухом), робить висновок, що Маркс і Енгельс понад 10 років вели боротьбу проти опортунізму в німецькій соціал-демократичній партії і «переслідували інтелігентське філістерство і міщанство в соціалізмі»⁹. Це сприяло тому, що німецька соціал-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 81.

⁵ Там же, стор. 87.

⁶ Там же, стор. 311.

⁷ Там же, стор. 312.

⁸ Там же, стор. 314.

⁹ Там же, стор. 321.

демократія подолати ці недоліки і стала зразком марксистської політики і тактики пролетаріату.

В. І. Ленін не обминає і помилок К. Маркса та Ф. Енгельса у визначенні строків революції, сподівання на її перемогу. «Але,— писав він,— такі помилки гігантів революційної думки, що підіймали і підняли пролетаріат усього світу над рівнем дрібних, буденних, копійчаних завдань,— в тисячу раз благородніші, величніші й історично цінніші, правдивіші, ніж пошла мудрість казенного лібералізму, поющого, волюючого, взиваючого і глаголючого про суєту революційних суєт, про марність революційної боротьби, про принади контрреволюційних «конституційних» бреднів...»¹⁰.

В епістолярії зафіксований досвід боротьби пролетаріату за своє визволення з-під влади капіталу і її значення для соціал-демократичної робітничої партії в Росії.

У вересні 1913 р. вийшло німецькою мовою листування К. Маркса з Ф. Енгельсом у чотирьох томах за період з 1844 по 1883 рр. В. І. Ленін з приводу цього писав з Кракова до М. І. Ульянової (жовтень 1913 р.), що завершив читання цих матеріалів і знайшов у них багато цікавого для себе. В. І. Ленін уважно вивчив епістолярію, склав конспект і короткий тематичний показник до неї. Це було зумовлено тим, що він часто звертався до листів Маркса і Енгельса, зокрема, користувався ними під час написання багатьох своїх праць («Про право націй на самовизначення», «Карл Маркс», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ін.). Особливо привертала увагу Ілліча місця, де велась полеміка з найважливіших питань міжнародного робітничого руху. Тут можна простежити за логікою, добором фактів, майстерністю ведення суперечки, вироблення висновків, оцінок, висвітлення історії написання окремих праць тощо. Працю Леніна «Листування Маркса з Енгельсом» передбачалося вмістити 1914 р. в журналі «Просвещение», про що повідомляла газета «Пролетарская правда»¹¹. Однак обставини не дали можливості закінчити до того часу статтю, і вона була опублікована в «Правде» 28 листопада 1920 р. до 100-річчя від дня народження Ф. Енгельса. У зв'язку з цим ювілеєм Ленін додав до її заголовка підзаголовок: «Енгельс як один з основоположників наукового комунізму». У праці Володимир Ілліч дає оцінку епістолярії Маркса і Енгельса, підкреслює її наукове і політичне значення. «Не тільки,— зазначає він,— Маркс і Енгельс виступають тут перед читачем з особливою рельєфністю на весь свій зріст. Багатющий теоретичний зміст марксизму розгортається в найвищій мірі наочно, бо Маркс і Енгельс не раз вертаються в листах до найрізноманітніших сторін свого вчення, підкреслюючи й пояснюючи — іноді спільно обмірковуючи і переконуючи один одного — найновіше (щодо попередніх поглядів), найважливіше, найважче.

Перед читачем проходить надзвичайно живо історія робітничого руху всього світу — в найважливіші моменти і в найбільш істотних пунктах. Ще цінніша історія *політики* робітничого класу. З найрізніших приводів, у різних країнах старого світу і в новому світі, в різні історичні моменти Маркс і Енгельс обмірковують найбільш принципіальне щодо постановки питань про *політичні* завдання робітничого класу»¹².

На основі епістолярної спадщини двох теоретиків наукового комунізму В. І. Ленін прагнув скласти своєрідний життєопис їх, куди входили б як біографічні відомості, так і теоретичні відкриття та роздуми.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 327.

¹¹ «Пролетарская правда», 14 грудня 1913 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 490.

Володимир Ілліч писав: «Якщо спробувати одним словом визначити, так би мовити, фокус усього листування,— той центральний пункт, до якого сходиться вся сіть висловлюваних і обмірковуваних ідей, то це слово буде *діалектика*. Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки»¹³.

Огляд листів закінчується 1847 р.

Статті про епістолярію К. Маркса і Ф. Енгельса є свідченням всебічного вивчення В. І. Леніним цієї спадщини. Вона не втрагала своєї актуальності і в наш час.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 491.

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

М. Ф. КОТЛЯР

Возз'єднання України з Росією в 1654 р. досліджувалося в найрізноманітніших аспектах. Висвітлювався вплив цієї події на історичну долю України, на політичні інститути, судочинство, ремесла, промисли, сільське господарство, торгівлю, культурне життя возз'єднаних українських земель. Проте і досі залишається невисвітленим питання про темпи і обставини надходження російської монети на грошовий ринок Лівобережжя після 1654 р.

До возз'єднання українські землі були в сфері грошового обігу Речі Посполитої. На Лівобережній Україні напередодні возз'єднання вільно курсували монети різних країн Європи: крім польських і литовських, німецькі (пруські, бранденбурзькі, люнебурзькі), шведські, голландські, австрійські, італійські, датські та ін.¹ Річ Посполита не робила примусового вилучення іноземної монети з обігу, не регулювала його, тому стихія панувала на грошовому ринку цієї держави, отже, і на ринку захоплених нею українських земель. Становище останніх змінилось після возз'єднання, коли українські землі потрапили в орбіту загальноросійського грошового обігу. В Російській державі існувало суворе законодавство, що дозволяло регулювати грошовий ринок. Насамперед, в обігу Росії знаходилась лише монета власного карбування, суворо заборонялось ввезення і вживання іноземної монети. Але не зразу після 1654 р. іноземна монета замінюється російською на Лівобережній Україні, бо грошовий обіг має свої закони, його регулюють не стільки законодавчі акти, скільки потреби торгівлі та економіки в цілому. Крім того, у сфері грошового обігу особливо відчутна традиція, звичка населення до старої, загальноживаної монети і недовіря до нової.

Уряд російського царя Олексія Михайловича розумів, що населення України звикло до монетних систем Речі Посполитої і країн Західної

¹ М. Ф. Котляр. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.—УІЖ, 1970, № 1.

Європи з набором різноманітних номіналів і може не сприйняти відразу російську монетну систему з її мало чи не єдиним номіналом — крихітною срібною копійкою. Копійка була незручною монетою: замалою для значних платежів і занадто великою для повсякденних угод купівлі — продажу. Недарма копійки в самій Росії часто розрубували на кілька частин, щоб сплачувати невеликі суми, а це, зрозуміло, викликало невдоволення уряду².

У 1654 р. розпочалось проведення грошової реформи з наміром створити загальнодержавну монетну систему, однаково придатну і зручну для Росії та України. «Український» аспект реформи відкрив І. Г. Спасський, до нього цей захід російського уряду розглядався як «навмисне безсистемна система», метою якої було будь-якими засобами збільшити прибутки держави³. За основу монетної системи російський уряд прийняв карбованець (рубльовик), що дорівнював за вартістю західноєвропейському таларові, та й карбувались ці монети на таларних кружках із збитими зображеннями (якраз талари й були найбільш авторитетними монетами на Україні). Проте низька технічна оснащеність тогочасних російських монетних дворів зробила неможливим карбування рубльовиків у великій кількості. На початку 1655 р. емісія карбованця була припинена, натомість в обіг ввели справжні західноєвропейські талари із царськими клеймами-контрамарками, так звані «ефимки с признаком», які охоче приймали і в Росії, і на Україні. Однак дальший хід реформи Олексія Михайловича був скомпрометований емісією мідних грошей, полтинників, алтинів і копійок, які уряд примушував приймати по ціні срібних монет. Це призвело до фінансового краху, тому що обіг мідних монет не забезпечувався державними цінностями. У 1663 р. російський уряд під впливом економічної кризи і «Мідного бунту» 1662 р. відмовився від карбування мідних монет і повернувся до випуску випробуваних срібних копійок. Невдалі реформи 1654—1663 рр. не вирішили питання про заміну західноєвропейських монет російськими у грошовому обігові Лівобережної України.

Отже, ще якийсь час по возз'єднанні грошовий ринок Лівобережної України користувався іноземною монетою, головним чином, карбування Речі Посполитої. Коли ж саме російська монета перемогла іноземну на українському ринку? З цим питанням пов'язано ще два: якими були темпи надходження російської монети на Лівобережну Україну, як проходив згаданий процес у різних районах останньої? Щоб відповісти на поставлені питання, не можна обмежитись якимось одним видом джерел, необхідно розглянути компаративно свідчення як письмових джерел (актових книг міст, полків і сотень, купчих та ін. фінансових документів), так і нумізматичних (знахідок скарбів і окремих монет) другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

В. А. Шугаєвський вважав, що з 1654 р. у грошовий обіг України починає систематично вливатись російська монета, хоч процес був сповільнений, і до витіснення нею іноземної з ринку було ще далеко⁴. І. Г. Спасський гадав, що протягом півстоліття ще панувала на ринку Лівобережної України звична для народу польська монета. З 1654 р.

² Сборник указов по монетному и медальному делу в России, вып. 1, СПб., 1887, стор. 12.

³ И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг. — «Археологический ежегодник за 1959 г.», М., 1960, стор. 143.

⁴ В. А. Шугаевский. Монета и денежный счет в Лавобережной Украине в XVII в., Чернігів, 1918, стор. 9.

послабився приплив нової польської та західноєвропейської монети⁵. Тотожної точки зору дотримується і В. Н. Рябцевич⁶.

Автор цієї розвідки досліджував нумізматичний матеріал українського середньовіччя, розглянув тисячі знахідок скарбів і окремих монет. Зроблені на підставі більш-менш докладно описаних у джерелах і літературі 72-х скарбів російських монет XVII ст. з Лівобережжя підрахунки дали дещо несподівані наслідки: половина знахідок відноситься до часів правління попередників Олексія Михайловича (до 1646 р.), інша — датується роками правління цього царя і його наступників. На перший погляд, виходить, ніби возз'єднання не вплинуло на темпи надходження російської монети на Україну, але такий висновок буде передчасним. Аналіз складу скарбів з російськими копійками, знайдених на Лівобережжі, показує, що скарби монет Олексія Михайловича та його наступників, як правило, більші від скарбів першої половини XVII ст. Тому є підстави вважати, що після 1654 р. російська монета посідає в обігу Лівобережної України більш помітне, ніж раніше, місце, хоч російському урядові доводилось миритися з тим, що разом з його монетами в українському обігові знаходиться маса іноземних, насамперед польських — «жигімонтовських» (Сігізмунда III) монет, «которые напред сего в торгах і во всяких расплатах ходили і нині ходят бес-словно»; це було офіційно визнано в 1683 р.⁷

Становище змінюється на початку XVIII ст. Якщо виходити з складу скарбів першої половини XVIII ст., зміна була різкою: російські монети рішуче переважають над іноземними у скарбах з Лівобережної України вже перших десятиріч цього сторіччя, чого не було в монетних комплексах кінця XVII ст. Однак, не слід сліпо довіряти свідченням нумізматичного матеріалу: прийняте в нумізматиці датування скарбів за молодшою монетою не завжди точне, адже монети можуть курсувати на ринку через багато років після того, як випущені. Наприклад, у скарбах з монетами Петра I дуже часто зустрічаються монети Речі Посполитої, карбовані при Сігізмунді III (1586—1632), тобто у кінці XVI — першій чверті XVII ст., отже, вони ходили сто і більше років.

Було б наївним сподіватись, що безпосередньо по возз'єднанні почалися рішучі зміни в грошовому обігові Лівобережжя. Тут, як і раніше, на ринку курсує польська, литовська і західноєвропейська монета, яку лічать на золоті і копи. З численних свідчень актових джерел 1654—1659 рр. наведемо лише два, обидва взяті з Ніжинської ратушної книги 1657—1674 рр. У 1657 р. «фолварк» було продано «за золотих полских полосмадесят» (75 — М. К.), а за порушення умов торговельної угоди сплачено штраф у 200 «коп литовских»⁸ (тобто, литовської монети. — М. К.) *. Загалом, записи джерел другої половини 50-х років XVII ст. щодо грошового обігу Лівобережжя не відрізняються від аналогічних записів 30-х і 40-х років.

У першій половині 60-х років XVII ст. на сторінках актових джерел з'являються, правда, в поодиноких випадках, згадки про російські

⁵ И. Г. Спасский. Назв. праця, стор. 150.

⁶ В. Н. Рябцевич. Монетныеклады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии. — «Нумизматика и сфрагистика», вып. 1, К., 1963, стор. 158—159.

⁷ Полное собрание законов Российской империи, т. 2, Спб., 1830, № 999, стор. 513.

⁸ «Черниговские губ. ведомости», 1857, № 51, стор. 4; № 52, стор. 4.

* Після об'єднання Польщі і Литви у Річ Посполиту в 1569 р. монетні двори обох її частин продовжували випускати польську і литовську монети, що відрізнялись між собою і за типом, і за вагою, отже, чітко розрізнялись на ринку; це відбилося у письмових джерелах.

монети. Так, у Стародубській міській книзі під 1664 р. записана сума «коп 216 і грошей 36 копієк»⁹. Не слід перебільшувати значення цього запису — Чернігівська земля межувала з Російською державою, тому на Чернігівщині, особливо на Стародубщині, навіть до 1654 р. зустрічались в обігу російські монети. Проникненню російської монети на Лівобережну Україну в 60-х роках XVII ст. заважав невдалий хід реформ уряду Олексія Михайловича, і, насамперед, крах спроби просунути мідну монету на український ринок. Дуже скоро російський уряд зрозумів безперспективність цього плану, оскільки українське населення категорично відмовлялось приймати мідні копійки і алтини. Про це свідчить приклад з царської грамоти 1661 р. наказному гетьманові запорізькому Якимові Сомку: «Денги твої мідніє (якраз не його, а послані раніше з Москви на платню війську! — М. К.) перемінить сребряними веліли, і послани ті денги 1439 рублів»¹⁰.

У 60-х роках XVII ст. населення Лівобережної України продовжувало користуватись монетами Речі Посполитої та країн Західної Європи. Типовий набір монет українського ринку тих часів ми бачимо в цікавому документі з Полтавщини 1665 р. У крамаря Гарасима, що повертався з ярмарку, вкрали «...грошей готових (готівкою.— М. К.) отоль двісті золотих, червоних (дукатів.— М. К.) п'ятдесят, крижаков (альбертусталярів Фландрії або Брабанта.— М. К.) дванадцят, вуртов (ортів, монет вартістю в $\frac{1}{4}$ таляра.— М. К.) і шостаков нових міную золотих десят, шелягов (солідів.— М. К.) товстих золотих десят, старих шелягов бурдюг»¹¹.

Про те, що в 60-х роках II половини XVII ст. західна монета офіційно визнавалась за ходову на ринку Лівобережної України, свідчать численні царські грамоти і гетьманські універсали, зокрема, універсал П. Тетері 1660 р. Ніжину, в якому мита, що належало збирати з іноземних купців, визначені таким чином: «от сорока соболів золотих шість..., із ста таляров битих по золотих пяти..., от ста таляров левкових (левендальдерів.— М. К.) два битих»¹²— тобто, суми вказані у польських та західноєвропейських монетах.¹³ З іншого боку, повсякденні угоди теж здійснювались у старій, звичній для населення Лівобережжя західній монеті, лічній за старим звичаєм. Наводимо приклад типової купчої 1666 р., оформленої у Миргородському полку: земельний наділ продали «за певную суму грошей лічби литовской коп 30»¹⁴. Однак, лічба на копи на Полтавщині в описуваний проміжок часу вже поступалась перед лічбою на золоті. Так, поблизу Полтави в 1664 р. млина продали за 100 золотих, а землю — за 30 золотих¹⁴.

З 60-х років XVII ст. ми все частіше зустрічаємось в ділових документах з цікавим і, думаємо, характерним явищем: системою змішаної грошової лічби. Треба сказати, що подібні випадки траплялись і раніше, наприклад, в актовому матеріалі 40-х — 50-х років XVII ст., проте поширеними вони стають саме з 60-х років. Змішаною лічбою ми називаємо такі її способи: 1) коли гроші лічать одноразово і по-польському (на золоті), і по-литовському (на копи); 2) польську монету рахують

⁹ Труды Черниговской архивной комиссии, вып. 9, Чернигов, 1911, стор. 11.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 5, Спб., 1867, стор. 53.

¹¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в., вып. 1, Чернигов, 1912, стор. 32.

¹² Акты греческого Нежинского братства, К., 1884, стор. 72—73.

¹³ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ). Відділ рукописів, I, № 58139, арк. 14.

¹⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в., вып. 2, Чернигов, 1912, стор. 3, 5.

по-литовському і, навпаки, литовську — по-польському. Характерним прикладом першого випадку може служити такий: під 1666 р. в Полтавських актах зареєстрована сума «семдесят золотих без копи»¹⁵. Ілюстрацією до другого випадку буде фрагмент з актів Бориспільського міського уряду 1665 р., коли ниву придбали «за готовую суму готових грошей лічби литовской, золотих дві»¹⁶. Змішаний характер грошової лічби пояснюється, насамперед, тим, як вже зазначалося, що на колишніх українських землях Речі Посполитої мирно уживались протягом століть польська і литовська монети і системи рахунку грошей.

Свідчення актових джерел 70-х років XVII ст. про монету і грошову лічбу на Україні доцільно розглянути в географічному аспекті, в зв'язку з багатством матеріалу. В актовій книзі Полтавського міського уряду 70-х років XVII ст. — першого сорокаріччя XVIII ст., надзвичайно важливому джерелі, що досі чекає на свого видавця, записи 70-х років ведуться виключно у монеті Речі Посполитої та країн Західної Європи. Монету лічать: польську на золоті, литовську на копи, навіть на талари¹⁷, які з 70-х років все частіше виступають у документах як лічильні одиниці. Справа в тому, що в умовах постійного падіння ваги та зниження якості срібла західної дрібної монети (це особливо було відчутним у другій половині XVII ст.) талари, що протягом усього XVII і першої половини XVIII ст. залишались на незмінному рівні щодо ваги і проби металу, з плином часу ставали мало не єдиним і надійним еквівалентом грошової вартості, до якого прирівнювали як великі (левки, тимфи і орти), так і дрібні (півторагрошовики, гроші й соліди) монети. У Полтавських актах 70-х років XVII ст. немало випадків змішаної лічби вже з участю таларів: у 1676 р. двір у Полтаві придбали «за суму готових грошей монети доброї, двісті золотих и десять таларов»¹⁸.

У зібраних в колекції Лазаревського купчих та інших фінансових документах 70-х років XVII ст. із Стародубщини фігурують лише польські, литовські і західноєвропейські монети, які рахують на золоті, копи й талари. Цікаво, що лічба на копи в згаданому комплексі документів мало не переважає над рахунком на золоті. Для стародубських актів 70-х років характерні записи типу: «коп сто сорок грошей лічби литовской монети доброї»¹⁹. В колекції Лазаревського помітну групу становлять також ділові документи, складені на території Миргородського полку. І в них монета і грошова лічба залишаються на рівні 60-х років, поширені згадки про польські і литовські гроші та західноєвропейські талари, монети рахують на золоті та копи²⁰.

Ніжинська магістратська книга 70-х років свідчить, що у місті та його околицях вживалась «стара» польська, литовська і західноєвропейська монета, лічили її на копи, золоті й талари. Наприклад, під 1673 р. записано: «В червоних золотих чтири тисячи, а в монеті білої (тобто, хорошого срібла. — М. К.) чтири тисячи»²¹.

По розгляді актових джерел 80-х років XVII ст. можна дійти висновку, що в цей час російська монета починає посідати певне місце у монетному масиві Лівобережжя. Про це свідчать не лише зростання кількості згадок про неї в ділових документах, але й те, що російську

¹⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в., вып. 2, Чернигов, 1912, стор. 3, 5.

¹⁶ «Киевская старина», 1892, № 7, Приложение, стор. 76.

¹⁷ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 4, 6 зв., 16, 20, 44 зв., 8 зв., 16 а, 19, 34 зв., 11, 21 зв. та ін.

¹⁸ Там же, арк. 32 зв.

¹⁹ Там же, № 50 675.

²⁰ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 58 139, арк. 18, 20.

²¹ «Черниговские губ. ведомости», 1887, № 73, стор. 6.

монету сприймає поширена на Лівобережній Україні система лічби на золоті. Проілюструємо сказане записом в книзі Стародубського магістрату під 1683 р.: сума боргу становила «тисяча золотих копіями срібними»²². Сума Стародубської книги досить значна, приблизно 200 карбованців, але не слід робити квапливий висновок, що російських монет було вже багато на тогочасному українському ринку. Як і раніше, в обігу 80-х років переважали монети Речі Посполитої і західноєвропейських країн, про що свідчать записи в згаданій книзі. Так, наприклад, у 1682 р. у Стародубі продали двір «за коп 140 грошей лічби литовской монети доброй»; в 1689 р. поблизу Ніжина придбано млин за 78 литовських кіп²³.

Все помітніше місце в 80-х роках XVII ст. посідають у грошовій лічбі таляри як одиниця грошового рахунку. В актовій книзі Полтавського міського уряду під 1689 р. записано, що наділ землі продали за 150 талярів «доброї монети». Те ж саме ми зустрічаємо в ділових документах з території Миргородського полку; типові записи: купівля (чи продаж) «за готовую суму доброй монети талярів...»²⁴. У 80-х роках XVII ст. на таляри найчастіше лічать дрібну монету, насамперед, найбільш розповсюджені на українському ринку півторагрошовики або дрейпелькери, які на Україні називали чехами. Наводимо для прикладу фрагменти Стародубської ратушної книги за 1683 р.: «винен таляров двадцат чехами», «коп сім лічби литовской чехами»²⁵.

Як лічильна одиниця, таляри посідають помітне місце в системі змішаної грошової лічби 80-х років. У купчій з Любеча 1684 р. читаємо, що землю продали «за суму пенезей десять талерей із золотим монети доброй». У зібраному в колекції Лазаревського комплексі документів з Любеча за 80-і роки часто трапляються золоті «лічби литовской»²⁶. Подібний рахунок грошей характерний не лише для Чернігівщини. В актах Бориспільського міського уряду 80-х років XVII ст. неодноразово згадуються «гроши лічби литовской» у золотих²⁷. Характерний для даного часу приклад змішаної лічби знаходимо у документі з Пирятинської сотні: під заставу позичено 100 золотих з тим, щоб повернули 50 кіп²⁸.

У 80-х роках XVII ст. в актових джерелах вперше з'являються згадки про місцеву систему лічби — українську. В документах Пирятинської ратуші зустрічаємо записи такого типу: в 1683 р. млин продали «за золотих двісті лічби малоросійской», а в 1684 р. придбали соловівню за «осмнадцат коп грошей лічби малоросійской». Аналогічні формули містяться в цьому джерелі під 1685, 1686 та ін. роками²⁹. Отже, бували і золоті, і копії малоросійської лічби.

Є підстави думати, що термін малоросійська лічба виник унаслідок того, що з плином часу, починаючи з середини XVII ст., частішали випадки змішаної лічби грошей. Цього вимагали потреби ринку, наявність на ньому великої кількості як польської, так і литовської монети і викликана цим необхідність постійно перераховувати один вид монети на інший. Оскільки таким чином стиралась різниця між поль-

²² «Черниговские губ. ведомости», 1857, № 24, стор. 202.

²³ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 50 675; № 50 491.

²⁴ Там же, № 55 256, арк. 219 зв. Подібні записи див. арк. 194, 196 зв.; № 58 139, арк. 23.

²⁵ «Черниговские губ. ведомости», 1857, № 21, стор. 177; № 22, стор. 185.

²⁶ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 513; № 62 505, 62 509, 62 511 та ін.

²⁷ «Киевская старина», 1892, № 7. Приложение, стор. 92, 94.

²⁸ Стороженки. Фамильный архив, т. VI, К., 1908, стор. 517. Між іншим, з тогочасним курсом 50 кіп дорівнювали 125 золотим, отже, процент був досить високим.

²⁹ Стороженки. Фамильный архив, т. VI, стор. 15, 23, 404, 410.

ською і литовською системами лічби, стало доцільним вживати якийсь єдиний термін для позначення лічби на старий лад. Цим терміном і міг стати термін «малоросійська лічба».

Домінуюче становище польської, литовської та західноєвропейської монети на Лівобережній Україні визнавав і російський уряд. Наприклад, жалувана грамота царів Івана та Петра і царівни Софії 1689 р. дозволяла ігуменові Кирилівського монастиря в Києві брати мостівщину у польських грошах, напівгрошах і пенязях «старинних полских денег», а вся сума мостового становила «три тисячі золотих полских на год»³⁰. Цей запис надзвичайно важливий для розуміння становища, яке складалось у грошовому обігові України, зокрема, — констатацією факту, що на ринку знаходяться напівгроші, монета XVI ст., яка в XVII ст. вже не карбувалась, проте дожила до кінця 80-х років XVII ст. Термін «старинних полских денег», на нашу думку, може вказувати не лише на напівгроші, а й взагалі на монети Сігізмунда III, головним чином, 20-х років XVII ст., які переважають серед монет Речі Посполитої із скарбів Лівобережжя не тільки кінця XVII, але й перших десятиріч XVIII ст.

Актові джерела 90-х років XVII ст. містять мало нового щодо монети і грошової лічби України порівняно з попереднім періодом. Як і раніше, на ринку курсували переважно польські і литовські монети, лічені на золоті і копи. Зустрічається й змішана грошова лічба: в 1692 р. у Полтаві купили землю «за 50 золотих без таляра»³¹. У тому ж році в Полтавських актах записали суму в «сто таляров без осми коп»³².

В актах з Стародубщини згадуються таляри «лічби полской монети доброй»³³, хоча у цьому джерелі польські монети рахують звичайно на золоті. Ідентична формула зареєстрована в купчій з Чернігівщини 1698 р., коли будинок млина на річці См'яч продали за «талярей десять лічби полской монети доброй»³⁴. В іншому комплексі документів з Чернігівщини, серії ділових паперів (головним чином, купчих) з села Лопатні 90-х років, зібраних в колекції Лазаревського, грошова лічба ведеться, головним чином, по-литовському, на копи, навіть золоті тут часто — «лічби литовской»³⁵. В актових записах 90-х років XVII ст. зустрічається лічба місцева. Наприклад, під 1691 р. в паперах Пирятинської ратуші можна прочитати, що вартість лісу становила 110 золотих «лічби малоросійской»³⁶.

Характер обігу монет і грошової лічби на Лівобережжі не змінився скільки-небудь помітно на початку XVIII ст. Грошовий обіг першого десятиріччя XVIII ст. принципово не відрізнявся від обігу 90-х років XVII ст.

Вище вже згадувалось про те, що російський уряд, починаючи з часів возз'єднання, був занепокоєний майже повною незалежністю грошового ринку українських земель від ринку Росії. Проте невдача реформи Олексія Михайловича відсунула на багато років вирішення питання про злиття монетних обігів Лівобережжя і Росії. Протягом усієї другої половини XVII ст. російська монетна справа не зрушила з місця, випускаючи, по суті, монету лише одного номіналу, срібну копіюку, що дуже

³⁰ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 19—20.

³¹ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 55 256, арк. 244.

³² Там же, арк. 236 зв.

³³ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г., Чернигов, 1914, стор. 3.

³⁴ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 50 571; Зустрічаються і таляри «лічби литовской», хоча і рідше. Див. Стародубську актову книгу за 1703 р. (ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 50 559).

³⁵ Там же, № 62 464, 62 467, 62 469 та ін.

³⁶ Стороженки. Фамильный архив, т. VI, стор. 435.

поволі прокладала собі шлях на український ринок. Без прийняття рішучих заходів цей процес розтягнувся б на сторіччя. Петро I бачив відсталість російської монетної системи у порівнянні з системами більшої частини країн Західної Європи. Тому грошова реформа 1700—1718 рр. передбачала: 1) об'єднання російського і українського монетного ринків і основи обігу нової, загальноімперської монети і 2) створення передової монетної системи, заснованої на десятичному принципі, що мала б значну кількість номіналів золотих, срібних і мідних монет. Основні номінали нової системи, від мідної полушки до срібного карбування, були випущені і введені в обіг з 1700 по 1704 р., далі удосконалювалась система. Довгий час нові монети співіснували на російському ринку з старими, більше того, до 1718 р. паралельно з мідними випускались старі срібні копійки. Реформа дала можливість російському уряду розпочати планомірний наступ на іноземну монету грошового обігу Лівобережної України.

Зрозуміло, що початок XVIII ст. ще не міг внести рішучих змін у грошовий обіг Лівобережжя: потрібен був час, щоб нові монети змогли завоювати довіру серед населення не те що України, а й самої Росії. На українському ринку початку XVIII ст. залишалися в обігу старі монети. Наприклад, у Носівській сотні в 1710 р. продали грунт за «лічбу литовской готових грошей коп пятьдесят»; у Батурині в тому ж році «цюлюрничка» Празя одержала за службу 10 талярів³⁷. Лише одні відмінності від актів кінця XVII ст. можна помітити в ділових документах першого десятиріччя XVIII ст. — частішають згадки про таляр, а не про конкретні монети, так і лічильні одиниці³⁸.

Не випадково наведено вище два приклади з актів 1710 р. Адже якщо буквально вірити Літописові С. Величка, десь в цей час іноземна монета Лівобережжя мала поступитись місцем перед російською. С. Величко відзначив, що Петро I «послі баталії Полтавской со Шведом монету старовічнуу полскую со всеї Малої Росії... вивел і вигу бил..., а на то місто мідной і срібрной, дробною і твердою (тобто, дрібною і великою. — М. К.) красним кунштєм ізданною, наплннв Малую Росію монетою»³⁹. Проте в літописі С. Величка немає конкретних відомостей щодо хронологічних рамок поміченого ним процесу. Тому доведеться продовжити вивчення свідчень актових джерел про монету і грошову лічбу на Лівобережній Україні першої половини XVIII ст.

На початку XVIII ст. зберігається і поки що переважає в обігу Лівобережної України іноземна монета, головним чином, карбування Речі Посполитої. Як і раніше, її лічать на золоті, копи й таляри. Під 1716 р. в книзі Остерської сотенної канцелярії зазначено, що млина продав за 100 талярів, а грунт — за 140 золотих⁴⁰. В українському обігу залишалась литовська монета, яка визначається як «добра». Під 1717 р. в книзі Сорочинської сотенної канцелярії читаємо, що грунт придбали за суму «монети доброй лічби литовской за сорок талярей»⁴¹.

Раніше російські срібні копійки також брали участь в обігу Лівобережної України, проте участь спорадичну, і їхня частка в загальному монетному балансі була незначною. На початку XVIII ст. російська монета починає вже систематично надходити на ринок Лівобережної України. Користування російською монетою зафіксоване джерелами усієї території Лівобережжя. Акти згадують лише про срібні копійки, які продовжують лічити на старий лад. Наприклад, у Пирятинській мі

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 93, арк. 1; ф. 51, оп. 3, спр. 42, арк. 2.

³⁸ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 624.

³⁹ Летопісєь событий в Юго-Западной Россіи в XVII в., ч. II, К., 1851, стор. 51.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 94, арк. 8 зв., 9 зв.

⁴¹ Там же, спр. 439, арк. 69 зв.

ській книзі за 1711 р. відзначена крадіжка грошей на суму «копiєк золотих сто й десять талярей»⁴². У книзі Сорочинської сотенної канцелярії під 1718 р. згадується сума «доброї рускої копiйчаной монети... полтора та і пять золотих», а під 1719 р. — «доброї рускої копiєчної монети золотих семдесят»⁴³. На Чернігiвщині копiйки рахували навіть на талари. Під 1714 р. в купчій з с. Сенюківки зафіксовано продаж лива «талярей за пiнадцат лічби рускої монети доброї»⁴⁴. Російські копiйки виготовляли майже з чистого срібла, що вигідно відрізняло російську монету від дрібної іноземної (звідси й епітет «добра»).

Лічба копiйок на золоті, копi й талари свідчить, що російська монета на українському ринку поступалась ще перед іноземною. Однак, копiйки поступово набули авторитету серед населення, своєрідним доказом чого є справа Генеральної військової канцелярії 1714 р. про фальшивомонетників на Полтавщині, які підробляли старі російські копiйки⁴⁵. Відомо, що фальшивомонетники карбують лише поширену на ринку монету, щоб фальшивим грошам легше було загубитись серед справжніх. Першою в обіг на Лівобережжю Україну проникає високопробна срібна копiйка, і не лише Петра I, а й його попередників. У 1727 р. російський уряд заборонив приймати на території імперії срібні копiйки, денги і полушки, карбовані до 1698 р.⁴⁶ І в наступні роки уряд намагався вилучити з обігу старі копiйки та їхні фракції — денги та полушки (в 1729, 1731, 1733, 1734, 1736, 1741, 1743 та ін.). Проте закони економіки виявились сильнішими, і в 1744 р. було дозволено приймати старі срібні гроші як податки у казну — «впредь до указа»⁴⁷.

Актіві джерела 20-х років XVIII ст. свідчать про те, що значно почастишали, у порівнянні з попереднім періодом, згадки про угоди в російських монетах, знову такі лише у копiйках. В 1728 р. у с. Сенюківці на Чернігiвщині землю оцінено у 30 золотих «доброї монети копiйчаной»⁴⁸. В Остерській сотенній книзі під 1727 р. записано, що город продали «коп за шест доброї монети рускої»⁴⁹, а в 1728 р. у Пирятині сад куплений «за доброї копiєчної монети... талярій двадцять»⁵⁰. Саме у 20-х роках XVIII ст. копiйчану монету на Лівобережній Україні не лише називають державною (в 1729 р. в Острі продано млина за 80 золотих «доброї государственной монети»)⁵¹, а й починають лічити на місцевий лад — по-малоросійському. У Пирятинській міській книзі за 1728 р. записана спочатку сума «доброї копiєчної мснети лічби малоросійской талярей сто», а потім — «лічби малоросійской копiєчної монети коп пiнадцяти»⁵². Мало-помалу копiйки на Лівобережжі починають рахувати на карбованці, тобто сприймають російську систему лічби. У 1727 р. в Погарі продали землю за 100 «рублей монети доброї російской»⁵³.

Однак позиції іноземної монети на ринку Лівобережної України в 20-х роках XVIII ст. залишались ще досить міцними. У джерелах згадується переважно польська, литовська і західноєвропейська, а не російська монета, грошова лічба йде на копi, золоті й талари. Навіть

⁴² Стороженки. Фамільний архив, т. VI, стор. 235.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 439, арк. 21 зв., 22, 28 зв.

⁴⁴ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 542.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10; УІЖ, 1970, № 9.

⁴⁶ Сборник указов по монетному и медальному делу, вып. I, Спб., 1887, стор. 110.

⁴⁷ Там же, стор. 301.

⁴⁸ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 555.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 2.

⁵⁰ Стороженки. Фамільний архив, т. VI, стор. 348.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 13.

⁵² Стороженки. Фамільний архив, т. VI, стор. 351, 354.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 117 а, арк. 24.

офіціальні виплати і податки здійснювались в іноземній монеті. Наприклад, в 1728 р. польові сторожі Ніжинського полку скаржились гетьманові, що не одержують платні, належних «каждому по пятьдесят талерей». Після втручання гетьмана їм виплатили жалування «по сто і по девятнадцать золотих»⁵⁴.

В ділових документах з Лівобережної України початку 30-х років XVIII ст. є типові записи змішаної лічби, що відбивали характер обігу на ринку. Наприклад, у книзі Глухівського цеху калачницького під 1733 р. записано: «Купили воску за талар без шага (трьохгрошовика.— М. К.)..., жита за двадцять рублів..., покрили престол сукном, коштом стало осім коп»⁵⁵. В джерелах 30-х років згадки про російські монети зустрічаємо частіше, ніж про іноземні.

Коли ж саме починає переважати на ринку Лівобережжя російська монета над монетою Речі Посполитої та країн Західної Європи? Щоб відповісти на це питання, звернемось до більш-менш систематичних груп актових джерел, які об'єднують необхідну для такого аналізу кількість документів, що рівномірно розподілені між 30-ми роками XVIII ст. Для подібного дослідження можна вибрати, насамперед, книги сотенних канцелярій полків Лівобережної України, земельні документи (купчі, заставні, духовні та ін.) окремих населених пунктів, зібрані в колекції Лазаревського і архіві Стороженків, та ряд інших джерел.

У книзі Глухівської сотенної канцелярії вже з початку 30-х років лічба у карбованцях (російська) превалює над лічбою у золотих, копах і таларах⁵⁶. Та не поспішаймо з висновками, адже Глухів був столицею Гетьманщини, місто було особливо тісно зв'язане з Росією, тому записи в книзі Глухівської сотні можуть бути не типовими для усього Лівобережжя. У Лохвицькій сотенній книзі російські монети вперше виступають під 1727 р., і до 1734 р. зустрічаються помітно рідше, ніж іноземні. Але записів 30-х років у Лохвицькій книзі замало для впевненості, що саме 1734 р. став переломним у справі опанування російською монетою українським ринком. З книги Сорочинської сотенної канцелярії можна зробити висновок, що російські монети ввійшли в обіг з 1727 р., а на 1734 р. (останній, до якого записи велись більш-менш систематично) ще не переважали над іноземними на ринку. З книги Остерської сотні виходить, що на Остерщині перехід на російську монету і грошову лічбу відбувався в середині 30-х років XVIII ст.⁵⁷

В актах с. Сенюківки на Чернігівщині російська монета зустрічається з 1714 р., проте спочатку її рахують на старі лічильні одиниці: у цьому році ниву купили «талерей за 15 лічби руской монети доброй», а в 1729 р. в сенюківській купчій записана сума в 20 золотих «доброї монети копійчаної». Уперше рахунок російських грошей на карбованці зустрівся нам в сенюківських актах під 1735 р.⁵⁸ Проте до кінця 30-х років XVIII ст. в комплексі документів з Сенюківки російська монета поступається перед іноземною. Те ж саме ми бачимо в зібранні земельних актів з чернігівського села Лопатні. Тут російська монета зустрічається вперше в 1732 р.⁵⁹, а угоди в російських карбованцях починають переважати над угодами в іноземній монеті лише з середини 40-х років XVIII ст. Це не повинно дивувати, адже і Сенюківка, і Лопатня були глушиною, дані їхніх актів, певно, так само не типові для всієї Лівобережної України, як і відомості Глухівської сотенної книги.

⁵⁴ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 71.

⁵⁵ Там же, стор. 168.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. I, спр. 1125.

⁵⁷ Там же, спр. 244, 439, 95, 96.

⁵⁸ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 542, № 62 555, № 62 567.

⁵⁹ Там же, № 62 484.

У документах з сімейних архівів Свічок та Вакуловичів (головним чином, з Пирятинщини) російська монета і лічба на карбованці з'являються з 1732 р. і з середини 30-х років витісняють монету Речі Посполитої та західноєвропейських країн, раховану на золоті, копи й талари⁶⁰. Спостереження над важливим і великим джерелом XVIII ст., щоденником Марковича, приводять до висновку, що на його сторінках лічба на польські гроші майже припиняється з 1734 р.⁶¹

Таким чином, письмові джерела свідчать, що у середині 30-х років XVIII ст. російська монета перемагає іноземну на грошовому ринку Лівобережної України.

Хоч російська монета стала панівною на Лівобережжі в середині 30-х років XVIII ст., але іноземна, насамперед, карбування Речі Посполитої, монета й надалі залишалась в українському обігові. Наведемо кілька прикладів користування на Україні іноземною монетою і старою грошовою лічбою в 40-х — 50-х роках XVIII ст. У 1742 р. в Лохвиці купили плац за 9 золотих⁶². В 1746 р. на Чернігівщині оцінили наділ землі у 18 золотих «лічби литовской». На тій же Чернігівщині у 1753 р. продали нивку за копу⁶³. Навіть у щоденнику Марковича, що жив у Глухові і поблизу нього (у Сваркові), так би мовити, «на передньому краї» грошового обігу, під 1750 р. зустрічаємось із записом: «Привезда табину широкого 13 локтей по 9 золотих»⁶⁴.

Ще в 60-х роках XVIII ст. польська, литовська і західноєвропейська монети залишались в обігу Лівобережжя (у грудні 1763 р. указом Сенату копа грошів була прирівнена до полтини копійок за вартістю⁶⁵).

Можна було б навести ще приклади вживання іноземної монети на Україні після 30-х років, однак вони не міняють загальної картини. Починаючи з середини 30-х років XVIII ст. грошовий ринок Лівобережжя потрапляє у сферу монетного обігу Росії. Це зміцнило російсько-українські економічні зв'язки і позитивно відбилося на розвитку економіки Лівобережної України.

⁶⁰ Стороженки. Фамильный архив, т. VI, стор. 558 і далі.

⁶¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 3 (1730—1734), К., 1897; Дневник Якова Марковича, т. IV (1735—1740).— Жерела до історії України-Русі, т. XXII, К.—Львів, 1913.

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 246, арк. 30.

⁶³ ЦНБ. Відділ рукописів, I, № 62 605, № 62 490.

⁶⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, Ч. 2, (1736—1767), М., 1859, стор. 282.

⁶⁵ В. А. Шугаевский. Назв. праця, стор. 27.

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Д. І. МИШКО

Серед українських історичних джерел особливе місце посідає Густинський літопис, названий автором або переписувачем «Кройникою». Оригінал цього твору до наших часів не зберігся. До нас дійшли лише три його копії, написані не раніше XVII ст. Одна з них була знайдена в Густинському монастирі поблизу м. Прилук і одержала відповідну назву. Переписав цей твір у 1670 р. ієромонах М. П. Лосницький за часів діяльності ігумена Авксентія Якимовича, який очолював цей монастир від 1665 до 1696 р. Перший примірник копії опублікований у додатку

до Іпатіївського літопису¹, другий знайдений в Мгарському монастирі неподалік від Лубен на Полтавщині, третій — у Московському архіві Міністерства іноземних справ. Кожний з них має деякі відмінності, які внесені переписувачами. Під час опублікування літопису для уточнення тексту використовували всі примірники.

Про час складання і авторство Густинського літопису існує кілька точок зору. Наприклад, В. С. Іконников вважає, що основна його частина, без додатків, написана в XVI ст.² На думку М. Грушевського, ця пам'ятка створена в XVI або на початку XVII ст. і доведена лише до 1515 р. Пізніші статті, додані в кінці літопису, не пов'язані з основним змістом цього історичного джерела³.

А. Єршов висловлює думку, що літопис був написаний між 1623—1627 рр. відомим українським письменником Захарієм Копистенським⁴. Але ця думка не підкріплена жодним фактом, а тому не переконлива. В історичній науці добре відомі праці З. Копистенського «Палинодия», «Книга о вере единой», які своїм стилем, мовою, лексикою зовсім не нагадують Густинського літопису. Але цілком можливо, що З. Копистенський дещо запозичив з літопису під час написання своїх праць.

Багато уваги дослідженню літопису приділив М. М. Тихомиров, який вірно говорив, що опис подій до кінця XIII ст. являє собою копію з різних давніх руських літописів. Самостійна частина літопису охоплює період від 1300 до 1515 р. В ній вміщений чималий фактичний матеріал з історії України. На його думку, додатки до літопису про початок запорізького козацтва, запровадження нового календаря і церковної унії написані пізніше іншими авторами і приєднані вже до існуючого літописного тексту⁵. Подібна думка про важливість літопису висловлена й іншими радянськими істориками⁶.

Основний текст літопису був написаний невідомим автором у XVI ст. Під час роботи він використав різні історичні джерела: Іпатіївський, Воскресенський, Короткий Київський літописи, твори грецьких і римських письменників: Грегораса, Зонари, Сократа, Флавія та інших. На полях літопису зроблені помітки з праць М. Кромера, М. Бельського, А. Гваньїні, М. Стрийковського, Я. Длугоша тощо. Аналіз цих поміток свідчить про те, що зроблені вони пізніше якимось переписувачем. Отже, основним джерелом для автора Густинського літопису були давньоруські та інші літописи.

У передмові до літопису М. Лосицький говорить: «...Кожному чоловікові читання гисторый есть барзо погребно: бо кгда бы не описано и по свету не подано, зараз бы з телом без вести все сходило в землю, и люде бы як у тме будучи не ведали, що ся прошлых веков деяло. Которую Кройнику прочитавши, можеш подати до уведомяния и прочим потребуиющим юнейшим... далее в книгу сию отсылаю для лучшего зрозумения всех ваших милостей...»⁷. З цих слів видно бажання переписувача зберегти для майбутніх поколінь працю, в якій показана історія вітчизни. Він хотів, щоб люди читали і знали минуле рідного краю.

Густинський літопис протягом XVI і XVII ст. доповнювався і пере-

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, СПб., 1843.

² В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. II, кн. 2, К., 1908, стор. 1521—1524.

³ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, К.-Л., 1907, стор. 350—351.

⁴ А. Єршов. Коли і хто написав Густинський літопис? — Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. 100, Львів, 1930, стор. 1—7.

⁵ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР, М., 1962, стор. 353—354.

⁶ П. Клепатський. Огляд джерел до історії України, в. I, Кам'янець, 1922; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 108—109.

⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 233.

писувався кілька разів⁸ з новими міркуваннями про ті або інші історичні події. В результаті цього літопис у тлумаченні ряду історичних подій став більше подібний на історичну працю⁹.

Автор опустив увесь текст про давні часи і розпочав свій твір з легенди про київського князя Кия, заснування Києва, про напади варягів і хозар, появу в Новгороді князів Рюриковичів, утворення Київської Русі як могутньої держави слов'ян. Всю історію Русі він намагався показати на прикладах князювання Рюриковичів. За традицією попередніх літописців, походження назви Русь тут також помилково приписується варягам¹⁰. Яскраво показав літописець діяльність князів Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Ярополка, Володимира, Ярослава та інших. Багато приділив він уваги описові запровадження християнства, яке поділив на п'ять періодів¹¹.

Автор всюди намагався відійти від традиції старих літописців і висвітлював події на підставі аналізу різних історичних джерел. Тому в творі нерідко зустрічаються оригінальні наукові і літературні висловлювання поетичного характеру. Зберігаючи літописну форму викладу матеріалу, складач значно пішов вперед, надаючи цьому творові форму історико-літературного викладу.

Крім розповіді про діяльність київських князів, літописець звертав велику увагу на опис численних війн, які вела Русь проти Візантії, Польщі. Багато місця відводиться опису міжусобної боротьби. Автор засуджує ці війни і вихваляє діяльність Володимира Мономаха по примиренню удільних князів. Говорячи про роздроблення Київської Русі на окремі феодальні князівства, складач літопису підкреслює: «Мстислав Боголюбич на пустом княженни Киевском остави Глеба Юриевича, стрия своего, а сам поїде в Москву. И отселе (1171 р.) впаде княжение Киевское, а Володымерское в Москве вознесся, оттоли бо московские князи над киевскими почаша владети, донели же литовские князи взяли во свою власть»¹².

Автор Густинського літопису коротко розповідає про напади татаро-монгольських орд на руські землі, дає цим подіям свою оцінку. Про героїчну оборону Києва сказано лише в кількох рядках. У творі зустрічаються окремі згадки про події в Північно-Східних руських землях, Польщі, Чехії, Литві і Угорщині.

Особливо цінний фактичний матеріал міститься в тій частині, де йдеться про історичні події на Україні в XIV—XV ст. Автор використав різні історичні джерела. Можна думати, що сам літописець жив десь на Подніпров'ї, тому багато уваги приділив висвітленню історії цієї частини України. Він розповідає про захоплення Литвою і Польщею українських земель, описує війни між ними за Волинь, діяльність Ольгерда, Кейстута, Казимира, Ягайла. З твору дізнаємося про поширення в 1362 р. литовського панування на Поділлі і вигнання з цієї землі татарських орд¹³. Там же йде мова про те, як Ольгерд поставив київським удільним князем свого сина Володимира. Чимало уваги приділяється тому, як Ягайло став польським королем¹⁴.

У літопису описується діяльність великого литовського князя Вітовта, його роль у визволенні українських земель від татарського іга, згадується похід литовського війська в 1397 р. на південь, перемогу

⁸ В. С. Иконников. Назв. праця, стор. 1521—1524.

⁹ Там же, стор. 1522—1523.

¹⁰ ПСРЛ, т. II, стор. 233.

¹¹ Там же, стор. 251—258.

¹² Там же, стор. 311.

¹³ Там же, стор. 350.

¹⁴ Там же, стор. 351.

його над татарами, захоплення великого полону, поселення татар біля Вільно, де вони «до ныне свою веру Махометову держат»¹⁵. Цей вислів свідчить про те, що твір був написаний на початку XVI ст., бо пізніше ті татари вже були покатоличені.

Цікавий фактичний матеріал подає літописець про похід в 1399 р. литовських військ, серед яких було багато українських воїнів, на Ворсклу проти татарських орд. Під час битви литовці зазнали повної поразки, а татари «пойдоша в Рускую землю, пленяюще огнем и мечем Волинь и Литву, а Киев откупися тысячею червонных, а Печерский монастыр тридесятию червонных; сей окуп бысть августа 12»¹⁶.

Літописець був ознайомлений з різними міжнародними подіями. Він пише про заснування в 1401 р. у Кракові Академії, діяльність Яна Гуса, розправу над ним, різні релігійні справи в Москві і Києві, прагнення Вітовта поширити свою владу на Київську митрополію і відокремити її від Московської. «И оттоле,— пише автор — начаша быти два митрополиты, один в Киеве, а другой в Москве»¹⁷.

З Густинського літопису довідуємось про гострі міжусобні війни, які посилювались в Литовській державі в 30-х роках XV ст.

Літописець розповідає про смерть останнього київського князя Селена Олельковича в 1471 р., після якої польський король Казимір посадив у Києві «воеводу з Литвы Мартина Гастолта, ляха, его же не хотяху кияне принять, яко не токмо не князь бе, но более яко лях бе, но единаче принуждены бывше изволиша. И от селе на Киеве князи пересташа быти, а вместо князей воеводы насташа»¹⁸.

Автор літопису цікавився і соціальними питаннями життя українського народу. Наприклад, він пише про антифеодалне повстання селян Буковини і Покуття в 1491 р.: «В лето 6999 Муха некто волошин, своеволник, собра себе таковых же своевольников з десят тысяч, с ними же прииде на Покутя пленяя; поражен бысть от наших, яко едва сам утече, а прочих побиша, непмнозе же и сам ять бысть и в Кракове в темнице умре»¹⁹. Навіть і це надто коротке повідомлення свідчить про те, що трудящі маси не корились гнобителям і вели проти них самовіддану збройну боротьбу.

У літопису показані напади розбійницьких татарських орд на Україну в 1433, 1442, 1452, 1457, 1462, 1469, 1473, 1479, 1486, 1489, 1490, 1494, 1498, 1499, 1503, 1505, 1506, 1507, 1510, 1512, 1515 та інших роках²⁰. Татари спустошували міста і села, вбивали і грабували людей або захоплювали їх у полон, щоб продати в рабство. Автор літопису з сумом пише про тяжку долю України.

Фактично літопис закінчується розповіддю про напад татар на Москву і епідемію чуми в Кракові 1515 р.

В додатку «О начале козаков» в літопису говориться: «В сие лето (1516) начашася на Украине казаки... А старейшину себе избирают спосред себя, мужа храбра и смисленна, по своему древнему обычаю; живут же всегда на Запорожю, рыбы ловяще, их же без соли на солнцу сушат; а на зиму расходятся каждо во свой град, толко за килка сот оставляют на курене стрещи стрелбы и чолнов, а на лето паки собираются. И сим образом казаки начало свое прияша»²¹. Але цей розділ

¹⁵ ПСРЛ, т. II, стор. 352.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 353.

¹⁸ Там же, стор. 358.

¹⁹ Там же, стор. 360.

²⁰ Там же, стор. 360—367.

²¹ Там же, стор. 367—368.

написаний пізніше вже іншим автором. Він своїм викладом, мовою, стилем і формою значно відрізняється від основного тексту.

До літопису додано ще два розділи під назвою «О применении нового календаря» (1582 р.) і «О унии, како почася в Руской земле» (1588—1597 рр.). Вони написані не раніше XVII ст. досить освіченою людиною, приєднані до літопису і не мають нічого спільного з основним твором. В цьому додатку автор гнівно засуджує верхівку православного духовенства України і Білорусії, яка зрадила свій народ, запродала інтереси православної церкви і уклала з католицьким духовенством Польщі та представниками Ватикану Брестську церковну унію 1596 р., тим самим відкривши шлях польським магнатам і шляхтичам до покатоличення і ополячення українського народу.

Відсутність будь-яких матеріалів за період з 1516 по 1582 рр. свідчить також про те, що ці додатки приєднані пізніше, і мова в них йде лише про окремі питання релігійного характеру. В літопису всюди зроблені посилання на джерела, чого немає в додатках. Крім того, вони написані іншим стилем, очевидно, людиною, яка добре розбиралася в календарях, релігійних справах, тогочасній літературі тощо.

Водночас варто підкреслити, що в Густинському літопису є дуже багато різних фактичних помилок, які допущені автором або переписувачем. Зокрема, в ньому є невірне твердження про те, що литовський князь Гедімін в 1305 р. оволодів Овручем, Житомиром, Києвом, Каневом, Черкасами та іншими містами України²². В той час Гедімін ще не був князем і ніякого походу литовських військ на Україну не було. Ця подія відбулася в 1362 р., коли великим литовським князем був Ольгерд²³. Літописець допустив помилку, написавши, що великий литовський князь Сигізмунд Кейстутович був убитий у 1436 р.²⁴ Насправді це трапилося 1440 р. Автор негативно ставився до антилитовського повстання під керівництвом князів Глинських у 1508 р., вважаючи, що М. Глинський продовжував «пакости для Литви, своєму отечеству»²⁵. Насправді це повстання носило визвольний характер. На сторінках твору є чимало тверджень, які не підкріплюються іншими документами і вимагають чіткої зв'язки з першоджерелами. До літопису потрапили різні чутки, наприклад, що «една пани родила разом дітей 12»²⁶, у Троках протягом семи днів «озеро кроваво было»²⁷ та інші.

Густинський літопис є своєрідною історичною і літературною пам'яткою XVI ст. Разом з додатками він становить значну цінність серед інших подібних джерел того часу. Автор твору був людиною освіченою, добре обізнаною з тогочасними джерелами, з високим почуттям патріотизму. Літопис, написаний книжною руською мовою XV—XVI ст., має певне значення для дослідження історії української і білоруської мов. У ньому вміщено багато фактичного матеріалу з історії України XIV—XVI ст., якого не знаходимо в інших тогочасних літописах і хроніках, а також відіграє важливу роль для наукового дослідження соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного життя української народності в період її формування і дальшого розвитку. Літопис на сьогодні є бібліографічною рідкістю, і дуже добре, що його планують випустити у видавництві «Наукова думка».

²² ПСРЛ, т. II, стор. 348.

²³ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 104.

²⁴ ПСРЛ, т. II, стор. 354.

²⁵ Там же, стор. 365.

²⁶ Там же, стор. 349.

²⁷ Там же, стор. 354.

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕТРОЛОГІЇ («ВІДРО»)

О. Ф. СИДОРЕНКО

Дослідження історії господарського розвитку країни не можна здійснювати на належному науковому рівні без використання даних історичної метрології. Тимчасом різноманітність українських мір значно ускладнює їх вивчення, бо вимагає праці з величезною кількістю історичних джерел. Особливі ж труднощі становить визначення реальних величин мір. Вірогідні метрологічні розрахунки, як правило, здійснюються на підставі кількох свідчень джерел, бажано різнорідних. Але через те, що вони часто суперечливі, навіть і цей шлях може привести до хибних висновків. Отже, метою цієї розвідки є спроба встановлення реального обсягу однієї з багатьох українських мір рідин, так званого київського відра, яке у XVIII ст. вживалося у Києві і на прилеглих до нього територіях.

На час, коли Лівобережна Україна возз'єдналася з Росією, в останній діяла державна система мір, що у загальних рисах уже сформувалася. На Україні ж єдиних мір не існувало. В окремих торговельних та політичних центрах складалися власні, відмінні від інших вимірювальні комплекси, які, незважаючи на спроби царського уряду запровадити й тут російську систему мір, все ж утрималися аж до XIX ст.

У XVIII ст. на Лівобережжі міри рідин порівняно з іншими були більш одноманітні. Їх можна поділити на кілька широких груп і укласти в таку загальну схему: бочки — відра — кварта. Відмінності у місткостях окремих видів мір всередині вказаних груп почасти можна пояснити тим, що вони вживалися для вимірювання різних за призначенням рідин. У оптовій торгівлі, наприклад, були поширені міри, які мали значні місткості. Фактично, вони були тарою, але одночасно правили й за міру. Найбільшою серед них була велика бочка — бута. В бутах на Україну ввозили з Молдавії та Валахії вино. Починаючи з другого десятиліття XVIII ст. майже за кожний рік збереглися дані про привезення на Лівобережжя цих високоякісних, так званих волоських вин, часто у дуже великих кількостях. Наприклад, у 1735 р. через Любецький форпост до Ніжина був пропущений грек Ласкаревич з 11 бутами волоського вина. А у січні 1748 р. через Васильківський форпост віз волоське вино лубенський житель Федір Полуней на 20 возах. Де-що рідше привозили волоське вино у малих бутах¹, які дорівнювали за місткістю половині буту, так званих полуботках*. Угорське вино довозилося на Україну, а потім у Росію, між іншим і для царського двору, у анталах, мірах угорського походження². З менших бочок, що використовувалися у торговельних цілях, можна назвати широко вживану на Лівобережжі куфу, а також кадку та барило. Місткість згаданих мір визначалася, як правило, відрами. У XVIII ст. на Україні відро було основною мірою рідин. Ним широко користувалися у виноторгівлі. Існували навіть спеціальні «відеркові» шинки, у яких горілка продавалася тільки на відра³. Про значення відра як міри рідин свідчить вже факт існування на Лівобережжі торговельного податку з відра проданих рідин — повідеркового. Воно, як правило, сплачувалося гріш-

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 514, арк. 43; спр. 1655, арк. 7; ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 5; ф. 59, оп. 1, спр. 1065, арк. 4; спр. 642, арк. 5-зв.

* Очевидно, тут — корінь прізвища відомого старшинського роду — Полуботків.

² Э. Балецкий. О путях заимствования украинским языком термина *antal*. «*Studia Slavica*», т. VIII, вип. 3—4, Budapest, 1962.

³ В. О. Винник. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові, К., 1966, стор. 107; ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 725, арк. 1.

ми. Наприклад, у 30-і роки в сотні Лукомській Лубенського полку з відра вишинкованої горілки брали 10 коп. повідеркового — значні гроші, якщо врахувати, що государеве відро горілки коштувало тут в цей час в середньому 1 крб.⁴ Іноді повідеркове брали натурою: з відра по мірі (очевидно, по кварти) горілки, меду, слії або дьогтю⁵. Часто на відро горілки накладался й інший торговельний податок — покуфове. Аджє, хоча розмір куф і визначався певною нормою — приблизно 40 російських відер, траплялися випадки, коли купці, ухиляючись від сплати належного податку, використовували куфи великих розмірів. Наприклад, у березні 1751 р. з Переяславської полкової канцелярії повідомляли у Скарб, що шинкарі «нововимишленно ставят на шинки вина горячего куфы наподобие бут так великой меры, что в одну куфу войдет куф сороковых, якие прежде сего водились, по 2, а в иной и по 3»⁶. Тимчасом розмір відра був більш сталій, хоча в різних місцевостях різний. Так, у джерелах трапляються згадки про відра ніжинської та лубенської мір, про переяславське, прилуцьке, полтавське та київське відро⁷. Місцеві зразки відер, тавровані урядовими печатками, зберігалися у магістратах та ратушах міст Лівобережжя. Продаючи на відра горілку, вино, пиво, мед, брагу, дьоготь тощо, купці зобов'язані були користуватися місцевим відром. Проте це торговельне правило постійно порушувалося. Наприклад, у 1696 р. ніжинські урядники скаржилися гетьману Мазепі на купців, які «відерця ратушного не глядячи, відерцем своїм власним речі всякі продають і купують». Та суворі накази гетьмана, а також обіцяні карі порушникам: «А если бы кто тоє чинил, такого граблти позволяем»⁸, — не заспокоювали запозятливих купців.

Магістрати та ратуші стежили за відповідністю мір міським стандартам. Але й вони вдавалися навіть до підробки мір, тим самим порушуючи норми магдебурзького права. У Києві, наприклад, на процесі війта Сичевського у 60-х роках XVIII ст. було викрито, що фальшування членами міського уряду мір глибоко ввійшло в торговельну практику⁹. Мало того, ці міри навіть таврувалися магістратською печаткою. У 1750 р. в одному із казенних кабаків Старокиївської фортеці виявилось, що для продажу хлібного вина міра, яка називалась «денижник», фальшива, бо в ній все дно ввігнуте всередину і від інших подібних мір вона відрізняється на половину¹⁰. Шинкарі ж ніби змагалися один з одним у фальшуванні мір, вдаючись до таких хитрощів, як обладнання кварт та відер подвійними днами¹¹. Під час влаштованої у 1742 р. ніжинським магістратом перевірки мір у багатьох шинкарів «кварти явились з двома днами, другі воском поналивані, інші дуже малі»¹².

Міські вимірювальні стандарти допускали існування на тій же території інших однорідних мір. Звичайно, це були вже не магістратські або ратушні міри, а ті, що склалися в окремих господарських комплексах, великих маєтках, замках, монастирях і т. п. У Києві, наприклад,

⁴ Державна бібліотека ім. Теніна, відділ рукописів, збірка Маркевича, спр. 3194/3451, арк. 1. ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 38, арк. 42.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3304, арк. 2.

⁶ Там же, ф. 1632, оп. 1, спр. 297, арк. 110; ф. 52, оп. 3, спр. 417, арк. 2.

⁷ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 3413, арк. 128-зв.; арк. 118 зв.; спр. 1118, арк. 7; ф. 98, оп. 1, спр. 62, арк. 2-зв.; ф. 51, оп. 3, спр. 15446, арк. 8-зв.

⁸ Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове, Чернигов, 1908, стор. 130, 131.

⁹ А. Андреевский. Войтеводство Ивана Сычевского в Кieve (1754—1766 гг.), К., 1891, стор. 92.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1894, арк. 2.

¹¹ А. Андреевский. Назв. праця, стор. 94.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 8434, арк. 2.

крім магістратського, так званого київського, відра на території Києво-Печерської Лаври вживалося також монастирське, яке було більше від київського магістратського¹³. Відоме також відро Микільського монастиря, яке теж відрізнялося за розміром від магістратського¹⁴. Крім того, з другої половини XVIII ст. на Лівобережжі в зв'язку з податковою політикою уряду та, особливо, з перебуванням на Україні російських військ запроваджуються російські міри. В 30-х роках по полкових містах розсилаються зразки мір, а між ними й російське відро (відро московської міри, государевої міри¹⁵, найчастіше ж в українських джерелах — государеве відро). У 1734 р. згідно з царським указом від 8 серпня Генеральна військова канцелярія наказала користуватись повсюди відрами, які б були «рівні проти російських»¹⁶.

Нинішній стан вивченості джерел не дозволяє визначити основні закономірності у місткостях місцевих українських відер, адже залишається відкритим питання про їх фактичний об'єм. Прямі вказівки щодо місткості мір у джерелах зустрічаються надзвичайно рідко. Частіше просто підкреслюється місцева приналежність мір. Це мало глибокий сенс, адже регіональні міри з багатьох причин відзначалися великою стійкістю, як, наприклад, київське відро.

Взагалі відро як міра виникло з відра-посуду і вживалося у цих двох значеннях паралельно ще з часів Київської Русі¹⁷. Згадки про київське відро як міру трапляються в джерелах початку XV ст.¹⁸, проте цілком ймовірно, що ця міра з більш-менш сталим метрологічним змістом виникла значно раніше. В усякому разі, слід думати, що місткість київського відра залишалася незмінною на протязі всього XVIII ст.¹⁹

В українській метрології питання про відро як міру рідин порушувалося Єрофієвим. Проте висновки Єрофієва про поділ відра (10 кружок та 100 чарок) стосуються, фактично, російського відра, яке значно відрізнялося від київського. Справа в тому, що вони ґрунтуються лише на даних рапорта київського воеводи Ю. П. Трубецького за 1674 р. про харчування російських «служилих людей»¹⁹.

Київське відро, як і государеве, в той час поділялося на 10 частин. Це підтверджують документи київського магістрату та інші джерела²⁰. Очевидно, це і ввело в оману Єрофієва. До речі, можна припустити, що такий поділ був успадкований обома згаданими мірами ще від стародавнього київського відра.

Російські міри з кінця XVII ст. запроваджувалися найбільш швидко у сфері державної торгівлі, зокрема при закупках провіанту та фуражу. Але звіти київських, ніжинських та переяславських державних шинків свідчать, що і на початку 40-х років XVIII ст. продаж напоїв тут вівся на українське 10-квартине відро²¹. Напевно, це було київське магістратське відро, адже всі ці австерії підлягали безпосередньо Київ-

¹³ Сергій Шамрай. Місто Васильків (IX—XVIII вв.).— Історично-географічний збірник ВУАН, т. III, К., 1929, стор. 54.

¹⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича, М., 1859, стор. 346.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1317, арк. 5; ф. 269, оп. 1, спр. 1-6, арк. 255.

¹⁶ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 15 860, арк. 5-зв.

¹⁷ «Руська правда», К., 1935, стор. 9.

¹⁸ І. Н. Єрофієв. Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг.— Роботи з метрології, ч. 2, Харків, 1927, стор. 20.

¹⁹ Там же, стор. 23.

²⁰ А. Андрієвський. Назв. праця, стор. 92; ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1676, арк. 1.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 727, арк. 5; спр. 725, арк. 2; ф. 52, оп. 1, спр. 13, арк. 7-зв., спр. 179, арк. 13-зв.

ській губернській канцелярії²². Звідси кабацькі цілувальники одержували кошти, сюди ж надсилалася й виручка разом із звітами про торгівлю²³.

У січні 1744 р., під час загальної кампанії по запровадженню російських мір, до австерій було надіслане нове «восьмивершкове кувшинне» відро, тобто государеве, на яке надалі і провадився продаж напоїв у державних шинках по всій території Лівобережжя²⁴. Безперечно, у 1744 р. розсилалося відро, прийняте за зразкове Комісією мір та ваги (1736—1742 рр.), вміст якого, за визначенням О. І. Кам'янцевої, дорівнював 12 420 г води²⁵.

Книга реєстрації видатків та прибутків по переяславських австеріях містить відомості, які дають можливість вирахувати об'єм київського відра.

Нове, російське відро, на яке у цих австеріях з 1 лютого 1744 р. почали продавати горілку та пиво, поділялося на кружки. У відомості за 14 лютого записано: «Пива 1 відро 2 кружки, по 14 коп. сполу відро, на 16 коп. сполу»²⁶. Отже, 2 кружки пива коштують 2 коп., а у відрі 14,5 кружок. Книга рясніє аналогічними записами. У січні гарнець пива тут коштував 4 коп.²⁷, значить кварта, що була вчетверо меншою за гарнець, 1 коп.

У лютому за копійку можна було купити кружку пива. Оскільки ціни на напої не змінилися, місткість кварта та кружки, очевидно, була однаковою. Це підтверджується простими підрахунками. У січні кварта горілки коштувала 20 коп., кварта простого вина — 5 коп., а у лютому такі ж ціни відповідно були на кружку горілки та простого вина. Таким чином, із запровадженням у австеріях російського відра дрібніші міри, на які вівся продаж напоїв, залишилися незмінними, тобто, надалі тут продовжували вживати кварту, яка почала називатися на російський зразок кружкою, хоча, фактично, значно від останньої відрізнялася.

Отже, місткість кварта можна визначити так: $12420 \text{ г} : 14,5 = 857 \text{ г}$ (води). А місткість київського відра становила $857 \text{ г} \times 10 = 8570 \text{ г}$.

Звертає увагу, що визначений нами обсяг київського відра дуже близький до обсягу стародавнього київського відра, вміст якого приблизно вираховано Прозоровським²⁸. Це ще раз підтверджує припущення про зв'язок між обома цими мірами, тим більше, що діяли вони на одній території.

У даній розвідці автор намагається встановити реальний обсяг київського відра. Немає сумніву, що воно було широко відомою мірою рідин у XVIII ст. на Лівобережжі. Порівнюючи місткість київського відра з іншими місцевими мірами рідин, можна буде визначити обсяг останніх. Але це справа дальших пошуків.

²² ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2284, арк. 1.

²³ Там же, спр. 1948, арк. 4.

²⁴ Там же, спр. 1118, арк. 7; спр. 5476, арк. 110, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 59, 62.

²⁵ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология, М., 1965, стор. 206.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1118, арк. 58.

²⁷ Там же, арк. 3.

²⁸ Д. И. Прозоровский. Древнерусские меры жидкостей. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1854, № 3, стор. 232—236.

БОГУСЛАВ ЧИ БУСЛАВ?

(до етимології слова)

С. Л. КОВАЛЕНКО

Сучасна назва міста Богуслав трапляється в історичних документах, у літературі починаючи з XVIII ст. й до наших днів¹. Але звертає на себе увагу та обставина, що місцеве населення району, зокрема сс. Дмитренки, Коряківка, Киданівка, вживає такі назви, як «Буслав» та «Буслав».

Для з'ясування етимології терміну, безумовно, являє інтерес і певна трансформація назви міста в історичних пам'ятках і документах. У староруських пам'ятках, зокрема «Повісті временних літ», вживається «Богоуславль»², тобто досить характерний для старослов'янської мови присвійний прикметник³. Це слово за своїм змістом означало «Богуславові належало». Термін «Богоуславль» зустрічається в «Московському летописном своде конца XV в.»⁴.

В численних документах адміністративних установ феодальної Польщі в XVII—XVIII ст. трапляється «Bohusław»⁵. Але українські літописці XVII ст. Величко та Самовидець вживають «Богуслава» та «Богуславль»⁶. Показово, що в документах, складених росіянами-переписувачами після Переяславського акту, теж зустрічається термін «Богуславль»⁷. Крім того, в цих документах зафіксовано «Боуславль»⁸. Та оскільки сполучення «оу» не властиве українській мові, то ймовірно що запис зроблено не точно, і народ вимовляв «Буславль». Отже, можна зробити висновок, що діячі російської та української культури XVII ст. свідомо протиставляли офіційному польському «Богуслав» староруський «Богуславль» або народний «Буславль».

Важливо відзначити певні відтінки в написанні назви міста в польських документах XVII—XVIII ст. В розпорядженнях вищих урядових установ, зокрема королівських грамотах, офіційних реляціях писали «Bohusław», як це відзначено вище. В інших же документах — заявах населення до суду, купчих, дарчих записках, заповітах фігурують такі звороти: «od Bohusławia», «w Bohusławiu»⁹.

У згаданій уже народній вимові «Буслав'я» та «Буслав» виразно звучать дві частини: «бу» і «слав». Перша частина слова «бу» є скороченою формою старослов'янських слів «буй» та «буєсть». Відомий лінгвіст В. Даль вважає, що ці слова в старослов'янській мові означали: сміливий, хоробрий, відважний¹⁰. В такому розумінні «буй» вживається, зокрема, в «Слові о полку Ігоревім»: «Буй тур Всеволод», тобто відважний Всеволод.

¹ Архив ЮЗР, ч. 1, т. 2, стор. 356; Н. М. Карамзин. История государства российского, т. 1, Спб., 1890, стор. 110; УРЕ, т. 2, стор. 5.

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, стор. 683.

³ А. И. Горшков. Старославянский язык, М., 1963, стор. 140.

⁴ ПСРЛ, т. 25, стор. 96.

⁵ Архив ЮЗР, ч. 1, т. 2, стор. 141, 356; ч. 3, т. 2, стор. 546; ч. 6, т. 2, стор. 238–239, 381–382 та ін.

⁶ Самуил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России XVII в. т. II, К., 1851, стор. 549; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1871, стор. 276.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах т. III, М., 1953, стор. 536.

⁸ Там же, стор. 517.

⁹ Архив ЮЗР, ч. 1, т. 2, стор. 356; ч. 3, т. 2, стор. 442, 445, 458; ч. 6, т. 2, стор. 381–382, 462 та ін.

¹⁰ В. Даль. Толковый словарь великорусского языка, т. 1, Спб., 1880, стор. 13 218.

В старослов'янській мові побутувало власне ім'я «Буслай», на що є вказівки і в працях В. Даля та М. Фасмера. Отже, цілком ймовірно, в даному разі власне ім'я «Буслав» або «Буслай» трансформувалось у «Буслав». Але і «Буслай» і «Буслав» означали «відважний і славний». А похідний від них присвійний прикметник «Буславль» у ті далекі часи означав, що поселення належало Буславові. З часом, уже в українській мові, старослов'янський суфікс «ль» трансформувався в суфікс «я» і в народній пам'яті збереглося слово «Буслав'я». Це й зафіксоване, зокрема, в деяких документах XVII—XVIII ст., як відзначалось вище. Але, можливо, що це було загальне найменування «поселення відважних». Радянські археологи встановили, що на території сучасного Богуслава в X—XIII ст. існувало значне, як на той час, поселення — давньоруське городище¹¹. Воно відігравало роль оборонного пункту по течії р. Рось в складній боротьбі наших предків проти напасників-кочівників. У «Повісті временних літ» під 1195 р. згадується поселення-фортеця «Богоуславль». Отже, цілком вірогідно, що слов'яни перенесли назву фортеці на поселення. Якби там не було, але назва «Буславль» відобразила і зафіксувала факт напруженої героїчної боротьби наших предків з напасниками-кочівниками.

З прийняттям на Русі християнства старій назві «Буславль» було надано церковного оформлення «Богоуславль». Цю змінену назву зафіксував автор «Повісті временних літ», а потім вона перейшла до офіційних документів та в історичну літературу.

Невелика зміна в терміні «Буславль» на «Богоуславль» ґрунтовно спотворила стару героїчну назву «поселення відважних» на церковне «богові належить». Як свідчать документи польських феодальних установ, католицьке духовництво спеціально поглиблювало церковний зміст найменування, остаточно сформулювавши назву «Богуслав» з специфічним смисловим відтінком «богові слава».

Та народна традиція вимови назви поселення збереглась, незважаючи на значні зміни в його складі за цей майже тисячолітній період. Крім того, терміни «Буслав», «Буслав'я» — цікаві мовні пам'ятки, що свідчать про збереження в сучасній розмовній українській мові слів і понять давньоруської мови — спільної для росіян, українців, білорусів. Старослов'янські слова, зафіксовані у власній назві поселення, пережили століття.

¹¹ Археологічні пам'ятки Української РСР, К., 1966, стор. 167.

Записки

Т. Л. СТЕПАНЕНКО
ПІДВИЩЕННЯ ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ
РОБІТНИКІВ МАШИНОБУДІВНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
В 1933—1935 рр.

Одним з основних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва є безперервне підвищення культурно-технічного рівня трудящих, насамперед робітничого класу. В. І. Ленін указував, що неухильне підвищення культурно-тех-

нічного рівня робітників — одна з найважливіших умов технічної реконструкції народного господарства, яка дає змогу забезпечити технічний прогрес і зростання продуктивності праці¹.

У період завершення реконструкції народного господарства, коли у виробництво було впроваджено багато нової техніки, виняткового значення набуло підвищення спеціальних технічних знань робітників. Зростання їх технічного рівня в роки другої п'ятирічки мало два етапи. В історичній літературі вони висвітлені недостатньо. У цій статті розглядається перший з них. Серед нечисленних досліджень з даного питання заслуговують на увагу статті П. Є. Чабая та Є. О. Бондарєва², хоча останній простежив процес технічної підготовки робітників тільки за матеріалами машинобудівної промисловості Харкова.

Початок масовому технічному навчанню робітників поклала постанова Ради Праці та Оборони від 30 червня 1932 р. «Про обов'язкове навчання робітників, які обслуговують складні агрегати»³, де вказувалося на необхідність здачі технімуму працівниками 255 провідних спеціальностей важкої індустрії. На місцях почали шукати форми і методи засвоєння робітниками за короткий час і без відриву від виробництва мінімуму технічних знань. На технічних конференціях з питань раціонального використання верстатів, які відбулися у лютому 1933 р., комсомольці Уралважмашу висловили пропозицію про необхідність перевірки знань верстатників. Згодом почали проводити громадсько-технічні іспити.

Серед підприємств машинобудівної промисловості України одними з перших почин комсомольців Уралважмашу наслідував Харківський

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253.

² П. Е. Чабай. Коммунистическая партия в борьбе за повышение культурно-технического уровня рабочего класса Украины (1933—1935 гг.).— Сборник научных трудов кафедры марксизма-ленинизма Киевского технологического института легкой промышленности, К., 1957; Е. А. Бондарев. Борьба Харьковской партийной организации за производственно-техническое обучение рабочих на предприятиях машиностроительной промышленности (1933—1935).— Ученые записки ХГУ, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, Харьков, 1963.

³ Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР, № 51, М., 1932, стор. 311.

електромеханічний завод (ХЕМЗ). У червоних кутках ХЕМЗ було прочитано цикл лекцій про підготовку і проведення громадсько-технічного іспиту, а в цехах з'явилися лозунги: «Знання технічному допомагає виконанню виробничих завдань», «Комсомолец складає громадсько-технічний іспит на «відмінно», «Робітнича молодь, вперед за опанування технікою!», «Пафос будівництва доповнимо пафосом опанування технікою» тощо⁴. Комсомольці цеху М-2 ХЕМЗ Демченко і Железняк зобов'язалися до 1 січня 1934 р. скласти іспит на «відмінно», підготувати до нього по одному робітнику. Подібні зобов'язання взяла на себе й комсомольська бригада цеху М-3. За короткий час на заводі було створено 88 гуртків, в яких освоювали технікум 1501 робітник, зокрема 329 комсомольців⁵.

Партійні та комсомольські організації створювали необхідні умови для освоєння робітниками технічного мінімуму. Вже на початку 1933 р. на ряді заводів машинобудівної промисловості відкрилися кабінети техніки, організовано гуртки освоєння технічного мінімуму тощо. Про успішну діяльність партійних і комсомольських організацій у цьому напрямі свідчило усвідомлення робітниками важливості опанування нової техніки. На багатьох заводах у гуртки записувалося більше, ніж планували керівні господарські органи. Так, 1933 р. на 12 підприємствах «Укрсередмаштресту» передбачалося відвідання гуртків технічного мінімуму 3070 чол., а в лютому 1933 р. тільки на 5 заводах цього тресту навчалось 3090 робітників. Наприкінці першого кварталу 1933 р. на Краматорському машинобудівному заводі підвищувало кваліфікацію 1544, Харківському тракторному — 1400, Миколаївському суднобудівному — 1626, на шести підприємствах українського тресту «Сільмаш» — 3090 робітників⁶.

Добре організоване технічне навчання дало змогу на ряді передових підприємств уже в середині 1933 р. провести іспити. На Харківському турбогенераторному заводі (ХТГЗ) — першому серед машинобудівних підприємств міста — вони почалися в серпні 1933 р.⁷ На жаль, на деяких заводах, зокрема харківському «Серп і молот», ворошиловградському ім. Жовтневої революції, сумському ім. Фрунзе, київському «Більшовик», на освоєння технічного мінімуму дивилися як на короточасну кампанію, формально поставилися до складання іспитів, розпорядилися провести їх за кілька днів, без широкого залучення громадськості. Природно, що інтерес робітників до технічного навчання почав знижуватися⁸.

Таке становище вимагало вжиття негайних заходів партійними і профспілковими організаціями, а також господарсько-адміністративними органами. 17 липня 1933 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про стан підвищення технічного рівня робітників і підготовку кваліфікованих кадрів на Краматорському машинобудівному заводі. Він запропонував дирекції покласти відповідальність за своєчасне підвищення кваліфікації працівників на начальників цехів і встановити на підприємстві єдиний день для занять з технічного мінімуму. Парторганізація мала посилити контроль за навчанням робітників⁹. Ця постанова стосувалася всіх машинобудівних підприємств республіки.

За рішенням Харківського міськкому КП(б)У у вересні 1933 р. було проведено загальноміську конференцію працівників машинобудівних

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2103, арк. 46.

⁵ Там же, арк. 47—48.

⁶ Там же, спр. 2126, арк. 3—4.

⁷ «Турбіновелетень», 2 січня 1935 р.

⁸ «Комсомолец України», 14 січня 1934 р.; «Техническая пропаганда», 1933, № 19, стор. 10.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2388, арк. 9—10.

заводів, учасники якої обговорили шляхи освоєння виробництва. Секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, який виступив на ній, підкреслив, що партійні, комсомольські та профспілкові організації повинні допомагати робітникам підвищувати технічний рівень, а технічне навчання зробити загальноробітничою справою¹⁰.

Повідомлення про скликання в січні 1934 р. XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У посилювало прагнення робітників опановувати нову техніку. Поряд з регулярними заняттями гуртків технімуму відбувалися семінари, вечори, лекції, бесіди тощо.

11 липня 1933 р. нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе видав наказ про створення матеріальної бази технічної пропаганди на Ворошиловградському паровозобудівному заводі, згідно з яким представники методбюро цехів і техпром повинні були обладнати цехові технічні кабінети¹¹. Члени заводських інженерно-технічних секцій розробляли тематичні запитальники, проводили виробничий інструктаж біля верстатів, читали лекції, давали консультації у клубах та червоних кутках, брали участь у роботі іспитово-кваліфікаційних комісій тощо. На ХЕМЗ, наприклад, методбюро технічної пропаганди, до якого входили дев'ять висококваліфікованих інженерів, складало конспекти з найскладніших тем технімуму «Народного господарського плану другої п'ятирічки і завдання оволодіння технікою», виготовило і розмножило 3 тис. плакатів «Як доглядати за верстатом».

Протягом короткого часу в організації громадсько-технічних іспитів на окремих машинобудівних заводах Дніпропетровської області взяли участь 115 інженерно-технічних працівників, Одеської — 112¹², на сумському заводі ім. Фрунзе — 115, харківському «Світло шахтаря» — 35 і на Горлівському машинобудівному — 83. ІТП на цих підприємствах провели 104 консультації, прочитали 135 лекцій на технічні теми, організували багато бесід¹³.

Підготовці робітників до складання іспитів з технімуму допомагали технічні бібліотеки. Харківська наукова бібліотека ім. Сухомлина була організаційним методичним центром по керівництву мережею технічних бібліотек і оперативному обслуговуванню підприємств важкої промисловості України. Працівники бібліотеки підбирали літературу для робітників, давали усні й письмові довідки, консультації. Для ХТГЗ, наприклад, за допомогою спеціалістів науково-дослідних інститутів було проведено консультацію на тему «Фундаменти під турбогенератори», для «Серпа і молота» — «Використання шлаків вагранки» тощо. Найактуальніші статті, вміщені в радянських та іноземних журналах, бібліотека надсилала для ознайомлення працівникам підприємств.

Важливу роботу проводили також заводські технічні бібліотеки. У травні 1934 р. Всеукраїнський комітет спілки працівників машинобудівної промисловості повідомив, що тільки за перші місяці 1934 р. одеський завод ім. Леніна придбав технічної літератури на 600 крб., сумський ім. Фрунзе — на 2500 крб.¹⁴ Швидко поповнювалась літературою з питань техніки і бібліотека харківського заводу «Серп і молот». 1933 р. до неї надійшло 892 книги, 1934 р. — 1526, а з 1 січня до 1 травня 1935 р. — 872. Загалом 1935 р. у ній налічувалося близько 6 тис. томів технічної літератури¹⁵.

Урізноманітнювалися методи обслуговування читачів. Крім видачі

¹⁰ «Партийное строительство», 1933, № 20, стор. 12.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2071, арк. 1.

¹² Там же, спр. 2103, арк. 49, 51.

¹³ Там же, ф. 2757, оп. 1, спр. 452, арк. 1. Підрахунки автора.

¹⁴ Там же, ф. 1252, оп. 1, спр. 452, арк. 7.

¹⁵ «Молотарка», 15 травня 1935 р.

книг додому і в читальний зал, організовувалися пересувні виставки новинок за тематичним принципом, проводилася довідково-консультаційна робота. Так, бібліотека харківського заводу «Серп і молот» відсилала в цехи і відділи переклади статей з іноземних журналів. Про новинки вона повідомляла також індивідуально інженерів, техніків і керівників технічного навчання¹⁶.

На початку 1934 р. тільки на 38 провідних машинобудівних заводах України 11 тис. робітників склали громадсько-технічний іспит і 15 тис. чол. готувалися до нього¹⁷. Добре було налагоджено технавчання і проведено іспити на сумському заводі ім. Фрунзе, одеському ім. Леніна, Київському заводі точних приладів та ін. На цих підприємствах у першій половині 1934 р. готувалися до складання іспитів від 50 до 95% робітників¹⁸.

В результаті підвищення технічного рівня робітників продуктивність їх праці неухильно зростала, а кількість бракованої продукції зменшувалася. Так, комсомольська бригада формувальників ливарного цеху київського заводу «Більшовик», очолювана Лазарєвим, до складання іспитів з технімуму не виконувала виробничих норм, а брак досягав 17%. Засвоївши технімум, вона почала виконувати завдання, а брак знизився до 6,1%¹⁹. На Київському червонопрапорному заводі після проведення громадсько-технічного іспиту продуктивність праці підвищилася на 23%, а брак зменшився до 0,48%²⁰.

Технічні знання допомагали робітникам випускати та освоювати нові складні машини й устаткування. Наприклад, 1933 р. сумський завод ім. Фрунзе першим у СРСР і шостим у світі освоїв випуск компресора на 300 куб/м²¹. 1934 р. Харківський тракторний завод почав масове виробництво першого удосконаленого трактора «Комінтерн», який був потужнішим від попереднього у чотири рази. У лютому 1934 р. Горлівський машинобудівний завод почав випускати найкращі в світі врубіві машини ДТК-2.

Наприкінці 1934 р. громадсько-технічний іспит був замінений державним. 1 лютого 1935 р. нарком важкої промисловості, враховуючи добрі результати іспитів (тільки 1934 р. з 67 106 робітників 71 машинобудівного заводу України 8764 чол. склали їх на «4» і «5» і 6181 — на «3»²²), а також те, що основна маса робітників провідних професій закінчила навчання, наказав провести до 1 червня 1935 р. обов'язкові іспити на всіх підприємствах важкої промисловості. Звільнялися від них лише ті працівники, які склали громадсько-технічний іспит на «відмінно» і «добре» або закінчили школи ФЗУ чи виробничо-технічні курси і мали високі виробничі показники²³.

Увага заводських партійних осередків до технічного навчання, активна участь комсомольських і профспілкових організацій, інженерно-технічних секцій, органів виробничо-технічної пропаганди у підготовці робітників до державного технічного іспиту сприяли вчасному виконанню наказу наркома основною частиною підприємств важкої індустрії, зокрема машинобудівної промисловості України. Так, 1935 р. партійний комітет Краматорського машинобудівного заводу 17 разів розглядав питання,

¹⁶ «Молотарка», 15 травня 1935 р.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 452, арк. 1.

¹⁸ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 220, арк. 174; Харківський обласний партійний архів, ф. 69, оп. 1, од. зб. 203, арк. 491.

¹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2396, арк. 17.

²⁰ Київський обласний державний архів, ф. 765, оп. 1, спр. 139, арк. 42, 43.

²¹ Там же, спр. 127, арк. 3.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 220, арк. 175.

²³ Професіональное образование рабочих, вып. 6, Харьков, 1935, стор. 19.

пов'язані з підготовкою робітників до складання державного технічного іспиту. Крім того, стан технавчання та хід іспитів, звіти окремих робітників-комуністів неодноразово обговорювалися на партійних зборах цехів і груп²⁴.

Державні технічні іспити свідчили, що комуністи і комсомольці були не тільки організаторами та керівниками, але й передовиками технічного навчання. Наприклад, на запорізькому заводі «Комунар» комуністи склали іспити тільки на «відмінно» і «добре»²⁵. На ХТГЗ з 73% відмінних і добрих оцінок 62% одержали члени ВКП(б), на заводі «Серп і молот» комуністи одержали 92% четвірок і п'ятірок²⁶. На Харківському тракторному заводі на «відмінно» склали іспити 24% робітників, з них — 28% комсомольців, на паровозобудівному відповідно — 23 і 26%, ХЕМЗ — 23 і 29%, заводі «Серп і молот» — 21 і 30,8%²⁷. «Щоб бути справжнім будівником соціалізму, треба бути технічно озброєним і політично грамотним робітником, а тому я вважаю своєчасною і корисною постанову уряду про обов'язкове складання державного технічного іспиту», — заявив бригадир слюсарів інструментального цеху ХТГЗ комсомолец Троїцький, який першим складав іспит²⁸. Його підтримали тисячі комуністів і комсомольців.

Створення заводськими організаціями сприятливих умов для технічного навчання і проведення державних іспитів дало непогані результати. На 20 березня 1935 р. на заводах машинобудівної промисловості УРСР 48 801 чол., тобто 30% робітників важкої промисловості, підвищувало кваліфікацію. З них гуртки технімуму відвідувало 31 405 (64,3%), тематичні гуртки — 6041 (12,4%), гуртки підвищеного типу — 804 (1,7%), індивідуальні та групові консультації одержав 10 551 чол. (21,6%)²⁹.

Державні технічні іспити на ряді підприємств машинобудівної промисловості України, зокрема на харківських тракторному, паровозобудівному, електромеханічному, «Серп і молот», Ворошиловградському паровозобудівному, Краматорському машинобудівному заводах, розпочалися вже у другій половині лютого 1935 р.³⁰ До 20 березня 1935 р. їх склали 23,3% робітників, до 20 квітня — 49,3%, а наприкінці квітня — на початку травня — решта, причому 29,4% на «відмінно» і 45,1% на «добре»³¹. Цим робітникам видавалися посвідчення на право працювати на верстатах і керувати агрегатами та механізмами³².

За успішне проведення державних технічних іспитів Наркомважпром СРСР преміював передові підприємства, зокрема ХТЗ і ХПЗ одержали по 10 тис. крб., ХТГЗ — 5 тис., ХЕМЗ та «Серп і молот» — по 4 тис., «Світло шахтаря» — 3 тис. крб., а журі Харківського міського конкурсу відзначило багатотиражки «Темп», «Молотарку» і «Шахтарку»³³.

Уже під час складання іспитів, а особливо після їх закінчення, робітникам, що краще володіли технікою, присвоювалися вищі розряди, інколи їх переводили на вищі посади. Тільки на заводах машинобудівної промисловості УРСР з 15 883 чол., що склали іспити на «відмінно» і

²⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 900, оп. 1, од. зб. 147, арк. 2, 12.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 233, арк. 240.

²⁶ «Харьковский рабочий», 17 липня 1935 р.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 687, арк. 1.

²⁸ «Турбиновелегень», 14 лютого 1935 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 105, арк. 4.

³⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 900, оп. 1, од. зб. 94, арк. 8; ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 135, арк. 79—81, 87, 95, 96.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 105, арк. 5, 10.

³² Там же, ф. 1280, оп. 2, спр. 69, арк. 1.

³³ «Харьковский рабочий», 28 серпня 1935 р.

«добре», 3,4% присвоєно вищі розряди, а 0,5% переведено на вищі посади³⁴.

Державні технічні іспити були своєрідною формою підбиття підсумків напруженої праці партійних, профспілкових та комсомольських організацій, а також інженерно-технічних секцій, органів виробничо-технічної пропаганди, преси і культурно-освітніх установ. Пленум ЦК ВКП(б), який відбувся 21—25 грудня 1935 р., відзначив, що «обов'язкове навчання мінімуму технічних знань робітників 255 провідних спеціальностей важкої промисловості цілком себе виправдало...»³⁵.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 105, арк. 9.

³⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, пленумів і конференцій, ч. II, К., 1953, стор. 258.

Л. В. ЧАГОВЕЦЬ

ДО ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ
БІЛЬШОВИКІВ ЗА ВІДОКРЕМЛЕННЯ
ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ
В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

В історії боротьби більшовицької партії за інтереси пролетаріату, за його політичне і духовне розкріпачення значне місце приділялося викриттю реакційної ролі релігії, що заважала трудящим масам усвідомити свою класову мету, стати

на шлях революційної перебудови суспільства.

Викриттю реакційної суті релігії велику увагу приділяла заснована В. І. Леніним у грудні 1900 р. газета «Искра».

Посилаючись на «всепідданіший звіт обер-прокурора Святійшого Синоду Костянтина Побєдоносцева по відомству православної сповіді за 1899 рік», «Искра» повідомляла, що на території Російської імперії було 66 780 монастирів, церков, часовень та інших релігійних осередків, в яких служило понад 155 тис. представників духовенства. На утримання цієї «багатотисячної армії тунеядців», на будівництво церковних приміщень витрачали мільйони карбованців, в той час, як на потреби народної освіти відпускались «жалюгідні й мізерні до смішного крихти»¹.

Православна церква, яку «Искра» влучно назвала «сіячем плевел всякої реакції і мракобісся», панувала і в галузі шкільної освіти. Так, у початкових училищах (за положенням 1897 р.) з 24 учбових годин на тиждень на вивчення закону божого відводилося 6 год., церковно-слов'янської мови — 3 год. У двокласних училищах Міністерства освіти на закон божий відводилося понад 20% навчального часу, в чоловічих гімназіях — понад 8%, в реальних училищах — близько 7%². На початку ХХ ст. половину початкових шкіл складали церковно-парафіяльні, в яких навчалось близько 2 млн. дітей. Особлива увага приділялася релігійному вихованню дівчат.

Викриваючи реакційну роль церкви, «Искра» писала: «Всякому, кому дорогі інтереси трудящих, кому дорога свобода і незалежність особи..., хто зацікавлений в розчистці поля боротьби за повне знищення соціальної й економічної нерівності та експлуатації, не може не піднятися на боротьбу і з цим ворогом, який прикривається релігійною

¹ «Искра», № 29, 1902.

² М. О. Веселов. Учебные планы начальной и средней школы, Учпедгиз, 1939, стор. 52.

мантією,— з ворогом, званим «православною церквою». Ця церква є нас в Росії органом азіатської держави з яскравою програмою актино-реакційної діяльності й повністю визначеною фізіономією союзників габельного уряду»³.

Висунута «Искрой» вимога свободи совісті, відокремлення церкви від держави і школи від церкви ввійшло в програму-мінімум, прийняту II з'їздом РСДРП у 1903 р.⁴ Ця вимога висувалась і соціал-демократичними партіями Заходу. Однак здійснення її останні не пов'язували з революційною перебудовою суспільства, з встановленням диктатури пролетаріату. Більшовицька партія розглядала боротьбу з релігією як складову частину боротьби за політичну свободу, за корінні соціальні перетворення суспільства й системи виховання.

У праці «До сільської бідності» В. І. Ленін писав: «Тільки безплатне і обов'язкове навчання *всіх дітей* може вивести народ хоч би почасті з теперішньої темноти... Але, звичайно, нам потрібна справжня, вільна освіта, а не така, якої хочуть чиновники й попи»⁵. У статті «Соціалізм і релігія» Володимир Ілліч дав глибокий марксистський аналіз релігійної ідеології, сформулював програмні принципи ставлення пролетарської партії до релігії. Релігія, говорив він, не може бути приватною справою революційної партії робітничого класу. Партія як союз свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу не може бути байдужою до несвідомості, темноти чи мракобісся у вигляді релігійних вірувань.

В. І. Ленін не тільки визначив експлуататорську суть релігії, але й розкрив джерела її виникнення, що мало велике значення для визначення форм і методів антирелігійної пропаганди. На відміну від буржуазних теоретиків, які вважали причиною релігійності тільки неосвіченість народу, Володимир Ілліч прийшов до висновку, що в сучасному капіталістичному суспільстві корені релігії соціальні — панування капіталу у всіх формах. У статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» він писав, що боротьбу з релігією не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, а її треба поставити у зв'язок з конкретною практикою класового руху, спрямованого на знищення соціальних коренів релігії. Ніяка освітня книжка не витравить релігії із затурканих капіталістичною каторгою мас, поки ці маси самі не навчатяться організовано, планомірно, свідомо боротися проти експлуатації і пригнічення. «Повне відокремлення церкви від держави,— писав Ілліч,— ось та вимога, яку ставить соціалістичний пролетаріат до сучасної держави і сучасної церкви. Російська революція повинна здійснити цю вимогу, як необхідну складову частину політичної свободи»⁶.

Ленінські настанови, партійні документи з даного питання стали керівними для більшовицьких організацій України. В роки революції 1905—1907 рр. поряд з економічними і політичними вони висували вимоги і щодо народної освіти.

«Робітники задихаються у темряві неучтва,— говорилося у прокламації Миколаївського комітету РСДРП,— йому потрібно світло..., йому потрібні школи, не такі, в яких священики навчають співів, слов'янської мови та прославлення царя, а справжні школи»⁷. Катеринославська більшовицька організація у листівці (травень 1905 р.) від імені трудящих писала: «Згадають вони вам (поміщикам і царським чиновникам — Ч. Л.), як силою тримали ви їх у темряві, влаштовуючи різні церкви»

³ «Искра», № 47, 1903.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К. 1954, стор. 40.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 355.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 64—65.

⁷ Всеобщая стачка на юге России в 1903 году, М., 1938, стор. 111.

школи, де дітям тільки морочили голови, намагаючися з них зробити темних, «вірнопідданих» майбутніх солдатів»⁸.

Більшовики вели значну пропагандистську роботу серед селянства. В результаті на сільських сходках поряд із загальним, безплатним і обов'язковим навчанням висувалась необхідність відокремлення школи від церкви. Так, на одній із сходок в с. Чоботарки на Поділлі селяни заявили: «Нам потрібні світло і знання. Нашим дітям потрібні школи справжні, світські (і навіть зовсім відокремлені від церкви), школи з широкою програмою, що відкривали б нашим дітям, нарівні з «панськими» двері до вищої освіти»⁹. З подібними вимогами виступили селяни с. Томарівки Білгородського повіту, Більчевської волості Одеського повіту¹⁰.

У революційну боротьбу за нову школу включалися також передові вчителі, учні, студенти. «Школа має бути вільною у всіх відношеннях, тобто — автономною, і не глушити вільний дух учня, а розвивати його. Наука в школі не повинна бути перекрученою... При цьому шкільні програми мусять відповідати культурним запитам суспільства»¹¹, — заявляли учні чоловічої і жіночої гімназій м. Умані на сходці 5 листопада 1905 р. Вони вимагали свободи зборів, сходок, скасування обов'язкового відвідування церкви.

Поширення атеїстичних настроїв серед народних мас знайшло відображення і в творчості видатних українських письменників: Лесі Українки, М. Коцюбинського, А. Тесленка, С. Васильченка та ін. Борючись за справжню народну освіту, вони рішуче виступали проти намагань клерикалів задурманити свідомість трудящих, перешкодити поширенню знань. У антирелігійному творі «В катакомбах», написаному в бурхливі жовтневі дні 1905 р., Л. Українка виступила з протестом проти фізичного і духовного рабства дорослих та дітей. Того ж року її оповідання «Школа» прозвучало як обвинувальний акт царизму. Письменниця розповідала про церковно-парафіяльну школу, учителі й учні якої повністю залежать від попа. Школа працює без програми, її завдання — навчити читати, писати без великих помилок, «головно в букві ять, та лічбі трохи», а основним підручником служили молитовники, короткий катехізис, — збірник задач та кілька тоненьких букварів¹². Серед заборонених книг було «Родное слово» Ушинського, книжки для читання Паульсона та інші, хоча і визнані комітетом грамотності.

Письменниця виступала про несумісність релігії і наукового знання, проти політики затемнення розуму дітей релігійним дурманом, за доступну народові науку, за світську школу.

Михайло Коцюбинський вважав церковно-парафіяльні школи розсадниками темряви і мракобісся, в яких «батьюшка» був фактично господарем, тримав під страхом не тільки учнів, а й учителів, і, за висловом одного з героїв оповідання «Дядько та тітка», «не стільки вчив, скільки обдурював дітей»¹³. Письменник поряд з вимогами загального і безплатного навчання писав про необхідність повного звільнення школи від забобонів і релігійного мракобісся. Архип Тесленко у своїх творах «Любов до ближнього», «У схимника», викрив роль церкви як знаряддя духовного закріпачення мас.

З полум'яним протестом проти впливу церкви на школу виступав

⁸ Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1949, стор. 136.

⁹ Ежегодник народной школы, вып. I, М., 1908, стор. 219.

¹⁰ «Вестник воспитания», 1906, № 6, стор. 121.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 288, спр. 607, арк. 8.

¹² Леся Українка. Собрание сочинений в трех томах, т. 3, М., 1950, стор. 15—16.

¹³ Михайло Коцюбинський. Твори, том перший, К., 1955, стор. 462.

С. В. Васильченко. В автобіографічній повісті «Мій шлях», в оповіданнях «Записки учителя», «Басурмен», «Мужицький ангел» та інших він показав, що церква чужа дітям, що у останніх немає природжених релігійних почуттів, як про це твердять богослови.

Антирелігійні твори революційних демократів допомагали трудящим зрозуміти класову суть релігії, її антинародний характер, піднімали молодь на боротьбу проти соціального і духовного гніту.

Перша російська революція, як відомо, не привела до демократичної перебудови системи народної освіти. Поразка революції, терор і репресії, які звалилися на робітничий клас і його партію, викликали розклад у середовищі попутників революції. З'явилась група письменників, які проповідували ідеалізм і містику, «критикували» й перекручували марксизм. Занепадницькі настрої торкнулися і групи партійної інтелігенції (А. Богданов, В. Базаров, В. Валентинов, А. В. Луначарський, П. С. Юшкевич та ін.), які виступали проти теоретичних основ марксизму — діалектичного та історичного матеріалізму. Частина інтелігентів, яка відійшла від марксизму, стала доводити необхідність створення нової релігії.

«Богошукачі» та «богобудівники» прагнули видати свої ідеї за третю лінію у філософії, яка нібито підноситься над боротьбою «одногобокого» матеріалізму й ідеалізму. Теоретичною основою їх «учення» була реакційна суб'єктивно-ідеалістична філософія махізму, що під прапором «безпартійності», «надкласовості» проводила лінію примирення науки і релігії, матеріалізму та ідеалізму.

У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін дав гідну відповідь емпіріокритикам, емпіріосимволістам, імманентам, «фізичним ідеалістам», «богошукачам» і «богобудівникам». Він показав, що прагнення махізму стати вище матеріалізму й ідеалізму об'єктивно означає зрадництво по відношенню до науки на догоду попівщині. «Нейтральність філософа в цьому питанні,— писав Володимир Ілліч,— *уже є лаякство перед фідеїзмом...*»¹⁴ Розкриваючи органічний зв'язок між махізмом та ідеями «богошукування» й «богобудування», він писав, що філософський ідеалізм є тільки витончена, рафінована форма фідеїзму, що, як і всяка релігія, виконує роль духовної сивухи. На противагу богдановцям, за якими бог є комплекс ідей, що будять і організують соціальні почуття, В. І. Ленін говорив, що ідея бога *«завжди присипляла і притупляла «соціальні почуття», підміняючи живе мертвечиною, будучи завжди ідеєю рабства... Ніколи ідея бога не «зв'язувала особу з суспільством», а завжди зв'язувала пригноблені класи вірою в божественність гнобителів»*¹⁵.

Ідеологічний наступ реакції, пошуки «нової» релігії вимагали посилення уваги більшовиків до питань народної освіти. Турбуючись про політичну освіту робітничого класу, про підготовку його до демократичної і соціалістичної революції, вони викривали царську політику народного затемнення, угодницьку діяльність буржуазних і дрібнобуржуазних партій, зокрема — III Державної думи.

1909 р. Міністерство народної освіти внесло в III Думу законопроект про загальне початкове навчання. Думська комісія по народній освіті на чолі з октябристами В. К. Анрепом і Є. П. Ковалевським визнала проект незадовільним і запропонувала свій, що передбачав передачу церковно-парафіяльних шкіл Міністерству народної освіти. Це викликало опір духовенства і поміщиків-кріпосників. Так, виступаючи з трибуни Державної думи, єпископ Митрофан намагався довести, нібито релі-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 316.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 93.

гія — це основа народної школи, без неї школа втратить перспективи на майбутнє. «Положення про початкові заклади», розроблене думською комісією, він кваліфікував як чудовисько, яке «впливає на найчутливіші місця нашого народного організму», «намагається вирвати у народної школи її душу». «Наша початкова школа в небезпеці, — кричав цей поборник обскурантизму, — вона уже тепер поставлена на похилу площину»¹⁶.

«Кричущим посяганням на церковні права» назвала нове «Положення» думська комісія по справах православної церкви, від імені якої самарський поміщик князь В. Н. Львов стверджував, ніби церковна школа є кращим типом початкової школи, зразком, на який повинні рівнятися земські та міністерські, що союз церкви і держави в Росії — надійна опора порядку. «Розхитуючи авторитет церковний, — говорив він, — ми служим справі революції»¹⁷.

В. І. Ленін, стежачи за думськими дебатами, в статті «Класи і партії» писав, що войовничий клерикалізм у Росії не тільки існує наяву, але посилюється і організується дедалі більше. Уряд, синод і чорносотенне дворянство, боячись повторення подій 1905 р., відкрито захищали релігію як засіб відвернути маси від революційної боротьби. Виразники інтересів великої торгово-промислової буржуазії — октябристи також намагалися посилити вплив релігії на трудящих і підростаюче покоління. Октябрист Капустін заявив з думської трибуни, що «моральне виховання нерозривно зв'язане з релігійним», в справі морального розвитку особистості релігійну освіту «навіть чи можна замінити чимсь іншим»¹⁸.

Добиваючись укріплення релігії в школі, октябристи, на відміну від чорносотенців, виступали проти грубих, поліцейських форм одурманення учнів. Вони бачили, що церковно-парафіяльна школа не користується авторитетом серед населення. Селяни віддавали перевагу міністерським школам. Так, сход с. Верхнячки Уманського повіту ухвалив не посилати дітей до церковної школи і накладати грошові стягнення на того, хто порушить цю заборону, а жителі с. Веселий Кут того ж повіту «зачинили школу і нікого туди не впускали — ні вчителів, ні учнів»¹⁹.

Октябристи були невдоволені правлячою бюрократією за її неспроможність тримати маси в покорі. Наполягаючи на передачі церковно-парафіяльних шкіл Міністерству народної освіти, вони розраховували поліпшити в них релігійне виховання, доповнивши його вивченням так званого суспільствознавства. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Октябрист воює проти крайностей клерикалізму і поліцейської опіки для посилення впливу релігії на маси, для заміни хоч деяких засобів одурення народу, надто грубих, надто застарілих, надто ветхих, недосягаючих мети, — більш тонкими, більш удосконаленими засобами. Поліцейська релігія уже недостатня для одурення мас, давайте нам релігію культурнішу, оновлену, спритнішу, здатну діяти в самоврядній парафії, — ось чого вимагає капітал від самодержавства»²⁰.

Точку зору октябристів повністю поділяли кадети. Викриваючи справжню суть октябристсько-кадетського законопроекту про початкові училища, більшовицька газета «Социал-демократ» писала, що він не зменшує вплив духовенства в міністерських школах, а навпаки, намагається звести всі школи до рівня церковно-парафіяльних. А тому

¹⁶ Государственная дума III созыва. Стенографические отчеты, Сессия IV, ч. I, М., 1910, стор. 231.

¹⁷ Там же, стор. 43—44.

¹⁸ Там же, стор. 210.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 997, спр. 163, арк. 7.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 370.

немає ніякої суттєвої різниці в тому, чи буде школа церковно-парафіальною, чи церковно-міністерською²¹.

Непослідовну позицію щодо релігії зайняли трудовики — представники партії дрібнобуржуазної демократії. Вони виступали проти насильної релігії, пропонували зробити викладання цього предмета необов'язковим, переклавши розв'язання питання на батьків учнів. Така позиція була одним із проявів суперечностей просвітительської політики загалом, що характеризувала специфічну природу дрібної буржуазії.

Отже, ні одна з буржуазних партій не порушила питання про справжню світську освіту, про повне виведення релігії із школи.

Тільки представник більшовицької партії і робітничого класу Сурков заявив, що «Релігія є опіум народу»... «Ні одної копійки народних грошей цим кривавим ворогам народу, які затемнюють народну свідомість...»²². Соціал-демократична фракція Думи висунула поряд із загальним, обов'язковим і безплатним навчанням також вимогу відокремлення школи від церкви.

В роки революційного піднесення більшовики продовжували викривати реакційну політику уряду в галузі народної освіти на сторінках легальної більшовицької преси, з думської трибуни.

1913 р. в зв'язку з підготовкою до Всеросійського з'їзду по народній освіті В. І. Ленін виступив з спеціальною статтею «Про наші школи», показавши виключно тяжке становище народної школи, особливо церковно-парафіальної.

В період нового революційного піднесення церковно-парафіальні школи в багатьох районах країни, не одержавши підтримки з боку місцевого населення, стали поступово закриватися. Це викликало тривогу з боку духовенства і чорносотенного дворянства. Державна рада відмовилась ухвалити законопроект про введення загального початкового навчання в Росії без додаткових асигнувань на потреби церковно-парафіальної школи.

Критикуючи позиції правих партій, «Правда» писала, що вони з милості згоджувалися на введення в Росії загального початкового навчання, але вимагали визнати, що без церковно-шкільної освіти здійснити загальне навчання неможливо, що велике значення релігії і духовенства безумовне. «Легко уявити собі, — писала газета, — яке ж буде загальне навчання, коли здійсняться плани пурішкевичів»²³.

Лютнева буржуазно-демократична революція не внесла суттєвих змін у стан народної освіти. Тимчасовий уряд і Міністерство освіти по суті продовжували політику царизму.

Державний комітет по народній освіті рекомендував закон божий як обов'язковий предмет для всіх державних шкіл, тільки приватні школи мали право не вводити його. Єдина поступка, зроблена під впливом зростання антирелігійних настроїв мас, полягала в тому, що учень міг, за бажанням батьків, а після 14 років і за особистим, не відвідувати уроки закону божого.

Більшовицька партія орієнтувала трудящих за повалення влади поміщиків і капіталістів, встановлення диктатури пролетаріату. Тільки в цьому разі, говорили вони, знання і наука служитимуть інтересам усього трудячого народу, стане можливим духовне розкріпачення особи.

Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП, переглянувши партійну програму, прийняту 1903 р., вказала на необхідність повної переробки пунктів щодо народної освіти.

²¹ «Соціал-демократ», № 18, 16(29) листопада 1910 р.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 373.

²³ «Правда», № 127(331), 5(18) червня 1913 р.

У травні 1917 р. вийшла в світ брошура «Матеріали по перегляду партійної програми» за редакцією і з передмовою В. І. Леніна. Проект змін щодо народної освіти склала Н. К. Крупська. Пункт 13 вимагав відокремлення школи від церкви, повної світськості школи. Цей принцип був закріплений законом у декреті Раднаркому 21 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви».

Радянська школа є першою в світі, де відокремлення школи від церкви проведено повністю і послідовно.

А. М. ЧОРНОГОР
ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ
МІСТА ЖДАНОВА

Час виникнення м. Жданова точно ще не встановлено за браком письмових джерел, а також через те, що на території сучасного міста в різний час існувало чимало посе-

лень, назви яких неодноразово змінювалися.

Раніше вважалося, що м. Жданов (колишній Маріуполь) засноване у 1780 р. греками, вихідцями з Криму. Потім працівники Ждановського краєзнавчого музею висунули нове припущення про заснування міста азовським губернатором Чертковим у 1775 р. Однак в обох випадках зовсім ігнорується факт, що на тому ж місці більш ніж за 250 років до згаданих дат було поселення запорізьких козаків.

Фактично територія, яку займає місто, заселялась ще в епоху неоліту (5—3 тис. років до н. е.), про що свідчить знаменитий Маріупольський могильник, знайдений на території заводу «Азовсталь». Можливо навіть, що згадані Геродотом Кремни — грецька факторія, яка вела торгівлю зі скіфами, була на місці сучасного Жданова. «Кремни» по грецькому означає «скеля». Гора, на якій стоїть м. Жданов, могла справді мати в давнину і скелі. На території міста траплялися знахідки давніх предметів і старих монет. Крім того, воно розташоване порівняно недалеко від р. Дону. Все це дає змогу припустити наявність тут факторії в районі, де пізніше був старий базар.

Правда, великої ролі Кремни ніколи не відігравали. Це невелике селище існувало до першої половини III ст. до н. е., коли сармати вирушили з-за Дону на захід і, за словами одного з античних авторів, «спустилися значну частину Скіфії та, поголовно знищуючи переможених, перетворили більшу частину території в пустелю»¹.

В X—XII ст. виникали поселення поблизу рік Міус і Кальміус як пункти для зносин з Тмутараканським князівством і для привозу солі з Генічеського і Бердянського озер. За деякими свідченнями князь Святослав після розгрому хазар і розорення Саркелі в X ст. заснував на місці сучасного Жданова або в його околицях м. Белгород, пізніше захоплений татарами і перейменований ними на Білосарай (звідси й сучасна назва Білосарайської коси недалеко від міста). На генуезьких картах XIV—XV ст. тут позначена Паластра, а коса названа Балестра. Грецькі капітани вживали це найменування до кінця XIX ст.²

Нарешті, десь у 1500 р. виник запорізький зимівник Домаха. Цю

¹ Краткая история СССР, ч. I, М.—Л., 1963, стор. 25.

² Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИ и Д), т. VIII, стор. 174.

дату і слід вважати часом заснування м. Жданова, оскільки розвиток нового населеного пункту вже не припинявся.

Як свідчить опис, зроблений архієпископом Гавриїлом зі слів жителів, зимівник звався так тому, що тут жила козачка Домаха. Далі зазначено, що поблизу гирла р. Кальміус, біля самого впадіння її в море, є невеликий яр, за місцевою назвою «балка». Поступово тут утворилося озеро Домаха, яке згодом висохло, а ця територія була забудована. Але одна з вулиць і зараз має назву Домаха. Про селище згадується також в «Описании городов и уездов Азовской губернии», складеному в 1782 р. або, за припущенням Мурзакевича, в 1789 р. «Повітове місто Маріуполь,— сказано в «Описании», — побудоване в 1780 р. для поселення виведених з Криму греків, на тому місці, де було стародавнє місто Адамаха, на березі Азовського моря, по правому боці гирла р. Кальміусу»³.

Крім цього, селище Адамаха згадується в межовій книзі, що зберігалась в Маріупольській міській управі. В розділі «Камеральное описание городу Мариуполю с выгонною землею 1826 года» говориться, що він «...начался построением в 1780 году на том месте, где в древнее время существовал город Адамахия»⁴.

Універсал Богдана Хмельницького, виданий ним у Білій Церкві 15 січня 1655 р. на прохання кошового Дем'яна Барабаша,— перший документ, в якому згадується про запорізькі поселення в цих місцях. Він підтверджує грамоту Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р.: «Его королевская мосць видя козаков запорожських до его королевского маестату зичливую прихильность і рицарськіе отважные служби... вход в Польшу і Україну заступили, всі їх несчетниє сили и наглиє на народ христіанський набіги грудьми своїми сперли; ...яції їх служби нагору жаючи, і даби їм войська запорожського козакам для зимових станцій, где било прихильность міти, также от неприятеля раненних своїх заховувати і лічити, в других долігающих нуждах отпочинок мати і всякой пожиток к волі своєї зобирати, і чтобы также і наперед заохочени були жичливо в войску служити і против неприятелей отчизни своєї охочо і неомильно отпор чинити, надаєть его королевская мосць козакам низовим запорожським вікуісте город Терехтиміров... От Самарських же земель через степ до самої ріки Дону, где еще на Прецлава Ланцкорунського козаки запорожськії свої зимовники мівали: іжеби тоє все непорушно ввіки при козаках запорожських найдовалось, его королевська мосць грамотою своєю козакам запорожським утвердил і укріпил»⁵.

Оригінал універсалу не зберігся, але є численні його копії. Як вказується в документі, за козацтвом були визнані землі, які не належали Польській державі. В грамоті згадується (і це дуже важливо), що володіння запорожців у пониззях Дніпра, Бугу і навіть Дону існували здавна. Названий в універсалі Прецлав Ланцкоронський, українсько-литовський феодал, очолював загони українських козаків, як підтверджують літописні джерела, з 1500 до 1531 р.⁶

Запорожці при виникненні земельних суперечок завжди посилались на ці документи. Так у 1768 р. «при чинном... того же войска запорожского с полковником Колпаком разводе, как читан польского короля Батория универсал, то... показано с вершины речки Орели на вер-

³ ЗООИ н Д, т. III, стор. 293.

⁴ Мариуполь и его окрестности, Мариуполь, 1884, стор. 80.

⁵ А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Ч. I, изд. 2-е, Одесса, 1846, стор. 29—32.

⁶ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 32—34; УРЕ, т. 8, стор. 329.

шину Калмиусу, а оттоль на устье реки Дону, кои урочища и очищают запорожские владения»⁷.

З джерел видно, що зимівник Домаха з часом перетворився на запорізький пост. Це було закономірним явищем, враховуючи важливе стратегічне значення гирла р. Кальміус. Пост захищав промисловців, які ходили на Бердянське озеро за сіллю, і козаків, що займалися рибальством на Азовському морі, від нападу кримських та ногайських татар. Його тимчасово зняли в 1711—1734 рр., коли частина запорожців переселилася на Турецькі землі в зв'язку з подіями Північної війни. Звичайно, запорізького військового гарнізону в Домасі на той час не було. Але саме селище з його осілими жителями залишилося. Можливо, його тоді частково заселяли донці⁸.

Після повернення запорожців у межі Росії, 1734 р. пост в Домасі був відновлений. Козаки знову селились в своїх колишніх зимівниках на прикальміуських землях, витісняючи донських промисловців і риболовів⁹. Це викликало неодноразові суперечки. Указом імператриці Єлизавети Петрівни від 10 жовтня 1743 р. комендантові фортеці св. Анни (на українській лінії) бригадирові Вирубову було доручено зважити на взаємні претензії обох сторін і визначити їх володіння «в лісах, в степових місцях і на інших угіддях» за документами, які малися у донців і запорожців. Коли ж таких паперів бракувало, то пропонувалося зробити розмежування на основі усних свідчень старшин і козаків, щоб запорожцям «для их довольства отвесьть рыбные и зверинные ловли, также степи и прочие угодья те самые, которыми они прежде, будучи под державою Российскою, владели», тобто з 1654 до 1711 р. Ця робота тривала три роки і закінчилася в 1746 р. В указі від 30 квітня 1746 р. зазначалося: «Запорожцам владеть за Днепром реками: Самарью, Волчими Водами, Бердою, Калчиком, Калмиусом и прочими впадающими в них речками и надлежащими к тем речкам косами и балками и всякими угодьями по прежнюю 1714 года границу. А от реки Калмиуса (к Востоку) рр. Еланчиком, Кринкою, Миусом, Темерником и даже до р. Дона владеть должны донские казаки»¹⁰. Таким чином, Кальміус став кордоном між володіннями донців і запорожців. Там був «укопан пень обгорелый, для знатья всякому своей границы»¹¹.

Турки нерідко питали у козаків дозволу пасти в цих місцях свої табуни. Укріплення в гирлі р. Кальміус запорожці називали постом, а пізніше, зважаючи на значні розміри, — фортецею.

Між 1734 і 1756 рр. фортеця стала центром однієї з шести запорізьких паланок. Створення паланки означало, що тут жили уже не лише козаки, а й селяни (посполиті). Старшина на чолі з полковником відала збором податків, судом, мобілізацією війська, обороною. З кальміуських полковників відомі Кишинський (1743 р.), Леонтій Федоров (1745 р.), Марко Ус (1747 р.), Андрій Іванов (1754 р.), Грицько Гаркуша (1756 р.). Начальник паланки мав свою печатку. На ній була зображена корона з хрестом, від якої по обидва боки спускалися вінки. Посередині поля — перехрещені шабля і піка, біля корони — літери «К» і «П», внизу поля ще дві — «П» і «П», а між ними хрест. Літери означали «Кальміуської паланки полкова печать»¹².

⁷ Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. II, Владимир, 1903, стор. 1927.

⁸ Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14, СПб., 1910, стор. 159.

⁹ Д. Эварницкий. Назв. праця, т. II, стор. 1349, 1358, 1635—1636.

¹⁰ А. Скальковский. Назв. праця, ч. II, стор. 119—120.

¹¹ Там же, ч. I, стор. 51.

¹² Мариуполь и его окрестности, стор. 67.

Виявом безперестанної боротьби між запорізькою старшиною і сіромахами були заворушення в березні 1754 р. Приводом стало прибуття в паланку відданої у підлеглість місцевому полковнику Андрію Іванову команди з Січі для розшуку гайдамаків і «неспокійних» елементів. Коли команда почала в'язати гайдамаків, кальміуські козаки напали на паланкову старшину і визволили заарештованих. 29 березня полковник Іванов повідомляв у Кіш, що місцеві козаки, «нашедши в паланку, к нам кидаючись бити, оглашая криком и похвалками нас бити при смене и штрафовать не допускают и освобоняют самовольством»¹³.

1762 р. Запорізьке військо було приведене до присяги імператриці Катерині II. Присягали 20 285 чол. старшини і козаків, з них у Кальміуській паланці — 674 чол., «не считая подданства войскового, ибо поселениям всех названий поименно присягать не велено»¹⁴. За кількістю козаків вона стояла на четвертому місці після Коша, Самарської і Кодацької паланок. Крім фортеці тут був 61 зимівник, в кожному з яких, за свідченням київського губернатора Воєйкова, налічувалось від 15 до 50 мешканців¹⁵. Деякі з них належали до заможних. Так, зимівник Степана Ковалю мав навіть каплицю, пізніше перетворену греками в церкву.

Запорізький гарнізон займав фортецю аж до ліквідації Січі. В 1774 р. там залишався полковник з 200 козаками¹⁶. У 1775 р. землі паланки було включено в Азовську губернію і створено Кальміуський повіт.

Фортеця стала ядром майбутнього міста, тому що азовський губернатор Чертков, обстежуючи в 1776 р. губернію, знайшов тут «множество православного народа» і кам'яну каплицю під очеретяним дахом. Побудоване місто назвали Павловським, на честь спадкоємця престолу Павла Петровича. Поступово воно зростало, але й фортеця існувала ще певний час. Обов'язки її коменданта в 1779 р. виконував Горлинський. Рештки фортеці були знесені тільки в 1845 р.

Влітку 1780 р. у місто переселилися греки, які вийшли з Криму, і воно було перейменоване в Маріуполь. Тяжке становище грецького населення Криму примушувало місцевих жителів поодинокі і групами переходити на російські землі. В Росії, як відомо, завжди співчували грекам, крім того, виникла необхідність заселити степи на бережжях Чорного і Азовського морів. В донесенні Катерині II Румянцев писав, що «выход христиан может почестся завоеванием знатной провинции» (тобто Криму).

В 1777 р. відбулося масове переселення в зв'язку із сприятливими обставинами. За Кючук-Кайнарджійським миром в 1774 р. Кримське ханство було оголошене незалежним від Туреччини і опинилося під зверхністю Росії. Перехід на його землі прискорили також поширювані турецькими агентами чутки, нібито хан і мурзи прийняли християнство¹⁷.

О. В. Суворов як начальник Кримського загону вступив в переговори з митрополитом Ігнатієм, і той погодився на переселення греків. Їм подавалась допомога при переїзді й перевезенні майна, а також пільги на нових місцях. Керівництво цією справою доручалось Румянцеву і Суворову¹⁸.

Труднощів виникало багато. Необхідно було приготувати 6000 підвід, спорудити для переселенців будинки на нових місцях, забезпечити

¹³ ЦДІА УРСР, ф. КСЗ, спр. 20, арк. 25.

¹⁴ А. Скальковский. Назв. праця, ч. II, стор. 244.

¹⁵ Д. Эварницкий. Назв. праця, т. II, стор. 1856.

¹⁶ ЗООИ и Д, т. XI, стор. 222.

¹⁷ Там же, т. X, стор. 398.

¹⁸ Там же, т. IX, стор. 337.

їх продуктами в дорозі і т. ін. 23 квітня 1778 р. у Бахчисараї митрополит Ігнатій оголосив про вжиті заходи.

За даними Суворова, греки, грузини і волохи вийшли з 68 міст. За повідомленнями митрополита Ігнатія, греки виселялися з 7 міст, 55 сіл, 1 монастиря, вірмени — з 4 сіл. Грецьким вихідцям виділили кращу з колишніх запорізьких паланок — Самарську.

21 вересня Суворов рапортував Румянцеву: «Вывод крымских христиан окончен! Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ, о чем Вашему Сиятельству ведомость прилагаю. Осталось зимовать в Еникале 288 душ»¹⁹. В загальну кількість душ — 31 098 Суворов включав і 12 611 вірмен. Всі витрати, пов'язані з переселенням, становили 230 тис. крб., з них тільки подарунки ханам і мурзам — 100 тис. крб.

21 травня 1779 р. вийшов указ про права переселенців. В ньому зазначалося, що бідні й боржники хана одержать необхідну допомогу з казни, а також землі для поселення. Торговців і ремісників запрошували в міста Катеринослав і Маріанополь. В окремих пунктах указу перераховувалися пільги для переселенців, зокрема про звільнення від податків на 10 років, а від рекрутчини назавжди. Передбачалося також право мати свій суд, поліцію.

Остаточне переселення греків відбулося в березні 1780 р. Весною і влітку того ж року вони залишили Самарську і партіями перейшли в колишню Кальміуську паланку (пізніше Кальміуський повіт), де місцем їх перебування стали фортеця і м. Павловськ, що називався вже Маріуполем, та 22 новозаснованих села. Переселенці, які говорили татарською мовою, заснували Старий Крим, Карань, Ласпі, Бешево, Улакли (Дремрек), Богатир, Камару, Старий і Новий Керменчик, Мангуш. У селах Сартана, Чермалик, Каракуба, Стила, Волноваха, Демерджі, Велика Янисоль, Мала Янисоль, Нова Каракуба, Чердакли, Ялта, Урзуф збереглася грецька мова.

Поблизу Маріуполя були розташовані населені пункти Маріам, або Мар'їно, Карасу-Базар (пізніше Карасівка) і Бахчисарай. Вихідці з Феодосії заклали селище Кефе, євпаторійці — Гезле. В 1811 р. вони ввійшли в міську зону.

Переселенцям тяжко було звикати до нових умов життя, багато з них бажали повернутися назад. Доходило навіть до відкритої непокори, і тоді винні «укрощались строгими от начальства мерами» за допомогою військових частин.

Указом від 30 березня 1859 р. у Маріуполі дозволили жити не тільки грекам, але без тих привілеїв, які мали останні²⁰. Греки, оселившись на нових місцях, давали їм назви такі ж, як і в Криму, і тому Маріуполь називали в честь Маріамполя, тобто міста матері Марії («ам» по-татарському — мати). Маріамполь — це один з районів Бахчисарая, де проживало 130 грецьких родин. Коротка історія правопису назви міста така: в Криму був Маріамполь; місто в гирлі р. Соланою — Марієнполь; в грамоті 21 травня 1779 р. — Маріанополь; на плані 20 жовтня 1779 р. — Маріу-поль (вигінні землі м. Маріу-поля); в указі 24 березня Маріуполь.

Цікавим є питання про міський герб. На печаті Маріупольської земської управи 1869 р. було викарбувано два перехрещених якорі, в верхній частині — хрест і під ним місяць. З 1872 р. у місті користувалися печаткою, на якій був зображений шестикутний хрест на місяці, а внизу — пелікан, що годує двох пташенят. Довгий час ця емблема вважалась гербом міста. В 1873 р. було створено Маріупольський повіт і для

¹⁹ Маріуполь и его окрестности, стор. 26.

²⁰ Свод законов, IX, 1876, стр. 534.

нього встановлено герб, який став і міським²¹: геральдичне поле ділилося поперечною лінією на дві половини; верхня — темносиня, а нижня — чорна, на полі зображений шестикутний золотий хрест на срібному місяці. Символіка герба, напевно, така: чорний колір — темрява ночі, темносиній — рання зоря. Хрест на місяці — відродження і перемоги християнства. В цілому герб символізував вихід греків з Криму.

Отже, лінія Домаха — Кальміус — Павловськ — Маріуполь — Жданов — неперервна. Змінювалась специфіка поселення: козацьке селище, запорізька фортеця, повітове місто Азовської губернії, місто грецьких переселенців, знову повітове купецьке місто і, нарешті, великий індустріальний центр УРСР.

В 1948 р. місту присвоєно ім'я видатного партійного і державного діяча Андрія Олександровича Жданова, який тут у 1896 р. народився.

З усього сказаного абсолютно напевно, що найвірогідніша дата заснування м. Жданова — 1500 рік. Коли ж вважати, що місто виникло пізніше, то випадає значний період панування тут слов'янського населення — запорожців, а це було б прикрою помилкою.

²¹ Мариуполь и его окрестности, стор. 113.

А. Є. МОСКАЛЕНКО СТОРІНКА З ІСТОРІЇ МЕДІЄВІСТИКИ НА УКРАЇНІ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з великим інтересом, що виявляли передові вітчизняні медієвісти до соціально-економічної історії західноєвропейських народів,

на семінарських заняттях студентів-істориків широко вивчалася важлива пам'ятка раннього середньовіччя — Салічна Правда. Слідом за Московським університетом цей документ для навчальної мети було використано в Київському та історико-філологічному інституті в Ніжині. У друкарні Київського університету вперше в Росії було видано учбове видання Салічної Правди мовою оригіналу¹, яке підготував московський медієвіст Д. Н. Єгоров. У «Журнале Министерства народного просвещения» (грудень 1906 р.) рецензію на це видання вмістив професор В. К. Піскорський*, який, даючи загалом високу оцінку праці Єгорова, водночас висловив ряд конкретних зауважень. Він також писав: «Певні труднощі, що виникають під час вивчення Салічної Правди, не лише не можуть бути перешкодою для винесення цієї пам'ятки на семінарські заняття, а навпаки, збуджують і вдосконалюють критичне мислення студента, сприяють розвитку його наукової самостійності»

¹ Сборник законодательных памятников древнего западноевропейского права, издаваемый под ред. П. Г. Виноградова и М. Ф. Владимирского-Буданова, вып. 1; Lex salica, K., 1906.

* Життя і діяльність передового вітчизняного медієвіста В. К. Піскорського привернули особливу увагу нашої історичної громадськості у зв'язку з 100-річчям від дня його народження (29 липня (12 серпня) 1967 р.): О. М. Новиков. Видатний учений-іспаніст В. К. Піскорський. — У ІЖ, 1967, № 8; И. Е. Беляева. Владимир Константинович Пискорский. К 100-летию со дня рождения. — «Новая и новейшая история», 1968, № 3; А. З. Ханнина. В. К. Пискорский. К столетию со дня рождения. — Вопросы историографии всеобщей истории, вып. III, Казань, 1968. В. К. Пискорский. Ян Амос Коменский. Публикация А. Е. Москаленко и Е. А. Новиковой. — «Вопросы истории славян», вып. 3, Воронеж, 1970.

(стор. 444). До цього можна додати, що, очевидно, немає іншої пам'ятки з історії західноєвропейського раннього середньовіччя, вивчення якої сприяло б такою мірою розвитку у студентів самостійних навиків дослідження. Природно, що сам Піскорський, який «з винятковою енергією і наполегливістю на засіданнях факультету проводив думку, що лише першоджерела науки і саме в справжніх документах можуть підготувати молоді, що вчиться, до серйозної наукової праці, до праці свідомої і виховати у молоді ідейну прихильність до певної науки»², не міг не використати Салічної Правди для занять з студентами.

У власному архіві вченого, що зберігався у його сім'ї*, є рукопис — товстий загальний зошит (пронумеровано 102 сторінки) в картонній обкладинці. На титульній сторінці красивим чітким почерком написано: «Салическая Правда» (изд. Н. Gefken'a, Leipzig, 1898). Перевод, сделанный студентами III курса исторического отделения под руководством проф. В. К. Пискорского. Нежин. Историко-филологический институт, 1902/03 ак. г.» Вище рукою Піскорського дописано: «Текст, перевод и комментарии». Текст перекладу записано різними почерками. Зміст, вступні сторінки (7) і коментарі написані дрібним почерком професора. На звороті першої обкладинки вказано літературу з досліджуваного питання. У зошит вкладено окремі аркуші чернеток, конспекти і виписки з різних книжок, вирізки статей з газет і журналів, що стосуються теми, та, очевидно, студентський твір Піскорського з теми: «Про весільний договір за франкським правом в епоху Меровінгів і Каролінгів».

На вступних сторінках характеризується Салічна Правда, розглядається її зміст і час редагування. «За своїм змістом,— писав професор,— «Салічна Правда» являє невеликий кодекс судочинства, громадянського і кримінального права з переважанням статей останнього: особливо багато говориться про різні види крадіжок і насиль. Якоїсь певної системи розташування матеріалу в цьому кодексі ми не знаходимо. У визначенні покарань за різні проступки помічається м'якість щодо вільних і жорстокість щодо рабів і напіввільних. Франкське суспільство, регулюючи свої відносини за Салічним законом, уже вийшло за межі порядку, заснованого на власній і родовій помсті за образи. Родова помста замінюється однією грошовою вірою... Розміри вергельда ...перебувають у відповідності з соціальним становищем особи, що стала об'єктом злочину». Характеристика Салічної Правди не закінчена. Далі в рукопису з посиланням на Виноградова розглядаються лангобардські закони. Коментарі записані уривками і були конспектом для занять з студентами. У них викладалися думки різних істориків і зроблено зіставлення Салічної Правди з іншими документами, зокрема з Руською Правдою.

Навіть після побіжного ознайомлення з рукописом можна зробити висновок, що Піскорський чудово знав літературу з досліджуваного питання і глибоко вивчав саму пам'ятку. Велику увагу історик приділяв вивченню становища нижчих прошарків, зокрема рабів і жінок, у франкському суспільстві.

Про проблематику, що виникла у вченого під час дослідження пам'ятки, дає уявлення невеликий аркуш, озаглавлений «Теми з Салічної Правди», що, очевидно, призначалися для підготовки студентами повідомлень. Ось їх повний перелік: «1. Погляди Салічної Правди на злочини

² Е. Ф. Будде. В. К. Пискорский (Некролог).— «Журнал Министерства народного просвещения», 1910, жовтень, стор. 56.

* Широ вдячний дочці вченого Єлизаветі Володимирівні Піскорській, яка дозволила ознайомитися з архівом, що має значний інтерес для історії історичної науки, а також для історії російської та української інтелігенції. В березні 1969 р. архів передано в Державну наукову бібліотеку СРСР ім. В. І. Леніна.

і покарання. 2. Судовий процес за Салічною Правдою. 3. Види судового процесу за Салічною Правдою. 4. Суд божий чи ордалії за Салічною Правдою. 5. Умови, що визначають розмір віри за Салічною Правдою. 6. Чи визнає Салічна Правда тілесні покарання і страту? 7. Судова організація Салічної Правди. 8. Родові відносини за Салічною Правдою. 9. Майнові відносини за Салічною Правдою. 10. Роль скотства в побуті салічних франків. 11. Роль землеробства в побуті салічних франків. 12. Форми землеволодіння у салічних франків. 13. Стан відносини за Салічною Правдою. 14. Становище різних класів за Салічною Правдою. 15. Становище римського населення за Салічною Правдою. 16. Становище рабів за Салічною Правдою. 17. Становище жінок за Салічною Правдою. 18. Сліди впливу королівської влади і церкви в побуті франків за Салічною Правдою. По суті, така ж тематика, з незначними доповненнями і варіаціями, застосовується і в радянських вузах. У тематиці, розробленій Піскорським, велика увага приділяється суто юридичним питанням, які зараз здебільшого відкидаються, оскільки викладачі побоюються стати на шлях так званого «формально-юридичного» методу дослідження. А сильним боком передових вітчизняних медієвістів було саме хороше знання юриспруденції і мови, які вони повністю виключені з програми історичних факультетів.

Переклад Салічної Правди не можна вважати вдалим. Очевидно, рукопис Піскорського був у його учнів Н. П. Граціанського та О. Г. Муравйова, коли вони готували до видання свій переклад Салічної Правди³. 30 січня 1913 р. Граціанський писав у Київ до вдови вченого — Зінаїди Захарівни Піскорської: «Разом з цим листом висилаю Вам переклад «Салічної Правди». З цим перекладом сталося приkre непорозуміння, яке я поспішаю з'ясувати. Ініціатива роботи належить О. Г. Муравйову. Він хотів скористатися перекладом, що залишився в паперах Володимира Костянтиновича. Я з цим перекладом раніше не знайомився. Проглянувши його, я переконався, що він ніяким чином не міг належати Володимирі Костянтиновичу і навіть не міг бути ним редактований. Це, очевидно, зведення записок ніжинських студентів, які його подарували Володимирі Костянтиновичу, зведення, відверто кажучи, зовсім не придатне для видання. Ось чому я переклав Правду наново, зовсім самостійно і в передмові зовсім не згадав про переклад, що у О. Г. (Муравйова.— А. М.). По суті вийшло дуже незручне становище. З одного боку, О. Г. просив дозволу скористатися перекладом, що взяв у Вас, з другого боку, ми не говоримо, що цим перекладом не користувалися. Однак, на мій погляд, було б гірше, якщо б, по-перше, ми приписали Володимирі Костянтиновичу те, що йому не належить, по-друге, якщо б посилалися на переклад, яким не користувалися насправді. Далі, справжні автори перекладу, посилаючись на нашу згадку, могли б пред'явити свої претензії і ми потрапили б у безглузде становище. Для мене все це не дрібниця, а дуже важлива справа, оскільки я надзвичайно дорожу всім тим, що пов'язане з пам'яттю Володимира Костянтиновича» (Лист зберігається у Є. В. Піскорської).

Якщо у Граціанського був саме цей рукопис, то він не зовсім правий. Окремі невідлі у перекладі місця виправлені рукою Піскорського. Звичайно, Граціанський і Муравйов могли одержати від З. З. Піскорської інший текст перекладу. Відомий філолог В. В. Данилов, який на початку XX ст. навчався в Ніжинському інституті, писав Є. В. Піскорській (28 січня 1967 р.): «Згадую, що під його (Піскорського.— А. М.) керівництвом студенти-історики переклали т. зв. «Lex salica», що була надру-

³ Салическая Правда. Русский перевод Lex salica Н. П. Грациановского и А. Г. Муравьева, Казань, 1913.

кована на гектографі». Можливо, це помилка? Чи розмножений на гектографі переклад не зберігся? Останнє припущення викликає сумнів, оскільки вчений ретельно добирав і зберігав свої праці та написане про нього. Правда, могла бути копія рукопису. За будь-яких обставин лист Граціанського досить цікавий і свідчить, що основний переклад Салічної Правди на російську мову здійснив саме він*.

Таким чином, з усього вищесказаного можна зробити висновок, що російські та українські вчені широко використовували для навчальної мети одну з найважливіших пам'яток раннього середньовіччя. Інтерес до Салічної Правди виник серед медієвістів Московської (П. Г. Виноградов, Д. Н. Егоров та інші), а також Київської (І. В. Лучицький, Ф. Я. Фортинський, Д. М. Петрушевський, В. К. Піскорський, А. Н. Ясинський) шкіл і напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції завдяки діяльності Піскорського та Граціанського затвердився в Казанському університеті.

Радянські медієвісти Граціанський і, особливо, О. І. Неусихін на основі марксистсько-ленінської методології і використання кращих традицій передових вітчизняних істориків збагатили науку новою інтерпретацією давно відомого Салічного закону. Вони широко використовували його на заняттях з метою формування у студентів самостійних навиків дослідника. Думка Піскорського, що вивчення Салічної Правди сприяє розвитку наукового мислення студентів, зберігає своє значення і понині. Але тепер виникла потреба в новому коментованому виданні Салічної Правди (з паралельним латинським текстом), що дасть змогу поліпшити проведення семінарських занять на історичних факультетах.

* У роки Великої Вітчизняної війни вчений, відомий радянський медієвіст підготував новий переклад, який вийшов через 5 років після його смерті (Салическая Правда. Перевод Н. П. Грацианского.—Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. 42, М., 1950. На це видання автор цієї замітки у журналі «Вопросы истории» (1950, № 3) опублікував рецензію.

С. А. ЛИПКО ДЕ БУВ ДАВНІЙ БОЛОХОВ?

У 1320 р. литовський князь Гедимін підкорив собі Волинь. З 1340 по 1382 р. на Волині княжив Любарт Гедимінович, за якого було побудовано цілий ряд городищ. Зокрема, на Случі він заснував м. Любартов, укріпив його земляним валом і спорудив у ньому православний храм імені святого Димитрія¹. Фортеця займала вигідне географічне положення. За свідченням хроністів, у XIV—XVII ст. навколо городища точилися запеклі бої². Посланник шведського короля Карла X польський історик XVII ст. Самуель Грондський про це писав: «Обороноздатність міста посилювалась його природним положенням»³. Це ж саме стверджував і француз П'єр Шевальє, що Любартов, завдяки своєму розташуванню, зберігся «серед воєнної завірюхи» (1648—1654 pp.)⁴.

В документі за 1589 р. зазначено, що місто в той час було уже

¹ Очерки истории СССР (XIV—XV вв.), М., 1953, стор. 519; А. М. Андрияшев. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст., К., 1887, стор. 227.

² Starożytna Polska, t. II, Warszawa, 1845, стор. 921—922.

³ S. Grondzki. Historia belli cossaco-polonici, 1789, стор. 177.

⁴ П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. Переклад з французького видання 1663 р., К., 1960, стор. 138.

поділене на правобережну і лівобережну частини⁵. Згадка про поділ міста на Старий і Новий Любартов є в описі Любартівського маєтку за 1604 р.⁶ В той час населений пункт належав Острозьким. В обох частинах міста в 1604 р. вже налічувалось 978 дворів⁷ (у той час у Білій Церкві — 1000, у Фастові — 500, Павлочі — 754, Чуднові — 600 дворів⁸).

Із запису в документі за 1618 р. можна зробити висновок, що Новий Любартов був замком, а Старий — містом⁹.

Цікаві факти містяться в давніх картах. Так, на карті України французького інженера Боплана, який перебував на службі в 1630—1648 рр. у польського короля, м. Любартов знаходиться на правому березі р. Случ¹⁰. Те ж саме і на карті С. Сансона (середина XVII ст.)¹¹. Все це свідчить, що найважливіша частина міста — городище знаходилося на правому березі Случі. З півдня, заходу і півночі городище обмивалося рікою, а з напільної сторони було відмежоване глибоким ровом («фосою»). Площа городища — 45,4 га, довжина рову — 600 м, глибина по центру — 3, ширина — 12 м. Первісна глибина рову — 6—8 м. Над його внутрішнім краєм був насипаний вал з лесу. В окремих місцях він зберігся. Товщина насипу поверх захороненого чорнозему становила 1,35 м, первісна ширина — 10—15 м. У найвищій частині замку, розташованій поблизу греблі, знайдено кераміку трипільської культури лісо-степових племен скіфського часу і лисковану кераміку черняхівської культури II—V ст. н. е.

На думку попередніх дослідників, а також за свідченням джере назва міста походить від імені князя Любарта¹². Проте це не первісна його назва. Така думка виникла тому, що поряд із Любартівським замком (Новим містом) росло і Старе місто, розташоване на лівому березі Случі. Виникає питання: «Чому ж лівобережну частину Любартова і давніх-давен називають Старим містом?» Слід думати, що тут існувало колись інше місто. А теперішня назва Любартов (Любар) замаскувала його від дослідників.

Дуже цікавий факт, який може допомогти розгадати таємницю «Старого міста», знаходимо у праці академіка Б. О. Рибаківа¹³. Проаналізувавши згадки про російські землі, які є в працях арабського географа XII ст. Ідрісі, Б. О. Рибаків пише: «Біля давньоруського містечка Деревича слід шукати «маленьке торгове містечко» Нарус (Наруш), яке згадує Ідрісі. Нарус визначено географічно, але не зв'язаний з відомим нам містом». Академік Б. О. Рибаків помістив м. Наруш на карті приблизно у тому місці, де знаходиться м. Любар. Дійсно, торгове містечко Наруш могло існувати у верхів'ї Случі поблизу Деревича, бо в IX—XIII ст. через цю місцевість підтримувались торгові зв'язки Києва з Галицькою землею¹⁴.

Насамперед слід розкрити смислове значення топоніму Наруш, що

⁵ Źródła dziejowe, t. XIX, Warszawa, 1889, стор. 157.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 673, 674.

⁷ Там же.

⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 35.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 29, арк. 40 зв.—43.

¹⁰ Українська РСР, К., 1965, карта після стор. 80.

¹¹ Władysław Łoźyński. Prawem i lewem, t. 2, Kraków, 1960, стор. 96.

¹² М. Д. Приселков. Троицкая летопись, М.—Л., 1950, стор. 370; Воссоєдинение Украины с Россией, т. 2, М., 1954, стор. 244; Летопись Самовидца о войнах Б. Хмельницкого, М., 1846, стор. 17; О. А. Бевзо. Львівський літопис і Острозький літописець, К., 1970, стор. 130.

¹³ Б. А. Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 года.— КСИИМК, т. 43, М., 1952, стор. 38.

¹⁴ История культуры древней Руси, т. I, 1951, стор. 316, 320.

знайти йому відповідник. Виявляється, що для цього слова в арабській мові немає ніяких етимологічних відповідників. Отже, смислове значення цього топоніму треба шукати у давньоруській мові.

На думку О. Г. Большакова і О. М. Беленицького (Інститут народів Азії АН СРСР у Ленінграді), топонім «Наруш» в арабському написанні при перестановці діакритичних знаків можна читати як Баруш, Барус. Так араби могли записати почуту назву м. Болохова (Борохова). (Згадаймо про те, що слов'янську назву Київ араби записали Кав.) Згодом при переписуванні не точна розстановка діакритичних знаків і дала, мабуть, назву Наруш, Нарус, яку зустрічаємо в працях Ідрісі¹⁵. Не випадково повідомлення Ідрісі про Наруш (1154 р.) синхронне з першою згадкою Болохова в Іпатіївському літопису (1150 р.).

Таким чином, не важко зрозуміти, що топоніми «маленьке торгове місто» Наруш і «Старе місто» допомагають визначити географічне положення літописного м. Болохова. Цим самим підтверджується висока точність географічних розрахунків академіка Б. О. Рибаківа і достовірність фактів про давньоруські міста, які є в арабського географа XII ст. Ідрісі.

Болохово згадано вперше в описі походу галицького князя Володимира на Київ у 1150 р.¹⁶ Можливо, що це ж місто згадується 1172 р. як «Борохов» у тому ж Іпатіївському літопису¹⁷. Від міста Болохово ціла історична область одержала назву Болохівської землі. Болохівські князі вели тривалу боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати Болохівську землю¹⁸, тому у літопису про неї багато згадок.

У 1231 р., коли угорські війська вдерлися на Волинь, літопис зазначає, що з ними разом діяли бельзький князь Олександр, боярин Гліб Зеремеевич та «інші князі болоховські»¹⁹.

У 1235 р. галицькі бояри воювали з князем Данилом, і в літопису знову зазначено, що з ними брали участь у війні «і всі болохівські князі». Боярське військо було розбите. Болохівських князів взяли в полон. Дізнавшись про це, князі Михайло Чернігівський та Ізяслав Володимирович, який сидів тоді у Києві, зажадали звільнення болохівських князів.

Під час монголо-татарської навали в 1241 р. Болохівська земля визнала зверхність монголо-татар. Щоб забезпечити себе продовольством, монголи уклали договір з боярами. Вони не зруйнували тутешніх городищ і сіл і зобов'язали постачати військо зерном. Літописець про це пише: «...оставили бо их татарове, да им орють пшеницю и просо...»²⁰.

Але галицько-волинський князь Данило Романович рушив у похід проти болохівських бояр-зрадників, «грады их огневи предасть и гребля их раскопа»²¹. Тоді було знищено сім болохівських міст (Бозький, Городець, Губин, Деревич, Дядьків, Кодуб і Кудин) і цим самим підірвано постачання монгольського війська²². Проте, як вважає П. О. Рап-порт, розгром Болохівської землі не був тоді нищівним, тому що пізніше, десь у 1257 р., військам Данила і Василька знову довелося приборкувати Болохівську землю і тільки після цього «придоша... вси

¹⁵ *Geographie d'Edrisi traduite de l'arabe en francais par Jaubert, t. II, Paris, 1840, стор. 401.*

¹⁶ *Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, М., 1962, стор. 398.*

¹⁷ *Указатель к ПСРЛ, отд. 2, Спб., 1907, стор. 16.*

¹⁸ *Радянська енциклопедія історії України, К., 1969, т. I, стор. 176.*

¹⁹ *ПСРЛ, стор. 172.*

²⁰ *Там же, стор. 180.*

²¹ *Там же, стор. 172.*

²² *Очерки истории СССР IX—XIII вв., М., 1953, стор. 837.*

Болоховцы к Данилу»²³. Цим повідомленням і завершуються відомості про Болохівську землю в руському літопису. Вважається, що в другій половині XIII ст. Болохівська земля була під владою татаро-монголів, платила їм данину²⁴.

Яку ж територію займала Болохівська земля? Історик М. М. Карамзін вважав, що Болохов знаходився у Подільській губернії²⁵. М. П. Дашкевич писав, що «Болохівська земля була розташована по верхів'ях р. Бога... по верхній течії Случі до злиття її з Хоморою і по верхів'ях Тетерева та його приток не далі Гнилоп'яті. Болохово знаходилося в пункті дотику Галицької, Волинської та Київської земель і займало південну частину теперішнього Новоград-Волинського повіту, східну частину Старокостянтинівського і Проскурівського, весь Летичівський і, мабуть, південно-західну частину Житомирського та Бердичівського повітів»²⁶. Болохово, писав у іншій праці М. П. Дашкевич, знаходилося на шляху з Галича у Київ²⁷. Такої ж думки про територіальне положення Болохівської землі дотримувалися й інші дослідники²⁸.

Радянські історики поділяють думку попередніх авторів щодо розташування Болохівської землі²⁹. В. Т. Пашуто, наприклад, вважає, що Болохівська земля була розташована в економічно розвинутій частині Русі: з заходу до неї прилягали галицькі володіння, з північного заходу — волинські, з північного сходу — київські. Найважливіші міста Болохівської землі Губин, Деревич, Возварль (на Случі), Межибіж (на Південному Бузі), Райківцецьке городище тощо³⁰.

О. Н. Насонов володіння Болохівських князів територіально відносить до Поділля³¹. Широкий огляд літератури про Болохівську землю зробив лєнінградський археолог П. О. Раппопорт³². Йому ж належать цікаві дослідження фортифікаційних споруд городищ Болохівської землі: Губина, Деревича, городища біля станції Разіно³³.

Болохівська земля знайшла своє місце на вітчизняних історичних картах. Прив'язані до її території літописні болохівські міста, а самого Болохова немає.

Чи, може, взагалі, воно не було містом? М. М. Карамзін вважав Болохов містом³⁴. М. В. Молчанівський відносив його до міських посе-

²³ П. А. Раппопорт. Города Болоховской земли.— КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 52—59.

²⁴ В. Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси, М., 1950, стор. 282; Очерки истории СССР IX—XIII вв., стор. 872.

²⁵ Н. М. Карамзин. История государства Российского, изд. 5-е, т. 2, СПб., 1842—1843, прим. 328.

²⁶ Н. Дашкевич. Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах.— «Киевские университетские известия», 1884, кн. 6, стор. 155—186.

²⁷ Н. Дашкевич. Болоховская земля и ее значение в русской истории, эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях, К., 1876, стор. 61.

²⁸ М. С. Грушевский. Очерк истории Киевской земли, стор. 44—46; М. С. Грушевский. К вопросу о Болохове.— «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1893, кн. 7, від. 2, стор. 1—11; Н. А. Иванов. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века, Одесса, 1895, стор. 97.

²⁹ Український радянський енциклопедичний словник, т. I, К., 1966, стор. 214; Радянська енциклопедія історії України, т. I, К., 1969, стор. 176.

³⁰ В. Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси, М., 1950, стор. 137.

³¹ А. Н. Насонов. Русская земля и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 235.

³² П. А. Раппопорт. Города Болоховской земли.— КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 52—59.

³³ П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв., 1967, стор. 72, 73, 132, 134, 225.

³⁴ Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. 2, СПб., 1842—1843, прим. 328.

лень³⁵; М. М. Тихомиров твердо переконаний, що Болохов — це давньоруське місто³⁶. При уважному аналізі всіх відомостей про Болохівську землю стає ясно, що центр її припадає саме на територію м. Любара та його найближчих околиць. Таку ж думку висловив ще М. П. Дашкевич у 1878 р. Він писав: «Болохово треба читати Борохов. Відголосок цього Болохова, можливо, чується в назві Борушковець, села Новоград-Волинського повіту (в літописі для Болохова знаходимо варіант Борохов)»³⁷.

Борушківці знаходяться в 10 км на захід від Любара, на р. Деревичі, лівій притоці Случі. Хоч давньоруського городища тут немає, проте, це давнє село. Татари спалили його у 1583 р.³⁸ В документах зустрічається під назвою Борушковиці, Борушківці.

Загальновідомо, що топоніми відображають історію народу. Народ дуже вдало фіксує історичні події в словах. Тому могло бути так, що вцілілі мешканці м. Болохова (Борохова), з метою врятувати життя собі й дітям, в лісі, за 10 км від розореного городища заснували поселення і назвали його Борушковичами (Борушківцями).

Такі міркування підказують літописні міста Деревич і Колодяжин, які зазнали однакової долі з Болоховим (Бороховим). Після загибелі цих міст жителі їх заснували села Деревичі (таку назву знаходимо в Литовській метриці за 1449 р.³⁹) і Колодяжне. Знаходяться вони поблизу розорених літописних городищ. І подібних випадків в історії давньоруських міст і сіл чимало.

Топонім «Болохов» виник на основі давньоруської мови. М. П. Дашкевич про це пише: «Назви Болох-ов, Болох-ов-о найімовірніше виникли... від чисто слов'янського кореня»⁴⁰. Ця думка підтверджується тим, що в ужитку наших предків — русичів — знаходимо багато подібних слів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (1187 р.) два рази зустрічається слово «болого» (добро): «древо не бологом листвіє срони» (дерево скидає листя не з добра)⁴¹.

Науковий працівник Інституту російської мови АН СРСР В. Л. Виноградова у листі до автора писала: «Слово «болого» зустрічається в давньоруських письмових пам'ятниках дуже рідко. В давньоруському письмі панує неповноголосий варіант «благо». В живій же давньоруській мові «болого» вживалося частіше. Коли говорити про перехід *г* в *х* (болого в болохо), то він міг бути тільки в кінці слова і тільки в умовах південноруських говірок».

Про таке походження топоніму «Болохов» свідчить і документ за 1557 р., опублікований М. П. Дашкевичем у розвідці за 1899 р.⁴² У тексті документа згадується селище у Кременецькому повіті на території колишньої Болохівської землі: «...за рекою Горинею селище пустое на Болохове...»; «...за Горинею на Бологове...». Не випадково ще у 1899 р. М. П. Дашкевич звертав увагу дослідників на цікавий варіант назви Болохівської землі: «...на Бологове...». Мабуть, ще тоді у цьому слові

³⁵ Н. В. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, К., 1885, стор. 87.

³⁶ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 30.

³⁷ Н. Дашкевич. Болоховская земля и ее значение в русской истории, стор. 61.

³⁸ Źródła dziejowe, t. XIX. Warszawa, 1889, стор. 132.

³⁹ Литовская метрика, отд. 1, часть первая, книги записей; т. 1, Русская историческая библиотека, Спб., 1910, книга третья записей, стор. 112.

⁴⁰ Н. П. Дашкевич. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах, К., 1899, стор. 1—63.

⁴¹ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, стор. 146; Слово о полку Ігоревім, К., 1970, стор. 44—45.

⁴² Н. П. Дашкевич. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах, К., 1899, стор. 11, 12.

М. П. Дашкевич бачив ключ до розгадки таємниці назви давньоруського міста.

На його думку, Болохов має бути на південь від Колодяжина, тобто, десь у верхів'ї р. Случі⁴³. Під час розшуків міста розвідано 75 археологічних пунктів. Навколо Любара в радіусі 4 км виявили 5 давньоруських поселень, а в самому райцентрі натрапили на городище, можливо, літописний Болохов.

Знаходиться згадане городище на Случі, на її лівому березі, що має вигляд високого уступу і врізується у заплаву Случі. З північного заходу городища — безіменний струмок і болото, з півночі і сходу — р. Случ, з півдня і південного заходу — глибокий рів шириною 5—6 м.

Висота найвищої точки городища над рівнем річкової долини 7 м, довжина напільного рову — 120 м, сучасна глибина його — 1—2 м. По відношенню до найвищої точки городища глибина рову 4 м, площа городища 2,86 га, площа «дитинця» — 1 га.

Вал і рів захищали городище з південно-західного і південного боків. З північного і східного боків ніяких земляних укріплень не було. Тут до городища підходила заболочена низина або русло Случі. Подібну аналогію знаходимо в укріпленнях давньоруського міста Воїнь⁴⁴.

Ширина заплави Случі біля городища від 300 до 600 м. Між протилежним берегом і уступом городища на Случі є острів, поблизу якого 100 років тому проходив паром, що з'єднував обидва береги.

Долини Случі та її приток багаті на болотну руду, гончарську глину, поклади вапняку (с. Вигнанка). Це все сприяло розвитку господарської діяльності людей.

Польовий збір, проведений учнями В. Родіоновим і В. Шуляком, та невеликі розвідочні шурфи, закладені учнями В. Хоровком, В. Куширцем, П. Степанишиним, Ю. Сиротенком, В. Колосом, А. Падуним, С. Ковтунівським та В. Чабаном, дали нам типові для давньоруських міст матеріали: багато кераміки XI—XIII ст., орнаментованої прямими і хвилястими лініями, з відігнутими вінцями; шлак гончарного й залізобного виробництва, обмазку будівель, скляні намистини і браслети. На одному із денець є рельєфне клеймо.

На городищі зустрічається й інша кераміка: пізнютрипільської культури, епохи бронзи, раннього заліза. Оборонний напільний рів перерізано двома розвідочними траншеями. З їх допомогою перевірено час існування наявного напільного рову. В ньому виявлено два шари торфу на глибині 110—130 см і 160—180 см та поодинокі екземпляри кераміки часів трипільської культури, ранньозалізного віку та велике число фрагментів давньоруської кераміки (XI—XIII ст.).

Розвідане городище мало великий посад на цьому ж таки лівому березі Случі, між двома безіменними струмками. З давніх часів його називали «Старе місто». Ця назва дійшла до нас як спогад про існування на лівому березі Случі давньоруського міста Болохова — попередника сучасного Любара.

Матеріали розвідки пропонуються увазі лінгвістів, археологів та істориків як раціональний варіант пошуків давньоруського міста Болохова, яке нарешті повинно знайти свою остаточну прописку на вітчизняних картах.

⁴³ Н. Дашкевич. Болоховская земля и ее значение в русской истории. — Труды III Археологического съезда, т. 2, К., 1878, стор. 78.

⁴⁴ В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Воїнь, К., 1966, стор. 21—23.

А. А. СТІЛКО

І. Я. ФРАНКО

ПРО СІМОНА БОЛІВАРА

Великий український революціонер-демократ І. Я. Франко був не тільки визначним майстром художнього слова, але й талановитим дослідником у різних галузях су-

спільних наук. Загальновідомі його наукові праці з літературознавства, філософії, економіки, етнографії. Значний внесок зробив він і в розвиток історичної науки на Україні. Так, письменника глибоко вразила масова еміграція західноукраїнського селянства до Америки. Внаслідок цього з'явилася його збірка віршів «До Бразилії», а також дві статті, у яких висвітлювалися причини цього явища¹.

Досліджуючи ряд важливих питань вітчизняної історії, Каменяр цікавився й актуальними проблемами розвитку робітничого та національно-визвольного руху за кордоном, зокрема в країнах американського континенту. Так, 1904 р. він написав цікавий історико-біографічний нарис «Сімон Болівар»², що є першим на Україні твором про визвольну боротьбу в країнах Латинської Америки в першій третині XIX ст. У цій невеличкій книжечці (всього 20 сторінок) читача вражає досконале знання автором подій того часу. Вперше її матеріали були надруковані у львівській газеті «Новий громадський голос» (березень — травень 1904 р.) і відкривали серію «Борці за свободу». До жодної із збірок Великого Каменяра цей твір, на жаль, не увійшов.

Нарис починається коротким екскурсом в історію відкриття Америки і завоювання її колонізаторами, які встановили там жорстокий режим. На захоплених європейцями територіях процвітало рабство, шуточно затримувалася їх економічний розвиток, злочинно знищувалися культурні надбання місцевих народностей. Наслідком такої політики завоювання було назрівання революційного вибуху.

Розглядаючи початковий період боротьби патріотичних сил Південної Америки, письменник торкається також і повстання проти французького панування на острові Гаїті в 1802—1803 рр. Але особливо великий вплив на розвиток подій в південноамериканських колоніях Іспанії мала Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. та боротьба за свободу англійських колоній в Північній Америці. І. Я. Франко писав: «Під впливом ідей принесених почасти з Франції, а почасти з північноамериканських Сполучених Штатів (США.— А. С.) починається і в іспанських колоніях новий рух, що виявився поперед усього страшенною ненавистю проти європейських іспанців і бажанням — відірватися від Іспанії і стати на власних ногах» (стор. 5). Тут же Каменяр зазначає, що «головним борцем за визволення середньої Америки від іспанського ярма й визиску явився Сімон Болівар», діяльність якого розглядається в тісному зв'язку з боротьбою народних мас. Це надзвичайно важливо, оскільки в тогочасній історичній літературі про визвольний рух в іспанських колоніях проводилася думка, що війни 1810—1826 рр. були боротьбою «креольських сепаратистів», які не дістали підтримки народу³.

На жаль, І. Франко нічого не говорить про вплив, який справив на формування світогляду Болівара видатний венесуельський просвітитель, палкий шанувальник французьких енциклопедистів Сімон Родрігес.

¹ І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 133—142; т. XIX, К., 1956, стор. 311—324.

² Іван Франко. Сімон Болівар, Львів, 1904 (далі посилання на цей твір даються в тексті).

³ М. С. Альперович, В. И. Ермолаев, И. Р. Лаврецкий, С. И. Семенов. Об освободительной войне испанских колоний в Америке (1810—1826).— «Вопросы истории», 1956, № 11, стор. 62.

У 1804—1805 рр. вони спільно подорожували по країнах Західної Європи, де Болівар безпосередньо спостерігав революційний ентузіазм народних мас. Повертаючись на Батьківщину, він на певний час зупинився в США, які щойно завоювали незалежність. «Аж подорож по Сполучених Державах натхнула його іншим духом,— вказує письменник.— Він мав тут нагоду зблизька придивитися життю повному праці, повному практичних заходів та вповні незалежному» (стор. 6).

Визвольна війна в Іспанській Америці розпочалася в 1810 р. Цьому значною мірою сприяло те, що наполеонівські війська, розгромивши королівську армію і переборюючи запеклий опір партизан, окупували значну частину Іспанії. Звістка про поразку військ метрополії була сигналом до виступу, який став першим етапом боротьби за незалежність країн Південної Америки. Цим подіям Каменяр приділяє значну увагу, «...В Каракасі,— писав він,— найвизначніші фамілії станули на чолі руху. Заведено потаємне народне правительство, так звану хунту (зв'язок), яка 19 квітня 1810 р. виступила публічно, видавши до народу прокламацію, в якій заявляла, що іспанського губернатора скидає з уряду і кличе весь народ до зброї для оборони своєї незалежності. Болівар, хоч не належав до змовників, один із перших поспішив прилучитися до руху, даючи хунті до розпорядження свій маєток і свої широко розгалужені зв'язки та знайомості, пороблені в часі подорожей, які могли тепер придатися революційному рухові» (стор. 7). Однак автор нарису припускається певних неточностей, твердячи, що Болівар «не належав до змовників». Тимчасом той зі своїм братом Хуаном Вісенте очолював повстання в Каракасі⁴.

Досить докладно письменник розповідає про місію Болівара (як знавця тогочасних європейських справ) до Англії (наприкінці 1810 р.), оскільки Патріотична верховна хунта Каракаса бажала заручитися підтримкою британського кабінету. Загалом ця місія закінчилася невдало, але патріотам вдалося закупити зброю. Прибувши в грудні 1810 р. до Венесуели, Болівар спільно з Франсіском Мірандою (1756—1816 рр.) почав активне державне будівництво на визволених територіях. Саме з його ініціативи у березні 1811 р. в Каракасі відкрився Національний конгрес, який 5 липня проголосив Венесуелу незалежною республікою. Але вона була надзвичайно слабкою. До того ж, її керівники не розуміли необхідності здійснення корінних соціальних перетворень. Коли почався наступ іспанських військ, серед патріотів виникли чвари, що дало змогу генералу Монтеверде розгромити головні сили повстанців. Болівар запідозрив Міранду в зраді і заарештував його. Згодом останній потрапив до рук ворога і загинув. А Болівар направився спочатку на о. Кюрасао, а згодом у провінцію Картахена (територія сучасної Колумбії.—А. С.), де, як вказує І. Франко, «зібралось найзначніше число венесуельських утікачів» (стор. 8). Так припинила своє існування перша Венесуельська республіка.

В Картахені Болівар вів активну підготовку до дальшої боротьби. 15 грудня 1812 р. він опублікував відомий картахенський маніфест, в якому показав причини поразки Венесуельської республіки. У маніфесті містився також заклик до уряду й населення Нової Гранади (вона утримувалася патріотами), до складу якої входила й провінція Картахена, прийти на допомогу своїм братам з Венесуели, об'єднатися для боротьби проти спільного ворога. «Пропам'ятне письмо Болівара (так називає І. Франко цей документ.—А. С.) було мов гуркіт, що котиться голосною луною по горах і долинах. Утиски чужоземців, іспанців, французів та інших володарів, що мали посілости в середній Аме-

⁴ І. Лаврецький. Болівар, М., 1966, стор. 32.

риці, були такі нестерпні, а при тім план Болівара так відповідав услобленню народу і так манив близькістю Сполучених Держав Північної Америки, що серед гарячкових креолів почалися зараз рухи в тім напрямі» (стор. 9).

У Новій Гранаді Болівар сформував нову армію, перші бої якої з іспанськими військами викликали нову хвилю піднесення народної боротьби у Венесуелі. Там повстанців очолили видатні народні ватажки Хосе Франсіско Бермудес, Мануель Піар та інші, загони яких незабаром увійшли до армії Болівара. Об'єднані сили патріотів нещадно громили ворога, одержуючи перемогу за перемогою. «Щастя сприяло Боліварові,— вказував І. Франко,— іспанців напав пострах. 4 серпня 1813 р. Каракас отворив свої брами повстанському війську» (стор. 9).

Після визволення столиці виникла друга Венесуельська республіка. Муніципалітет Каракаса присвоїв Болівару звання «Визволитель Венесуели» і призначив його головнокомандуючим армією. Автор нарису зазначав, що Болівар «не бажав тої влади, не хотів попадати в те саме, що зробило такими ненависними іспанців...» (стор. 9). Він пропонував провести вибори до представницького органу влади і створити конституційний уряд. Однак конгрес Венесуели офіційно проголосив його диктатором. Це було викликано тяжким становищем республіки, що перебувала у ворожому оточенні.

Іспанська монархія не примирилася з втратою своїх заокеанських володінь. Колонізатори не гребували ніякими методами, щоб розколоти ряди патріотів. Для боротьби з республікою вони використали напівдиких степових пастухів — льянеро, підбуривши останніх до виступу різними демагогічними обіцянками. І. Франко докладно характеризує боротьбу патріотів з заколотниками, показує жорстокість останніх. Тому Болівар «велів вішати всіх льянеро, що попадали в полон, говорячи, що прихильників іспанського володіння від незалежних мусить відділити кривава річка» (стор. 11).

У червні 1814 р. війська Болівара зазнали поразки у битві в районі Ла Пуерти. Розглядаючи її хід, автор нарису говорить, що патріотам завдав поразки «присланий з Іспанії новий генерал Бовес». Насправді Хосе Томас Бовес, в минулому контрабандист і карний злочинець, на початку війни за незалежність примкнув до повстанців, але згодом був завербований іспанцями і став на чолі банд льянеро. Після Ла Пуерти ініціатива в війні перейшла до рук ворога. У країні іспанці знову встановили свій контроль. Так впала друга Венесуельська республіка. Однією з головних причин її поразки було те, що керівники повстанців не розуміли необхідності проведення ряду заходів в інтересах широких народних мас — не було скасовано навіть рабства. Серед керівників патріотичних сил постійно точилися суперечки з окремих другорядних питань. До того ж, республіканцям не сприяла й міжнародна обстановка. В Європі закінчилася довголітня війна з Наполеоном. Французькі війська залишили окуповані держави, в тому числі й Іспанію. В країну повернувся король Фердинанд VII, який кинув усі сили на придушення визвольного руху в південноамериканських колоніях.

«Здавалося,— писав письменник,— що справа незалежності Венесуели програна зовсім, і всякий інший був би опутив руки в знесилі. Та не таким був Болівар. Він твердо вірив у своє діло, а в хвилях найтяжчих пригод найкраще виявляла себе його сильна воля та його незрівнянний дар організаційний» (стор. 11). Знайшовши притулок на о. Гаїті, Болівар ретельно готувався до вирішального етапу боротьби. І. Франко приділяє цьому періоду спеціальний розділ «Нова війна. 1815—1817 р.», де докладно розповідає про матеріальну підтримку

повстанців з боку президента Гаїті Петіона. Тут же змальовано й колоритну фігуру Бріона (власника флотилії невеликих, але швидкохідних кораблів), який став на бік патріотів і був призначений Боліваром командуючим повстанським флотом. На початку 1816 р. патріоти знову почали воєнні дії проти іспанських військ.

Автор нарису значну увагу приділив аналізу організаторської діяльності Сімона Болівара. Вона була спрямована насамперед на згуртування патріотичних сил, на недопустимість сепаратистських тенденцій, що панували тоді серед керівників повстанців. Деякі з них не бажали підкорятися головнокомандуючому і претендували на його місце. Наприклад, партизанський генерал Мануель Піару розпалював расову ненависть серед патріотів, порушував бойову дисципліну. Тому за наказом Болівара його було заарештовано і за рішенням військово-польового трибуналу 16 жовтня 1817 р. прилюдно страчено. «Се запобігло дальшому ширенню безладдя в повстанських рядах і пригадало всім потребу — звернути всі народні сили до одної цілі, визволення краю з під чужої влади» (стор. 12).

Війна проходила з перемінним успіхом. Іспанські війська, дістаючи підкріплення з метрополії і користуючись незгодами в таборі патріотів, продовжували утримувати значні території. І. Франко вказує, що тоді велику підтримку армії Болівара подав представник повсталих колоній у Лондоні Лопес Мендес, який вербував у неї добровольців з Європи. Велику увагу приділив письменник і другому Національному конгресу Венесуели (1819 р.), засідання якого проходили в м. Ангостурі — столиці визволених повстанцями районів. На ньому знову було проголошено незалежність Венесуели, а Болівара призначено тимчасовим президентом та головнокомандуючим визвольною армією.

Щоб завдати удару іспанцям і закріпитися в стратегічно важливому районі — Новій Гранаді, повстанцям необхідно було здійснити перехід через Анди. Він почався в червні 1819 р. «Сей похід належить до найсміліших і найтяжчих воєнних підприємств усієї війни,— зазначає І. Франко,— енергія і витривалість Болівара виявилися тут у повнім блиску» (стор. 14). 7 серпня 1819 р. армія патріотів завдала іспанцям нищівної поразки і оволоділа мостом через р. Бояка. «Боліварові вояки з таким завзяттям кинулися до штурму на той міст, що більшість іспанських вояків тут же лягла головами, а решту позпихано з моста в воду» (стор. 14). Перед повстанцями відкрився шлях до столиці Нової Гранади — Боготи, куди вони й увійшли 10 серпня 1819 р.

Автор нарису відзначає високі якості Болівара як державного діяча, що прагнув об'єднати визволені райони континенту в єдину державу. За його ініціативою у грудні 1819 р. була проголошена республіка Велика Колумбія, до складу якої увійшли Венесуела та Нова Гранада. Даючи загальну оцінку періоду піднесення визвольної боротьби в південноамериканських колоніях Іспанії, І. Франко писав, що «оті два роки 1818—1819 зробили рішучий поворот на користь повстанців, поставили їх справу на ширшій основі, втягнувши до неї вже два краї злучені в одно» (стор. 15).

Щоб закріпити досягнуті успіхи, патріоти продовжували наступальні операції. На початку 1820 р. воєнні дії військ Болівара активізувалися. Письменник ретельно простежує хід подій на завершальній стадії боротьби. Після перемоги патріотичних сил в долині Карабобо (червень 1821 р.) та захоплення важливої фортеці Пуерто-Кабельо (листопад 1823 р.) територію республіки Велика Колумбія було повністю визволено від колонізаторів.

«Побіда повстанців в Колумбії,— писав І. Франко,— не могла лиши-

тися без впливу й на інші краї, де досі держалися іспанці» (стор. 15). В травні 1822 р. до Колумбії була приєднана провінція Кіто. У вересні наступного року армія Болівара повела рішучий наступ на останній оплот іспанського панування в Південній Америці — Перу. Письменник детально характеризує визвольну місію патріотів, зокрема зазначає, що «людність усюди вітала його (Болівара.— А. С.) як визволителя від довговікового ярма, і за ким іспанці могли гаразд отямитися, Болівар зі своїм військом дійшов уже до головного міста Ліми, яке отворило йому свої брами 1 вересня 1823 р.» (стор. 16). Але війська повстанців, не одержуючи своєчасно підкріплень, під натиском переважаючих сил ворога змушені були залишити столицю Перу. В місті розпочався страшний терор, що «викликало обурення в цілім краю; в різних сторонах вибухло повстання, скріплюючи сили Болівара...» (стор. 16). У серпні 1824 р. патріоти, завдавши іспанцям поразки на рівнині Хунін, знову оволоділи Лімою. Слід зазначити, що тут І. Франко помиляється, вказуючи, що військами метрополії в цій битві нібито командував іспанський генерал Хунін.

Згодом повстанці здобули ще ряд блискучих перемог над колонізаторами. Після поразки на рівнині Аякучо (грудень 1824 р.) іспанці вже не могли оправитися.

Спеціальний розділ у нарисі присвячено діяльності Сімона Болівара у післявоєнний період, коли перед переможцями постали завдання зміцнення молодого республіки. «Незалежність здобута,— писав І. Франко. Та тепер ждала побідників друга робота: дати новозаснованій республіці такий внутрішній устрій, щоб вона з країни визиску, темноти та братовбивства перемінилася на культурну державу зі справедливими і свободними законами» (стор. 17).

Болівар був прихильником об'єднання латиноамериканських республік у конфедерацію з сильною централізованою владою. «Та тут,— вказував автор нариса,— повторилася його помилка, що була впливом його гарячої крові та живої фантазії: замість будувати в меншій об'ємі, але міцно і тривко, він почав снувати широкі плани» (стор. 17). Письменник докладно розповідає про конгреси, що були скликані з ініціативи Болівара в 1826 р. в Лімі та Панамі для визначення державного устрою визволених територій. Але на них була представлена, головним чином, верхівка креольської аристократії, яка протидіяла планам президента. Згодом проти цього виступили сподвижники Сантандер і Паес. «Кожний генерал та начальник партії добивався для себе найвищої влади; виховані в довгій неволі та беззаконності люди не могли зрозуміти, що правдива свобода лежить у пошануванні прав інших людей» (стор. 18). Болівар «волів уступити зі свого президентського місця, ніж проливати кров своїх братів і колишніх товаришів із революційної боротьби» (стор. 19). Він повністю усунувся від державних справ і оселився на півночі континенту біля м. Санта Марта. Після цього республіка Велика Колумбія в 1827—1830 рр. розпалася на ряд невеликих держав.

1830 р. Болівар «занедужав тяжко, 10 грудня написав іще прощальне письмо до своїх земляків, а кілька днів пізніше змер з окриком на устах: „До єдності! До єдності!“» (стор. 19). Так закінчив історико-біографічний нарис про Сімона Болівара великий Каменяр, продемонструвавши нестримне бажання якомога детальніше вивчити історію національно-визвольної боротьби пригноблених народів і роль в ній талановитих народних керівників. Ця праця певною мірою заповнювала мало відомому й маловивчену на той час сторінку в історії латиноамериканського континенту і стала цінним доробком в історичній науці.

Повертаючись до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИЗОВ У ПАРТІЮ НА УКРАЇНІ

На сторінках «Українського історичного журналу» в статті В. М. Самофалова «Ленінський призов у партію» ця тема достатньо широко розкрита¹. Останнім часом виявлено ряд нових документів, що становлять певний інтерес для розробки даного питання. 21 січня 1924 р. радянський народ спіткало величезне горе — не стало Володимира Ілліча Леніна. Центральний Комітет партії закликав всіх комуністів і трудящих згуртувати свої ряди, мобілізувати зусилля народу на втілення в життя ленінських накреслень побудови соціалістичного суспільства. Звістка про смерть вождя глибоко схвилювала трудящих України. Про це свідчать численні листи, телеграми і резолюції зборів на ім'я ЦК РКП(б). У них висловлена непохитна впевненість йти по ленінському шляху, виконувати заповіді Ілліча.

Усвідомлюючи тяжку втрату, робітничий клас країни відповів на смерть Леніна масовою подачею заяв з проханням прийняти їх до лав Комуністичної партії. Центральний Комітет РКП(б) пішов на зустріч рухові, а Пленум ЦК партії, що відбувся 29—31 січня, у резолюції «Про прийом робітників від верстата в партію» відзначив, що це бажання трудящих набуло широкого розмаху, в зв'язку з цим необхідно «провести широку і енергійну кампанію по залученню робітників від виробництва в ряди нашої партії»².

Ось один з документів — телеграма секретаря Мелітопольського окружкому КП(б)У на адресу Катеринославського губкому КП(б)У від 5 лютого 1924 р.: «На зборах робітників депо станції Мелітополь Південної дороги подано колективну заяву робітників в кількості 52 чол. про вступ в члени партії, яка розглядатиметься на загальних зборах робітників, а потім буде передана в осередок. Водночас поступила телеграма з Токмака про колективну заяву від робітників заводу «Червоний прогрес»³.

З партією зв'язувало свої надії і бідніше селянство. Так, мешканець с. Луки Левківського району Г. Небрат у заяві до комуністичного гуртка писав: «Зрозумівши, що Компартія є дійсно захисниця бідного люду, а також згідно ленінського призову є можливість мені вступити до лав партії, а тому прошу комгурток розглянути мою заяву і прийняти мене до лав партії, де я зобов'язуюсь працювати по заповідям Ілліча»⁴.

Керуючись постановою січневого Пленуму ЦК РКП(б), «Інструкцією про прийом у партію робітників від верстата», партійна організація України підходила до розгляду заяв дотримуючись індивідуального порядку, керувалася в цьому питанні вказівкою Володимира Ілліча, що рядовим членам партії «ми не обіцяємо і не даємо ніяких вигід від включення в партію. Навпаки, на членів партії покладається тепер більш важка, ніж звичайно, і більш небезпечна робота. Тим краще. Підуть у партію тільки щирі прихильники комунізму, тільки сумлінно віддані робітничій державі, тільки чесні трудівники, тільки справжні представники пригноблених при капіталізмі мас. Тільки таких членів партії нам і треба»⁵.

Комуністи комосередку Одеського механічного заводу «Червона іскра Ілліча» на відкритих зборах ухвалили: «З втратою Ілліча Комуністична партія повинна поповнити свої ряди сотнями, тисячами і мільйонами робітників і селян. Це буде найкращий пам'ятник Іллічу. Хай живе ленінізм!»⁶⁻⁷.

¹ УІЖ, 1958, № 3, стор. 63—73.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 758—760.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1750, арк. 114.

⁴ Там же, ф. 31, оп. 1, од. зб. 73, арк. 1.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 45.

⁶⁻⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1181, арк. 58 зв.

На зборах Харківського паровозобудівного заводу безпартійний робітник Ерьомін у своєму виступі висловив почуття всього колективу: «Ми, робітники, повинні заявити, що немає серед нас ні одного безпартійного. Всі йдемо в Комуністичну партію. Всі, як один, підемо по ленінському шляху кінчати розпочату ним справу»⁸.

У телеграмі Миколаївського окружкому на ім'я Одеського губкому КП(б)У сповіщалося, що на 1 лютого 1924 р. надійшло 700 заяв про прийом у партію⁹. А наступного дня з Миколаєва повідомляли: «На всіх заводах робітники ухвалюють резолюції про необхідність заповнити бреш, пробиту в партії смертю Леніна. В окружний комітет партії поступило понад 1000 заяв від робітників про прийом в партію. Окружний комітет створив спеціальну комісію, яка відвідає всі заводи і на місці розгляне заяви»¹⁰.

З Бахмута повідомляли, що «робітники Щербинівських рудників після доповіді про смерть Ілліча колективно вступили в партію в кількості 120 чоловік»¹¹. З Кременчука інформували: «На траурному вечорі, присвяченому Леніну 30 робітників і 8 підлітків подали заяву про вступ до лав Комуністичної партії і комсомолу. На засіданні міської Ради, присвяченому пам'яті Леніна, такі ж заяви надійшли ще від 30 робітників і 15 підлітків»¹².

Наприкінці січня прагнення робітників вступити до лав партії стало масовим рухом. Так, у звіті Полтавського губкому КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У вказувалося, що на 15 березня 1924 р. робітниками від верстата було подано 1797 заяв. Надходження заяв продовжувалося¹³. На 6 лютого 1924 р. на Донеччині надійшло 8 тис. заяв і продовжували надходити в наступні дні, що дало право партійним керівникам губкому запевнити, що «Донбас дасть партії в найближчі місяці понад 20 тис. нових членів»¹⁴. 9 лютого в Донбасі від робітників було подано 11 908 заяв, Харкові — 3478, Катеринославі — 2938, Одесі — 2 тис. заяв та ін.¹⁵ У Кривому Розі за період з 27 січня по 12 лютого надійшло в партосередки 1108 заяв (від робітників — 980, службовців — 115, індивідуальних — 13)¹⁶, по Харківській губернії на 1 квітня — 7809¹⁷, на Київщині до 9 травня подано 6 тис. заяв трудящих, з них 4 тис. прийнято до лав партії¹⁸. У Донецьку парторганізацію — найбільшу після Ленінградської і Московської, за час ленінського призову надійшло понад 26 тис. заяв від робітників про вступ у партію. На 1 жовтня 1924 р. на 100 робітників припадало 9,3 комуніста¹⁹. На губернських нарадах, що проходили у березні 1924 р., були визначені завдання парторганізації і накреслені конкретні заходи роботи з ленінським набором у партію.

Підсумки ленінського призову в партію підбив XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.), а на Україні — VIII конференція КП(б)У (травень 1924 р.). XIII з'їзд партії відзначив, що фактичний «приплив робітників у партію значно перевищив намічену спочатку цифру в 100 тис.»²⁰. Всього за цей період було прийнято в партію по країні 240 тис. чол., з них 31 544 чол. прийняла Українська партійна організація (15,5%) проти наміченої цифри 30 тис. (чоловіків — 92,5%, жінок 7,5%)²¹.

В ряди партії влилося загартоване у революційних битвах поповнення, віддане великій справі будівництва соціалізму. КП(б)У налічувала 90 тис. чол., з них робітники зід верстата становили — 41 963 (46,6%)²², а на 1 січня 1925 р. — 101 852 чол., в т. ч. членів КП(б)У — 53 325, кандидатів в члени партії 48 527 чол. Під час ленінського призову в КП(б)У було прийнято 9229 жінок²³.

І в наступні роки у ленінські дні партія поповнювалася найкращими представниками робітничого класу, інтелігенції, трудового селянства, що свідчило про підтримку радянським народом генеральної лінії партії.

Комуністи ленінського призову відіграли визначну роль у відбудові народного господарства, йшли в авангарді соціалістичного будівництва.

В. М. ЮРОВСЬКИЙ

⁸ «Правда», 27 січня 1924 р.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1104, арк. 20.

¹⁰ «Правда», 3 лютого 1924 р.

¹¹ «Правда», 27 січня 1924 р.

¹² «Правда», 31 січня 1924 р.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 550-а, арк. 56.

¹⁴ «Правда», 8 лютого 1924 р.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 415-а, арк. 49.

¹⁶ Там же, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1750, арк. 84.

¹⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 20, оп. 1, од. зб. 17, арк. 1.

¹⁸ «Правда», 9 травня 1924 р.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1866, арк. 41.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 18.

²¹ РКП(б) в цифрах, М., 1924, стор. 3, 9, 10.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 120, арк. 35.

²³ РКП(б) в цифрах, вип. 3, М., 1925, стор. 1.

Л. С. НАГОРНИХ

Участь комуністів промислових центрів Півдня України в громадсько-політичному житті в роки семирічки

При висвітленні даної теми використано матеріали архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, 214, 216, 230), Одеського (ф. 9, оп. 23; ф. 11, оп. 77; ф. 17, оп. 2; ф. 19, оп. 29; ф. 91, оп. 1; ф. 126, оп. 1; ф. 1672, оп. 1), Кримського (ф. 6, оп. 25; ф. 42, оп. 1), Херсонського (ф. 3552, оп. 1), Миколаївського

(ф. 92, оп. 21) обкомів партії, періодичну пресу.

На основі рішень XXII з'їздів КПРС і КП України активізувалося внутріпартійне життя, поліпшилася організаційно-партійна робота партійних організацій промислових підприємств Півдня України. Комуністична партія України багато уваги приділяла дальшому розвитку громадських начал у роботі партійних організацій. На Півдні України в роки семирічки працював один з великих загонів Компартії України. У 1961 р. тут налічувалося понад 208 тис. комуністів, у 1966 р. — понад 288 тис. членів КПРС з 2 млн. 122 тис. комуністів республіки.

Питання розстановки комуністів на вирішальних ділянках громадської діяльності були предметом постійної уваги і турботи первинних партійних організацій.

Широкого розвитку набрали громадські начала в ідейно-політичній роботі парторганізацій, зокрема в агітаційно-масовій. На цю ділянку направлялися кращі сили обласних парторганізацій. Так, 1961 р. в Одеській області працювало 24 344 комуніста-агітатора в Кримській — 19 572, в Миколаївській — 15 046, в Херсонській — 10 320, що складало 33% від загальної кількості комуністів. Так, на сімферопольському заводі «Сільгоспдеталь» з 42 агітаторів — 36 комуністи. На миколаївському заводі ім. 61 комунара бригадир бригади комуністичної праці комуніст т. Соломич працював агітатором. За півтора роки семирічки члени його бригади подали 20 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало можливість підвищити продуктивність праці на 25%.

Справі роз'яснення і втілення в життя історичних документів XXII з'їзду КПРС була підпорядкована політична освіта, до керівництва якою залучалися найкращі партійні пропагандистські кадри. У Кримській області пропагандистами 1961 р. працювало 6745 комуністів (понад 11% складу обласної партійної організації), в Одеській — 9181 (понад 11% складу обласної партійної організації), в Херсонській — 3804. В системі політосвіти цих областей навчалось близько півмільйона слухачів.

Первинні партійні організації розглядали політичне навчання як школу підготовки кадрів агітаторів, підвищення їх ідейно-теоретичного рівня. 1961 р. в Кримській області в системі політичної освіти навчалось 28 695 агітаторів, 5786 лекторів та 2960 доповідачів, у Миколаївській — відповідно 26 206, 5423 та 2624. Ось один з прикладів. У гуртку з історії КПРС на сімферопольському заводі ім. Куйбишева, де пропагандистом працював т. Родіонов, кожен з 19 слухачів був агітатором або доповідачем, 11 — ударниками комуністичної праці.

Важливе значення у дальшому розвитку громадської активності трудящих мала робота комуністів в органах народного контролю і в комісіях партійних організацій по здійсненню права контролю за діяльністю адміністрації. 1963 р. в Криму налічувалося 14095 народних контролерів, серед них 6320 комуністів, у Херсонській області відповідно 6762—2560. Через два роки в Криму працювало 45 197 контролерів, а на Херсонщині — близько 35 тис.

Добру славу здобули народні контролери одеського заводу «Автогенмаш», які стали справжніми господарями свого підприємства. Директор заводу т. Тринчук говорив про них, що «це мої бойові помічники. Виявивши те чи інше упущення, вони неодмінно знайдуть справжню причину і конкретного винуватця».

В комісіях партійних організацій по контролю за діяльністю адміністрації працювало багато тисяч комуністів. Вони проходили тут не тільки школу громадської діяльності, але й залучали до роботи комісій актив. На початку семирічки на Півдні республіки діяло близько 2300 комісій партійного контролю, в яких працювало близько 11 тис. комуністів.

На одеському кабельному заводі з ініціативи комісії по контролю за впровадженням нової техніки було створено 1959 р. технічну раду з молодих спеціалістів і передовиків виробництва, яка стала опорою парторганізації.

Залучення безпартійного активу до роботи комісій партійного контролю дозволяло оперативно вирішувати питання господарської діяльності підприємства.

Комісія партійного контролю по якості продукції на одеському швейному об'єднанні ім. Воронського провадила велику роботу. До свого активу вона залучила робітників і службовців, які в процесі трудової діяльності здійснювали контроль за якістю продукції. В результаті 1961 р. випуск продукції першим сортом перевищив планове завдання на 3,1%.

Значну роль відігравали комуністи, обрані до складу Рад депутатів трудящих. Вони провадили велику громадську роботу як безпосередньо в Раді, так і на своїх підприємствах. Через комуністів, які входять до складу масових організацій трудящих, Ради і працюючи в даному районі первинні партійні організації залучали до справи керування суспільством найбільш активну частину трудящих. 1965 р. до складу Рад на Півдні республіки було обрано кілька тисяч комуністів. В Криму депутатами Рад було обрано 4907 комуністів, в Одеській області — понад 8600. Актив трудящих при Радах становив: у Криму понад 22 тис. чол., у Миколаївській області понад 11 тис. чол., Одеській — 25 тис. чол.

Заслугує на увагу досвід роботи депутатів-комуністів на Камиш-Бурунському залізничному комбінаті. 1959 р. тут було створено депутатську групу в складі 32 депутатів районних, міської, обласної Рад та Верховної Ради УРСР, що працюють на даному підприємстві. Група систематично подавала допомогу партійному і профспілковому комітетам у розв'язанні виробничо-технічних завдань та побуту трудящих. Широкий актив з числа робітників і службовців допомагав депутатській групі в її роботі. У першому півріччі 1960 р. нею було вивчено при допомозі активу близько 200 питань, серед них — стан роботи по зниженню собівартості, організації літнього відпочинку трудящих, хід набору до учбових закладів та ін.

У роки семирічки великого поширення набули такі форми громадської діяльності як громадські конструкторські бюро, технічні ради та комісії і т. д. Партійні організації залучали до цих громадських самодіяльних організацій десятки і тисячі трудящих. Велике значення у справі забезпечення плідної роботи в них мало залучення інженерно-технічних працівників.

Розвиток громадських начал у роботі партійних організацій сприяв втіленню в життя накреслень партії, залученню безпартійних мас трудящих до громадського життя країни.

Б. М. ОРЛОВСЬКИЙ

Залізнична промисловість України у 80—90-х роках XIX ст.

Однією з найважливіших галузей важкої індустрії Української РСР є залізнична промисловість. Дослідження історії цієї галузі становить значний науковий інтерес. Відомо, що питання гірничої промисловості Росії і України в дореволюційний період розробляв В. І. Ленін. У праці «Розвиток капіталізму в Росії»¹ він докладно зупинився на соціальних та економічних особливостях промислових районів Уралу і Півдня, в аналізі капіталістичної економіки Росії показав важливу роль металургійної, вугільної і залізничної промисловості України.

Протягом останніх двадцяти років опубліковано ряд розвідок про відкриття та експлуатацію Криворізького басейну, однак ще не було спроб розглянути розвиток залізничної промисловості України в цілому чи за окремими періодами.

Досліджуючи цю тему, автор використав матеріали офіційних щорічників «Горнозаводская производительность России...» за 1880—1885 рр., «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России» за 1886—1899 рр., довідника «Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г.», вперше виданого створеним 1897 р. Статистичним бюро однієї з найбільших підприємницьких організацій — ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, Центрального державного історичного архіву СРСР у м. Ленінграді, зокрема фонд гірничого департаменту: ф. 37, оп. 5, спр. 963, арк. 1, 4, 12—15; оп. 65, спр. 294, арк. 1—8; спр. 297, арк. 1—5; спр. 402, арк. 3—40; спр. 435, арк. 11; спр. 541, арк. 1—2; спр. 2150, арк. 1—3; оп. 77, спр. 348, арк. 1—5 та ін. Матеріалів для вивчення цього питання збереглося чимало. Однак при використанні даних дореволюційної статистики доводиться долати певні методологічні труднощі, передусім брати до уваги неповноту да-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 390—476.

них у зазначених офіційних щорічниках. Статистичні матеріали щорічників за 1899 р. (офіційного і Статистичного бюро), як правило, збігаються (дані бюро за визнанням авторів одержані у відповідь на опитувальні бланки, розроблені його завідувачим та виборним з'їзду). Розбіжність окремих даних становить приблизно 2%, чим можна нехтувати.

Падіння кріпосництва в Росії, освоєння Криворізького залізорудного басейну, відкриття залізничного сполучення між Криворіжжям і Донбасом, зростання чорної металургії Півдня за промислового піднесення 90-х років XIX ст. були найважливішими причинами швидкого розвитку залізорудної промисловості України в пореформений період. З другої половини 80-х років різко збільшився видобуток руди в усіх залізорудних районах — Донецькому, Поліському і особливо Криворізькому, а в 1897 р. розпочалися промислові розробки в Керченському. Рудні поклади стали експлуатувати багато нових компаній, у тому числі й іноземні акціонерні товариства. Усі вони налебій орендували й купували у поміщиків і селян землі багаті на руду. Швидко зростала кількість рудників і зайнятих на них робітників. Потреби в руді здебільшого набагато перевищували видобуток, і ціни на неї підвищувалися. 90-ті роки XIX ст. називають «рудною лихоманкою». Статистичні джерела показують, що видобуток на українських рудниках збільшився з 2,7 млн. пуд. у 1880 р. до 187 млн. пуд. у 1899 р., тобто більш ніж у 69 разів. Приріст продукції цієї галузі становив 16,4 млн. пуд. на рік. Характерно, що на відміну від 80-х років видобуток руди в 90-х роках не зазнав спаду, навпаки, щороку спостерігалось значне зростання, а в 1899 р. порівняно з попереднім — на 44%. На Україні 1899 р. діяло 45 залізорудних і металургійних фірм, тоді як 1890 р. — 11. Протягом 90-х років частка українських рудників у Російській імперії збільшилася з 21% у 1890 р. до майже 53% у 1899 р., а кількість робітників відповідно — з 6,5% до 18,1%.

Зробивши аналіз кількості рудників, на яких було понад 15 робітників, або тих, що мали парові машини, можна бачити збільшення числа середніх і великих залізорудних підприємств. Так, їх кількість збільшилася з 9 у 1885 р. до 115 в 1899 р., тобто в 12,6 раза, а частка зросла з 82% у 1885 р. до 96% у 1899 р. Питома вага рудників, на яких працювало робітників менше 16 (ці підприємства належали до дрібних), була переважно невеликою: 5—10%, однак 1896 р. досягла 12%, а 1897 р. — 16,6%.

В результаті запровадження парових машин на ряді рудників протягом другої половини 80-х років створилося велике машинне виробництво. Процес його виникнення був пов'язаний з посиленням концентрації та формування постійних робітничих кадрів. Залізні рудники, що мали парові двигуни, 1889 р. дали 58,1% продукції, а наприкінці XIX ст. понад три чверті усього обсягу продукції і мали — понад 65% робітників. Якщо протягом другої половини 80-х років підприємства, оснащені паровими машинами, в середньому за рік видобували 46,3% руди, а робітників на них налічувалося 23,6%, то в 1890—1894 рр. відповідно — 73,5 і 50,7%, а 1895—1899 рр. — 76 і 56,5%. Велике машинне виробництво зосереджувалося майже цілком у Криворізькому залізорудному районі.

За 90-ті роки XIX ст. у становищі окремих районів залізорудної промисловості України сталися помітні зміни. Так, питома вага Донецького району зменшилася з 11,7% у 1890 р. до 8,7% у 1899 р., хоч виробництво тут і зросло за ці роки більш ніж у 6 разів. У другій половині 90-х років Поліський район втратив колишнє значення.

Головну роль серед залізорудних районів України з другої половини 80-х років став відігравати Криворізький басейн. Питома вага його становила 84—96%, а видобуток руди тут зріс з 19,3 млн. пуд. у 1890 р. до 158,4 млн. пуд. у 1899 р., тобто у 8,2 раза. На території Криворіжжя в 1899 р. — першій половині 1900 р. діяло 38 фірм, що належали акціонерним товариствам, компаніям чи окремим особам. Мали свої рудники також металургійні товариства. Десять найбільших з них 1899 р. видобули 132,9 млн. пуд. руди, що становило 83,9% усієї продукції району. П'ять найголовніших з них — Південно-Російське Дніпровське товариство, фірма Колачевського, Акціонерне товариство криворізьких залізних руд, Анонімне товариство рудників Дубової Балки та Новоросійське товариство одержали 104,9 млн. пуд. руди, або 66% продукції басейну. На рудниках цього району працювало тоді 7248 робітників, з них безпосередньо на видобутку руди — 5184, на допоміжних роботах — 2064 чол. Про недостатність механізації трудовітських процесів свідчить хоча б те, що як тягло при видобуванні руди використовувалося 619 коней.

За «рудної лихоманки» засновувалися й компанії «на ґрунті найвідвертішої спекуляції», як визнавало навіть міністерство фінансів у своєму офіційному органі. Відкривалися також дрібні малопродуктивні рудники, які з падінням гострого попиту на залізну руду, особливо в період кризи 1900—1903 рр., не витримували конкуренції і закривалися.

Отже, 80—90-ті роки XIX ст. були дуже важливим, переломним етапом у розвитку залізорудної промисловості України. Виникло велике машинне виробництво, посилюлись процеси концентрації капіталу, комбінування виробництва й формування робітничих кадрів, створювались необхідні матеріальні передумови зародження монополістичних об'єднань.

На допомогу викладачу історії

УЧНЯМ — ПРО СОРАТНИКІВ В. І. ЛЕНІНА

На прикладах життя та діяльності соратників В. І. Леніна учнівська молодь вчиться пам'ятати про тих, хто разом з Леніним створював партію комуністів, брав участь у штурмі царизму і капіталізму, закладав перші цеглини у фундамент соціалістичного суспільства. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав: «Кожній молодій людині ми повинні дати розуміння загальної мети нашої революції, допомогти визначити своє конкретне місце в революційному перетворенні світу. Цього не можна зробити сповна, не прилучивши молодь до славних революційних традицій старших поколінь»¹.

Передові педагогічні колективи ряду шкіл республіки виховують учнів, використовуючи в позакласній роботі різноманітні форми: бесіди, читання, тематичні вечори, конференції, організацію відповідних музеїв, шкільні політичні клуби, екскурсії по місцях, зв'язаних з діяльністю видатних революціонерів, перегляд кінофільмів, телепередач і т. д., показуючи, як у різних життєвих ситуаціях формувались марксистські переконання соратників В. І. Леніна, розповідаючи про їх революційну діяльність.

Педагогічний колектив Острозької середньої школи № 1 широко використовує у виховній роботі екскурсії по місцях перебування Д. З. Мануїльського на Ровенщині, проводить бесіди з учнями про його життя.

Д. З. Мануїльський — ровенчанин, навчався в Острозькій гімназії, в приміщенні якої знаходиться нині школа № 1. Біля дверей класу, де вчився майбутній революціонер, висить меморіальна табличка з написом: «Тут у 1903 р. закінчив 8-й клас Острозької гімназії... Д. З. Мануїльський». Червоні слідопити цієї школи під керівництвом вчителя історії та старшої піонервожатої збирають матеріали про життя та діяльність партійного керівника, часто організовують екскурсії в краєзнавчий музей м. Острога, музей видатного діяча в с. Мануїльське Мануїльського району Хмельницької області, де народився Дмитро Захарович, листуються з його рідними, Музеєм Революції в Ленінграді, вивчають матеріали з історії вулиці Мануїльського м. Ровно. Учні мають фотографії, на яких Дмитро Захарович зображений серед друзів-гімназистів, разом з діячами Комінтерну Г. Димитровим, В. Піком, К. Готвальдом, О. Куусінемом та ін. Школярі переписали з книги відгуків Острозького музею, який Мануїльський відвідав у 1946 р., такий його запис: «Це справа великого культурного та історичного значення. Це уривок історії нашої країни. Будемо берегти й пильнувати його, щоб майбутні покоління знали, любили своє велике минуле. Велике минуле — переддень великого сучасного й ще величнішого прийдешнього». Зібрані матеріали учні і педагогічний колектив використовують для написання рефератів, оформлення куточка земляка-революціонера, для

¹ «Комсомольская правда», 18 травня 1966 р.

проведення бесід. Старша піонервожата дала завдання учням прочитати книжку Б. М. Зав'ялова «Д. З. Мануїльський»² і після цього провела з ними бесіду, під час якої потрібно було відповісти на такі запитання: мета поїздки Д. З. Мануїльського до Німеччини, де відбулась зустріч його з Р. Зорге (відомо, що Мануїльський був з ним знайомий), яку роль відіграв Д. З. Мануїльський в згуртуванні ЦК Компартії Німеччини навколо К. Цеткін, В. Піка, В. Ульбріхта, Е. Тельмана, Ф. Геккерта?

Подібна бесіда про Дмитра Захаровича була проведена в школі № 18 м. Ровно. Учні написали листа Першому секретареві ЦК СЕПН В. Ульбріхту, попросили його поділитись спогадами про Д. З. Мануїльського. Незабаром від В. Ульбріхта прийшла відповідь із спогадами і фотоматеріалами про його зустріч з Д. З. Мануїльським, П. Тольятті, Г. Димитровим, К. Готвальдом та ін.

У школі № 2 Новоград-Волинська Житомирської обл. відбулася цікава зустріч перших випускників, які бачилися з Н. К. Крупською, з випускниками 1969 року.

Останнім часом партійні та комсомольські організації шкіл разом з педагогічними колективами організовують цікаві заходи, присвячені соратникам В. І. Леніна.

Старшокласники школи № 18 м. Ровно провели учнівські збори, на яких обговорювали підготовку до уроку про Ф. Е. Дзержинського. Було опрацьовано книги: П. Г. Софінова «Сторінки із життя Ф. Е. Дзержинського», «Лицар революції» (спогади рідних і товаришів по роботі Ф. Е. Дзержинського), Ю. П. Германа «Розповіді про Дзержинського», Ф. Е. Дзержинського «Щоденник в'язня». Учні зробили екскурсію по вулиці Дзержинського. Спочатку вчитель провів з ними заочну екскурсію по місцях, зв'язаних з життям і діяльністю Ф. Е. Дзержинського: Дзержинську, Вільнюсу, Каунасу, Лодзі, Варшаві, Ленінграду, Москві тощо, розповів про такі риси характеру Дзержинського, як любов до трудового народу, ненависть до експлуататорів, велика працьовитість, принциповість, скромність, зупинився на спогадах про нього О. Стасової, М. Скрипника, Л. Фотієвої, А. Луначарського, В. Бонч-Бруєвича.

Після цього з повідомленнями виступили старшокласники. Один з школярів розповів про дитячі й юнацькі роки Фелікса Едмундовича. Особливо зацікавило слухачів те, що вже в 19 років він займався революційною діяльністю, налагоджував підпільну роботу в Ковно (нині Каунас, Литовської РСР).

Учні загострювали свою увагу на організаторській діяльності Фелікса Едмундовича як революціонера, що не припинялась і у в'язниці, наводили рядки з тюремного щоденника Ф. Е. Дзержинського: «Сьогодні — останній день 1908 року. П'ятий раз я зустрічаю у в'язниці Новий рік (1898, 1901, 1902, 1907). Перший раз — 11 років тому... Я бачу величезні маси, вже приведені в рух, які розхитують старий лад, — маси, в середовищі яких готуються нові сили для нової боротьби... Я гордий тим, що я з ними, що я їх бачу, відчуваю, розумію і що я сам багато пережив разом з ними»³.

Вчитель доповнив учнів, вказавши, що великий революціонер відіграв значну роль у боротьбі за згуртування рядів соціал-демократів Польщі і Литви. На Паризькій нараді членів ЦК РСДРП у травні 1911 р. відбулася зустріч В. І. Леніна з Ф. Е. Дзержинським, де вони

² Б. М. Зав'ялов. Дмитро Захарович Мануїльський, К., 1967.

³ Ф. Дзержинский. Дневник и письма, М., 1956, стор. 60.

висловили думку про необхідність вигнання з рядів партії меншовиків-ліквідаторів. Цю домовленість вождь революції назвав в одній із своїх записок «Договір Леніна з Юзефом» (Юзеф — партійна кличка Держинського).

Словами Ілліча «тут потрібен хороший пролетарський якобінець» одна з учениць почала розповідь про діяльність видатного діяча як керівника Надзвичайної комісії в період Жовтневої революції і в перші роки Радянської влади, навела цікаві факти із життя, спогади чекіста Я. Буйкіса, який за особистим завданням Ф. Е. Держинського разом з іншими проник під виглядом командира Латиського полку, незадоволеного Радянською владою, в лігво англійського посла-шпигуна Локкарта і допоміг зірвати підготовлюваний імперіалістами заколот проти Країни Рад. Учениця повідомила також, що з великим успіхом Фелікс Едмундович працював наркомом шляхів сполучення, головою Вищої Ради народного господарства СРСР. Вчитель підбив підсумки уроку про життя і діяльність «Залізного Фелікса», підкресливши велику його любов до дітей, розповів про створення з його ініціативи при ВЦВК «Комісії щодо поліпшення життя дітей», яка боролась з дитячою безпритульністю. Про те, який гарячий відгук в дитячих серцях знайшла ця діяльність Фелікса Едмундовича, свідчить лист вихованців Першої Чорноморської трудової колонії: «Всеросійському попечителю дітей тов. Держинському — від колишніх безпритульних дітей вулиці..., від чистого дитячого серця палкий привіт. Пам'ятай і в майбутньому про безпритульних дітей. Пам'ять про твоє піклування довгі роки житиме в наших серцях. Прийми ж наш дитячий поцілунок»⁴. Потім школярі подивились діалогом «Ф. Е. Держинський».

Змістовно поширює ленінські ідеї клуб юних пропагандистів Корецької школи № 1 Ровенської області, створений з ініціативи комітету комсомолу школи 1966 р. Він об'єднує в своїх рядах близько 400 старшокласників, які проводять лекції-концерти, тематичні вечори, бесіди. Клуб часто влаштовує виїзні засідання в місцевому Будинку культури, в кінотеатрах, на підприємствах міста, в селах району. Теми лекцій такі: «Залізний Фелікс рядом з нами», «Видатний державний і партійний діяч М. І. Калінін», «Товариш «Андрій» (про Я. М. Свердлова), «Вірний друг і соратник В. І. Леніна Н. К. Крупська», «Дипломат ленінської школи Д. З. Мануїльський».

Керує роботою Рада клубу, що складається з комсомольців-активістів. Виступи готують самі учні, члени парторганізації консультують їх, рецензують лекції.

Члени клубу комплектують власні бібліотечки творів В. І. Леніна та його соратників, кожного літа подорожують на велосипедах по Україні, зокрема по містах, зв'язаних з діяльністю сподвижників Леніна. Зібрані матеріали вони використовують в лекційній пропаганді. В концертах, що їх влаштовують члени клубу після лекцій, переважають революційні пісні, уривки з вистав, літературні монтажі, що розповідають про життя та діяльність В. І. Леніна та інших революціонерів.

Участь старшокласників у роботі клубу юних пропагандистів значною мірою впливає на їх навчання, допомагає педагогам формувати в школярів навички пропагандистської діяльності, розвиває в них активність і самодіяльність.

Значне місце у вихованні учнів на прикладах життя і діяльності соратників В. І. Леніна займають шкільні музеї Ф. Е. Держинського, Ф. А. Сергєєва, А. В. Луначарського, М. О. Скрипника, Г. І. Петров-

⁴ П. Г. Софін о в. Сторінки з життя Ф. Е. Держинського, К., 1957, стор. 62, 125.

ського, Д. З. Мануїльського. Керують роботою музеїв учнівські Ради, які разом з червоними слідопитами виявляють людей, що особисто знали і зустрічались із сподвижниками В. І. Леніна, записують їх спогади, збирають документи про соратників Ілліча.

Червоні слідопити школи № 18 м. Ровно прочитали в книзі «Г. К. Орджонікідзе», що в 1906—1907 рр. через станцію Радзивілів (тепер м. Червоноармійськ Ровенської обл.) з короткочасною зупинкою нелегально пройжджав із Франції до Києва Г. К. Орджонікідзе. Школярі почали листуватись з його братом — Костянтином, встановили контакти з драмтеатром м. Дзямбула Казахської РСР, який здійснив постановку спектаклю про Серго «Надзвичайний комісар». Дирекція театру надіслала ровенським школярам фотографії епізодів спектаклю про життя і революційну діяльність Г. К. Орджонікідзе.

Листувались юні дослідники з Донецьким театром ім. Артема, який вперше здійснив постановку п'єси про Ф. А. Сергєєва «Катастрофа». Рада шкільного музею підтримує зв'язки з колективами заводів, кораблів, військових частин і т. д., що носять ім'я соратників В. І. Леніна. Вони пишуть історію гвардійської Таманської дивізії ім. М. І. Калініна. Старшокласники організували в музеї фонотеку, в якій зібрали грамзаписи виступів М. І. Калініна, Н. К. Крупської, Г. І. Петровського, О. Г. Шліхтера та ін. Учні виготовляють картини, на яких позначені місця життя та революційної діяльності соратників Ілліча, зокрема на Ровенщині.

На честь Ф. Е. Дзержинського тут, наприклад, створено загін юних дзержинців, які допомагають інвалідам Великої Вітчизняної війни, ветеранам праці, чергують у громадських місцях. Прийом до загону відбувається кожного року 11 вересня — в день народження Фелікса Едмундовича. Вступаючи в загін, учні дають урочисту обіцянку бути вірними справі Комуністичної партії і ленінського комсомолу, високо нести звання дзержинця, бути непримиренними борцями з усім чужим нашому суспільству, виконувати кожне розпорядження командира, не шкодувати сил і енергії для комуністичного виховання школярів.

У харківській школі № 73 таксаж плідно працює музей Ф. Е. Дзержинського. Заслугують на увагу новостворені музеї Г. І. Петровського в школі № 17 і Н. К. Крупської в школі № 106 м. Харкова, М. О. Скрипника в школі м. Ясинувата Донецької області, В. П. Затонського в середній школі села Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області, А. В. Луначарського в Супрунівській школі Полтавського району Полтавської області.

У цих музеях часто проводяться уроки з історії та суспільствознавства, відзначаються революційні свята, відбуваються прийоми в піонери, комсомол, зустрічі з ветеранами революції, заочні екскурсії по місцях, зв'язаних з діяльністю соратників В. І. Леніна і т. д.

Таким чином, виховання учнів старших класів на прикладах життя і революційної діяльності сподвижників В. І. Леніна допомагає партійним, комсомольським організаціям та педагогічним колективам шкіл формувати в кожного школяра риси комуністичного світогляду, ідейно їх гартувати, робити учнів відданими патріотами своєї любимой Батьківщини, великими бійцями за безсмертні ідеї Ілліча. В процесі цієї багатогранної роботи школярі глибше засвоюють програмний матеріал з основ наук, вчаться жити і працювати по-ленінськи, стають людьми з чистою совістю, самовідданими борцями за комуністичне завтра.

Р. Р. БАНДУРА

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

СКИТ МАНЯВСЬКИЙ

Недалеко від с. Маняви Богородчанського району на Івано-Франківщині, серед розлогих гірських хребтів, вкритих вічнозеленим хвойним килимом, височать руїни колишнього монастиря — Манявського скиту, заснованого в 1606 р. Іовом (Іваном) Княгиницьким, вихідцем із Тисмениці, послідовником і другом Івана Вишенського.

Іван Княгиницький був на той час освіченою людиною. Він багато років провів при дворі українського магната Василя Острозького, за дорученням якого їздив у Грецію, побував у Афонському монастирі. Там познайомився з чернечим життям, а пізніше і сам постригся в монахи, прийнявши ім'я Іов. Після повернення на Україну, Іов пішов у Карпати, де поблизу с. Маняви на стрімкому березі потічка Бетерес (нині — Скитець) спорудив невеличку землянку. Згодом навколо нього стали збиратися монахи. Деякий час в гостях Іова перебував відомий український письменник Іван Вишенський. І тільки столітні смереки і суворі скелі знають, про що вели розмову мудрі старці. Можна лише догадуватись, що їх тривожила доля України, горе народу, який стогнав під гнітом Речі Посполитої.

У 1611 р. почалося будівництво монастиря. І вже 1612 р. було збудовано церкву і декілька келій. Скоро чутка про нову обитель рознеслась по всій Галичині. Монастир швидко розростався. Сюди сходились монахи, які не хотіли приймати унії і мали намір вести проти неї дальшу боротьбу.

Значно зросла роль Манявського скиту після того, як у 1620 р. Царгородський і Олександрійський патріархи надали йому права ставропігії. Підтримувала скит та частина населення, яка боролася проти унії й шляхетського панування. Допомогали скиту київський митрополит Петро Могила, молдавські господарі і Львівське ставропігійське братство. Від останнього скит одержував грошову допомогу, книги, які друкувалися у друкарні, заснованій ще першодрукарем Іваном Федоровим. У 1643 р. монастир одержав книги від московського царя Олексія Михайловича.

Кам'яні мури, міцні вежі монастиря надійно захищали монахів від частих в XVII ст. татаро-турецьких набігів. Вся навколишня шляхта віддавала на зберігання в монастир свої дорогоцінності, цінні папери.

У другій половині XVII ст. Польща вела з Туреччиною ряд затяжних війн. У 1676 р. турки вщент зруйнували скит. Як свідчать письмові джерела, що «сталось се в часі, як Ібрагім Паша Шейтан, ідучи на короля під Журавно, здобув і спалив Бучач і Чортків (Тернопільської області.— І. С.), Езупіль, Тисменицю, передмістя Станіслава і Галич (нині — Івано-Франківська область). Загін його у вересні 1676 р. напад на скит в надії знайти заховані скарби шляхти, та здобувши скит, спалив усе, що лише далось, а монахів, котрі завчасу не повтікали і мирян, що шукали порятунку за оборонними стінами монастиря, вирізано»¹.

¹ М. Драган. Скит Манявський, Львів, 1926, стор. 6.

Завойовники не тільки зруйнували і спалили монастир, його велику бібліотеку та різні документи, але й пограбували золото і срібло.

Ті монахи, які врятувались, для відбудування скиту вирішили попросити допомоги в Росії. 14 лютого 1681 р. з Москви повернулись монахи Варфоломій і Веніамін з різним добром: грішми, ризами, книгами церковними і навіть сукном. Крім цього цар Федір Олексійович назначив для скиту постійну допомогу в сумі 300 крб.²

Через декілька років монастир повністю відбудували. Для розмалювання скитських церков був запрошений відомий український живописець Іван Кондзелевич, який працював тут з 1698 по 1705 рр. Він створив чудовий іконостас, відомий як Богородчанський (за місцем пізнішого знаходження), який складався з 39 ікон³. Цей унікальний твір експонується нині у Львівському музеї українського мистецтва.

Скит Манявський був не тільки релігійним осередком, але й великим землевласником. Вся галицька шляхта вважала за честь бути похованою на монастирському цвинтарі і ще за життя купувала на це собі право, даруючи скиту великі суми грошей і землю.

Мав скит і власних кріпаків. Так в 1666 р. монастир купив у шляхтича Теодозія Жураківського за 260 злотих двох кріпаків Ілька і Яцка Савчуків, а шляхтич Іван Корчинський подарував «на вічні часи кріпака Косика з с. Журак (нині Богородчанський район) з усім його майном.

Займались монахи лихварством та виварюванням солі, яку возили на Волинь і в інші місця України.

Великою перешкодою для дальшої діяльності скиту була церковна унія, що в кінці XVII ст. була введена у всій Галичині.

Перший владика уніатської церкви у Львові митрополит Йосип Шумлянський за будь-яку ціну прагнув схилити скит до уніатства. Навіть у 1707 р. записав скиту заповіт 1000 золотих пожертвування⁴.

Уніатське духовенство домагалось його закриття. Але польський уряд побоювався викликати незадоволення Росії, яка підтримувала скит.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, за яким Галичина відійшла до Австрії. Противники православ'я знову звернулися до уряду, вимагаючи закрити скит, бо населення Галичини відходило від уніатської церкви під впливом пропаганди, яку проводили «...схизматичські монахи в Скитській пустелі»⁵.

Австрійський уряд вирішив закрити скит. 6 вересня 1785 р. він припинив своє існування.

Пройшли століття. До наших днів збереглися рештки будівель монастиря: вхідна брама з зображенням засновника обителі Іова Княгинецького та його брата і сподвижника Теодозія. Над самим струмком височить кам'яна трьохповерхова вежа з бійницями.

В середині XIX ст. на руїнах скиту побував західноукраїнський поет Антон Любич Могильницький, який під впливом легенд і вражень від побаченого написав поему «Скит Манявський».

Як історична пам'ятка XVII ст. скит Манявський служить справі атеїстичного виховання населення. Екскурсоводи розповідають про пам'ятку історії і водночас місце, яке церковники використовували, фабруючи релігійні «чудеса» і пропагуючи біблійні легенди, для власного збагачення, для здирства трудящих.

І. М. СТОЙКО

² М. Драган. Скит Манявський, Львів, 1926, стор. 6.

³ Słownik geograficzny królestwa polskiego, Warszawa, 1885, t. 6, стор. 93—95.

⁴ М. Драган. Назв. праця, стор. 6.

⁵ Правда про унію, Львів, 1965, док. № 54.

Наш календар

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НА СТОРІНКАХ ПЕРШОГО ЛЕНІНСЬКОГО НАУКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ЖУРНАЛУ «ЗАРЯ»

(До 70-річчя виходу першого номера)

Розроблена В. І. Леніним весною 1900 р. програма створення загальноросійської робітничої газети передбачала видання і науково-політичного журналу. Обидва друковані органи повинні були стати активними чинниками внесення соціалістичної свідомості в лави робітничого класу. Журнал мав служити переважно пропаганді, газета — переважно агітації¹. Спільній діяльності цих двох органів В. І. Ленін надавав першорядного значення в ідейній боротьбі

проти відвертих і прихованих ворогів марксизму.

Правда, одночасно випустити перші номери газети і журналу не вдалося. Перший номер ленінської «Искры» вийшов у грудні 1900 р., а перший номер марксистського науково-політичного журналу «Заря» позначено квітнем 1901 р., а фактично № 1 вийшов наприкінці березня. Журнал випускала редакція «Искры» в Штутгарті, редактором його був В. І. Ленін². На сторінках «Зари» вперше з'явився підпис «Ленін», що з того часу став другим прізвиськом Володимира Ілліча³.

Всього вийшло чотири номери — три книги «Зари» (№ 1 — квітень 1901 р.; № 2—3 — грудень 1901 р., № 4 — серпень 1902 р.). За змістом журнал охоплював найширше коло тем — від філософії до новинок художньої літератури, від великих подій міжнародного життя до зарисовок російського провінціального побуту⁴.

Як і «Искра», «Заря» багато зробила для пропаганди матеріалістичного розуміння історії, захисту вчення Маркса-Енгельса про закономірності історичного процесу від нападок західноєвропейських ревізіоністів типу Бернштейна та російських опортуністів — «легальних марксистів» і «економістів». З цією метою, за наполяганням В. І. Леніна⁵, в «Заре» були опубліковані три статті Плеханова під загальним заголовком «Пан Струве в ролі критика марксової теорії суспільного розвитку», стаття Володимира Ілліча «Пп. «критики» в аграрному питанні», що пізніше увійшла складовою частиною до ленінської праці «Аграрне питання і «критики Маркса», загальною темою якої був «розгляд критики, спрямованої в російській літературі проти марксизму»⁶. В ній він викрив неспроможність спростувати марксизм, заперечити застосування його в дослідженні російського історичного процесу, чому присвячували свої антинаукові трактати буржуазні та дрібнобуржуазні автори на зразок Струве, Булгакова, Бердяєва, Чернова. Посилаючись на досвід історії, В. І. Ленін довів загальність відкритих К. Марсом основних закономірностей розвитку капіталізму⁷.

Підкреслюючи характерні риси капіталістичного розвитку сільського господарства після реформи 1861 р., В. І. Ленін аж ніяк не применшував залишків кріпосництва. В праці «Аграрна програма російської соціал-демократії» він зупинився на характеристичній так званій відробіткової системі поміщицького господарства, яка після реформи стала пануючою приблизно в 17 губерніях Європейської Росії, в тому числі в ряді українських губерній. З факту існування кріпосницьких пережитків на селі Володимир Ілліч передбачав хід загальнодемократичного селянського руху, початок якому кладе

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 293.

² Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). Справочник, М., 1957, стор. 43.

³ И. Н. Вольпер. Псевдонимы В. И. Ленина, Л., 1968, стор. 50.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. I, К., 1965, стор. 348.

⁵ Л. В. Ширінов. Временные соглашения русских социал-демократов с буржуазными либералами. — «Вопросы истории КПСС», 1961, № 4, стор. 144.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 137.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 101—102.

боротьба з сільськими кріпосниками, а логічним завершенням її має бути «повстання проти того наймогутнішого і наймерзеннішого залишку кріпосництва, що зветься царським самодержавством»⁸. Принципіальні положення цієї статті цілком підтвердилися селянськими повстаннями весною 1902 р. на півдні Росії, включаючи й українські губернії⁹. Саме такого змісту приписку з посиланням на історичний досвід цих повстань і зробив Ілліч, публікуючи працю «Аграрна програма російської соціал-демократії» в № 4 «Зари».

В. І. Ленін надавав великого значення популяризації через журнал конкретно-історичних знань з історії визвольного руху в Росії, особливо для виховання молоді, яка не знала «чого, як і що було в старовину»¹⁰. Коли Ю. М. Стеклов надіслав до редакції «Зари» статтю «Історичне підготування російської соціал-демократії»¹¹, В. І. Ленін з приводу цього зауважив, що «журнал багато віграє, якщо в ньому частіше будуть з'являтися такі статті»¹¹.

Володимир Ілліч вважав за необхідне надрукувати в «Зарі» статтю про декабристів, звертаючи увагу на важливу ідейно-виховну роль серед робітничого класу Росії правдивої розповіді про історію декабристського повстання¹². У першому номері «Зари» вміщено промову Г. В. Плеханова «14 грудня 1825 року», проголошену 14 (27) грудня 1900 р. в Женеві на зборах російських політичних емігрантів. У ній зроблено першу спробу марксистського трактування декабристського руху та його місця в історії визвольної боротьби народів Росії проти царизму. Академік М. В. Нечкіна писала, що ця праця Плеханова на основі багатого фактичного матеріалу і в блискучій формі поновлювала революційну традицію вивчення повстання декабристів, розпочату раніше революційними демократами О. І. Герценом та М. П. Огарьовим¹³. Матеріал журналу — «14 грудня 1825 року» почали використовувати в своїй пропагандистській роботі соціал-демократичні організації України. Зокрема, попит на одержання окремих відбитків цієї статті з «Зари» виявив Київський комітет РСДРП¹⁴.

Повстання декабристів Плеханов назвав подією, «яка глибоко вразила сучасників і заслужила повної уваги нащадків»¹⁵. У промові докладно висвітлювалась діяльність декабристів на Україні, високо оцінювались їх історичні заслуги як перших мучеників, що життям заплатили за свої революційні прагнення. Плеханов сформулював важливе положення про те, що фактично вся історія революційної думки в Росії XIX ст. до початку діяльності соціал-демократів являла собою ряд спроб знайти таку програму дій, яка забезпечила б революціонерам співчуття й підтримку з боку народних мас.

Історію цих ідейних пошуків на всіх етапах революційної боротьби проти царизму намагався всебічно відобразити журнал «Заря», що виявляв інтерес до діяльності революціонерів-народників, зокрема тих, що діяли на Україні. Редакція «Зари» встановила контакт з відомим народником, учасником «Чигиринської справи» (1876—1877 рр.) В. К. Дебагорієм-Мокрієвичем, який на той час перебував в еміграції у Болгарії і планувала друкування його мемуарів¹⁶. І хоч вони так і не побачили світу, самий намір журналу опублікувати їх був свідченням його ширих прагнень дати об'єктивне висвітлення допролетарських етапів розвитку визвольного руху в Росії.

«Заря» в першому номері характеризувала особливості пропагандистської роботи соціал-демократів серед мас. Плеханов у статті «Ще раз соціалізм і політичне боротьба» писав про так званих «культуричників», які самовіддано несли освіту в маси але не наважувались прямо виступати проти цензурних грат і поліцейських перепон «культуричників», які знайомили маси з деякими елементарними відомостями з природознавства, історії та географії, але не наважувались зачепити найважливіше питання народної освіти — вказати на царизм як найсильнішу перешкоду до цієї освіти Плеханов указував, що соціал-демократія йде далі, відкрито говорячи те, що обминають «культуричники». Відзначаючи прояви в країні «станового забобону і кріпосницького самодурства», він наводив приклад з історії правління в Одесі градоначальника Зеленого, який у 90-х роках XIX ст. видав постанову, що забороняла «простонародню» ходити тротуарами. Плеханов наголошував, що цей та інші окремі конкретні випадки адміністративної сваволі слід розглядати в зв'язку з усією урядовою системою і, тваруючи одеського сатрапа, зачепити петербурзького самодержця»¹⁷.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 124.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 124.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 20.

¹¹ Ця стаття під назвою «Соціал-демократія як носій національного визволення» опублікована в № 2—3 «Зари» (Ленинський збірник III, стор. 165—166).

¹² В. І. Ленін. ПСС, т. 46, стор. 46.

¹³ В. Вакар (В. Правдин). Наказує 1905 г. в Києве (Июльская стачка 1903 г.) К., 1925, стор. 14.

¹⁴ М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. I, М., 1955, стор. 19.

¹⁵ «Искра» (№ 44), 15 липня 1903 р.

¹⁶ Г. В. Плеханов. Соч., т. X, стор. 353.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 43; т. 36, стор. 52.

¹⁸ Г. В. Плеханов. Соч., т. XII, стор. 92, 94—95.

Свідченням зростання політичної свідомості робітничого класу на початку ХХ ст. Плеханов вважав першотравневу демонстрацію 1900 р. у Харкові, що знаменувала початок нової епохи в історії революційної боротьби проти царизму¹⁸. Таку саму думку висловив Володимир Ілліч у передмові до виданої редакцією «Искры» брошури «Травневі дні в Харкові». Не суперечив В. І. Леніну й загальний висновок щодо оцінки значення харківської мавки в історії всеросійського робітничого руху, який (висновок) містила опублікована в першому номері «Зари» стаття Л. Мартова «Чого навчає харківська мавка».

Проте стаття Мартова мала й хибу: автор не тільки не засудив тенденції «економізму», поширені свого часу серед членів харківського соціал-демократичного комітету, а й захоплювався «невидною, але плідною роботою харків'ян» того часу. Г. В. Плеханов у листі до В. І. Леніна звернув увагу як на сильні, так і на слабкі сторони автора. Зокрема, він писав: «Стаття Олексія (Мартова) подобається мені своїм висновком, але не подобається своєю аргументацією. У нього виходить, ніби економічний напрям тепер уже поганий, тому що життя переросло його, а раніше був потрібний і корисний. А по-моєму, він завжди був великою помилкою, що стала тільки помітнішою в наш час»¹⁹.

Отже, щодо «економізму» та оцінки його ролі в історії всеросійського робітничого руху ідейних розходжень між Г. В. Плехановим і В. І. Леніним не було. Зате принципіальні незгоди виникли у них щодо буржуазно-ліберального руху. Особливо яскраво ці незгоди між В. І. Леніним, з одного боку, і Г. В. Плехановим та деякими іншими провідними співробітниками «Искры» й «Зари», як-от П. Б. Аксельродом і В. І. Засулич, виявилися в процесі підготовки до друку ленінської статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму». Обговорення її тривало майже півтора місяці²⁰. Опоненти В. І. Леніна пропонували йому не загострювати критики вкрай нерішучої, кволої опозиційності російського лібералізму щодо царського самодержавства. Володимир Ілліч рішуче відмовився змінити загальний викривальний тон статті і свою критичну оцінку ролі лібералів в історії визвольної боротьби проти царизму²¹. Головний удар він спрямував проти лідера буржуазного лібералізму П. Струве, підкреслюючи, що «принципально не може відмовитися від думки про наше право (і наш обов'язок) рознести Р. Н. С. за його політичне жонглерство»²². Негативний вплив на розвиток суспільно-політичного руху з боку освітаного Струве «земського» лібералізму В. І. Ленін порівнював з таким же негативним впливом «економізму» на розвиток робітничого руху і рішуче заявляв: «І ту і другу вузькість ми повинні переслідувати»²³. Для критики ліберально-буржуазних положень Струве В. І. Ленін залучав твори визначного українського історика і публіциста М. П. Драгоманова (1841—1895 рр.). У листі до Г. В. Плеханова від 30 липня 1901 р. В. І. Ленін сповіщав, що написав до своєї статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» маленьке післяслово, «в якому провів паралель між однією статтею Драгоманова («Толцыте и отверзется») і Р. Н. С. на користь першого»²⁴.

У праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», опублікованій в «Заре», В. І. Ленін використав статтю Драгоманова «Земський лібералізм у Росії», зазначивши: «Справедливо говорив Драгоманов: «Власне цілком «мирних способів» у лібералізмі в Росії і бути не може, бо всяку заяву про зміну вищого управління у нас заборонено законами. Земські ліберали повинні були рішуче переступити через цю заборону і хоч цим показати свою силу і перед урядом і перед терористами. Тому що земські ліберали такої сили не показали, то їм довелося дожити до наміру уряду знищити навіть урізані вже земські установи»²⁵. Володимир Ілліч посилався на працю Драгоманова, з співчуттям цитував окремі її місця, широко використовував наведені в ній факти з історії земств, у тому числі й запроваджених на Україні — Чернігівського, Полтавського, Харківського, зокрема, про полохливі вимоги земців і про рішуче відхилення царизмом щонайменших клопотань розширити права земств²⁶. В. І. Ленін використав у своїх працях при характеристиці царських властей образний драгоманівський вислів «внутрішні турки»²⁷, зокрема, вжив у статті «Початок демонстрацій»,

¹⁸ Г. В. Плеханов, стор. 90.

¹⁹ Ленінський збірник III, стор. 93—94.

²⁰ Владимир Ильич Ленин. Биография. Изд. 4-е, М., 1970, стор. 91.

²¹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 46, стор. 122—123, 127, 130, 132, 135.

²² В. И. Ленин. Твори, т. 34, стор. 62. Подана П. Струве стаття до редакції «Зари» була підписана псевдонімом Р. Н. С.

²³ Там же, стор. 63.

²⁴ В. И. Ленин. Твори, т. 34, стор. 64.

²⁵ В. И. Ленин. Твори, т. 5, стор. 36.

²⁶ Див. Там же, стор. 24, 25, 35, 37, 42.

²⁷ Одна з публіцистичних брошур Драгоманова навіть прямо названа «Турки внутрішні і зовнішні» (1876 р.). Цікаво, що ця праця, яка глибоко викривала сваволлю царських бюрократів, привертала пильну увагу й Карла Маркса. Про це свідчить іскреслений численними помітками примірник брошури Драгоманова з особистої бібліотеки Карла Маркса (Див. Архів Маркса й Енгельса, кн. IV, М., 1929, стор. 422).

коли описував сутичку поліції і царських військ з народом під час однієї демонстрації у Харкові»²⁸.

Розкритикований В. І. Леніним в «Зарі» Струве спробував на сторінках редактованого ним буржуазно-ліберального періодичного видання «Освобождение» вступити в полеміку з своїм опонентом, але одержав нищівну відповідь. У статті «Політична боротьба і політиканство», надрукованій 15 жовтня 1902 р. в «Іскре», В. І. Ленін показав, що Струве перекутив історію революційної думки в Росії, заявивши, ніби найрішучіші російські революціонери завжди віддавали перевагу мирному шляхові, а не насильній революції²⁹.

Таким чином, історичні матеріали посідали в журналі «Заря» чільне місце, відігравали велику роль у виробленні марксистської концепції вітчизняної історії і в боротьбі проти буржуазних перекучень історичного процесу. Найголовніше значення серед цих матеріалів має ленінська стаття «Гонителі земства і Аннібали лібералізму». За формою і змістом це було суто історичне дослідження, переконливість положень якого виявлялась особливо наочною в зв'язку з тим, що вони ґрунтувалися на беззаперечних історичних фактах.

В. Г. САРБЕЙ

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 288.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 220.

РЕВОЛЮЦІОНЕР, ПИСЬМЕННИК, КОМУНІСТ

(До 60-річчя від дня народження
О. Я. Гаврилюка)

Подляського повіту Седлецької губернії на Поліссі (тепер — Люблінське воєводство в ПНР) у бідній селянській родині.

На початку першої світової війни батько майбутнього письменника Я. П. Гаврилюк був мобілізований до царської армії, а мати з трьома дітьми у липні 1915 р. перед наступом німецьких військ евакуювалася до Петрограда, де жила її сестра. Наступного року вона переїхала до родичів у с. Костомарівку Острозького повіту Воронезької губернії, а влітку 1917 р. — на Україну в с. Стецівку, що на Сумщині, де О. Гаврилюк закінчив два класи початкової школи.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції родина Гаврилюків повернулася у рідне село. Батько письменника брав активну участь у встановленні Радянської влади в повіті, очолював революційний комітет. Однак Радянська влада проіснувала тут недовго. За допомогою імперіалістичних держав західноукраїнські та західнобілоруські землі захопили білополяки. Злидні, тяжкий соціально-економічний, національний і політичний гніт О. Гаврилюк пізнав з дитинства. На початку 20-х років його виключили з четвертого класу Заболоттянської початкової школи за висміювання місцевого попа і талановитість¹. На цьому й закінчилася офіційна освіта письменника. Глибокі суспільно-політичні та літературні знання він здобував самоосвітою. Адже в буржуазно-поміщицькій Польщі, як і в інших капіталістичних країнах, освіта служила інтересам панівних класів:

Так, трудно справді говорити,
Як виростили й вчилися ми:
У Польщі стежка до освіти
Куди крутіш, як до тюрми².

Приклад батька, матері-трудівниці, листування з сестрою Анастасією, яка перебувала в столиці Радянської країни — Москві, активна революційна діяльність двоюрідного брата М. Вальчука³, нестерпна дійсність експлуататорського буржуазно-поміщицького ладу вплинули на формування світогляду Гаврилюка як революціонера і письменника.

¹ Юрій Мельничук. Слово про письменників, Львів, 1958, стор. 437..

² Олександр Гаврилюк. Пісня з Берези, К., 1970, стор. 54.

³ Степан Трофимук. Олександр Гаврилюк, К., 1968, стор. 8.

В юнацькі роки він ознайомився з багатьма класиками української, російської і польської літератури (Шевченкового «Кобзаря» знав напам'ять), читав газети, писав вірші. Згодом Гаврилюк дедалі активніше включається в революційну боротьбу трудящих Західної України за своє соціальне і національне визволення, проводячи революційну агітацію серед бідняцької молоді Заболоття та навколишніх сіл, стає її визнаним ватажком, створює і керує діяльністю місцевої організації МОДР та секції молоді при повітовому комітеті «Сельроб-Єдність». Вступивши до лав Комуністичної партії, він через усі життєві випробування високо проніс звання комуніста. В квітні 1929 р. О. Гаврилюк за революційну діяльність вперше перебував під слідством. На початку 1930 р. як делегат повітового комітету «Сельробу» він брав участь у роботі II Крайового конгресу партії «Сельроб — Єдність» у Львові⁴.

Незабаром Секретаріат ЦК КП Західної Білорусії затвердив його членом видавничої комісії Білоруського Селянсько-Робітничого Клубу Депутатів, що відіграв значну роль у білоруському народно-визвольному русі. Наприкінці 1930 р. у Заболотті він очолював повітовий комітет партії «Сельроб — Єдність», осередок КПЗБ, а згодом став секретарем районного комітету КПЗБ.

В одному з поліцейських донесень віце-прокуророві у Варшаві вказувалось, що О. Гаврилюк «від 1930 по 1933 рік проводив досить похвалювану підривну діяльність на території Бяльського повіту»⁵. В той час він як революціонер-професіонал підтримував зв'язки з революціонерами Вільно, Бреста, Львова, Варшави. У примітці до списку мобілізаційного воєнного відділу Бяла-Підляського повітового управління польські окупаційні власті писали про О. Гаврилюка: «На протязі років належить до комуні, був кілька разів затриманий. В 1933 р., щоб уникнути відповідальності за комуністичну діяльність, намагався втекти до СРСР. Був затриманий і засуджений до 3* місяців» в'язниці. Зараз є видатним [комуністичним] діячем»⁶.

Чудова оцінка революційної діяльності письменника. А ось характеристика на О. Я. Гаврилюка, написана в березні 1937 р. в ЦК КПЗУ: «Гаврилюк, член партії з 1932, вступив у КПЗБ (Полісся), найздібніший член КПБ [з] наших письменників. [Написав] повість про пацифікацію [видано в] УРСР. Син бідняка. Найбільш партійна особа. Лекції. Переговори з У[країнською] с[оціал]-д[емократичною] п[артією] і Українською соціал-радикальною партією»⁷.

Понад 10-річна революційна діяльність О. Гаврилюка сповнена віри в нездоланні сили народу, в переможні ідеї комунізму. Оскільки він перебував у тісному контакті з революційним підпіллям, письменника постійно переслідували поліція, суд і дифензива.

Протягом 1929—1939 рр. його заарештовували 14 разів, 4 рази піддавали жорстоким тортурам у застінках горезвісної дифензиви, двічі (в 1937 р. і в 1939 р.) тримали в катівні польських фашистських правителів — Березі Картузькій.

Але голос революціонера-професіонала, полум'яного революційного письменника сміливо звучав навіть за ґратами. Під час першого арешту в травні 1929 р. він написав відомою революційну пісню «Спогади політв'язня» («Голово ти моя нелегальна»), яка була опублікована в УРСР у журналі «Західна Україна» і стала популярною серед революціонерів буржуазно-поміщицької Польщі. Перебування у в'язниці О. Гаврилюк описав в оповіданні «Прощайте», яке після звільнення надіслав до редакції львівського революційного журналу «Вікна». Після публікації цього оповідання та «Спогадів політв'язня» він став відомий широким колам передової громадськості. На талановитого автора звернули увагу і подавали йому підтримку письменники-«вікнівці» С. Тудор і П. Козланюк. Останній у своїх спогадах про журнал «Вікна» згадував: «1929 року ми познайомилися в редакції журналу з молоденьким Олександром Гаврилюком, що приїжджав до нас з Полісся, одержавши вікнівську премію за оповідання «Прощайте». Низенький, мускулистий, простий у розмові, цей вісімнадцятирічний парубічко з Полісся вже з першого знайомства вразив нас усіх своєю обізнаністю в літературних справах, начитаністю, грамотністю в політичних питаннях та вогнистою вірою в перемогу революції. Ми просто милувалися ним і, читаючи його нові оповідання та перший рукописний варіант більшої повісті, яка, на жаль, так і не побачила світу, пророчили О. Гаврилюкові велике літературне майбутнє. Мені здається, що й справді він став би великою славою нашої літератури, коли б не обірвала йому молоде життя гітлерівська бомба»⁸.

1935 р. після переїзду до Львова О. Я. Гаврилюк тісно поєднував революційну і творчу роботу, працюючи в прогресивній газеті «Нове село» та у підпільній редакції

⁴ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збір-ка архівних документів, Львів, 1959, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 172.

⁶ За іншими офіційними документами — до 4 місяців.

⁷ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників., стор. 104.

⁸ Там же, стор. 102.

⁸ П. Козланюк. Вікна.— Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників., стор. 234.

ЦК КПЗУ для підготовки Антифашистського конгресу захисту культури. «Вдень,— зазначав згодом Я. Галан,— він писав листівки, брошури, приймав партійних зв'язківців, організовував сходини, а вночі сидав за роман. Перший його і останній, на жаль, незакінчений роман. Коли Гаврилюк почав останній розділ, на роман поклала руку дифензива, й плід кількох років важкої праці потону в поліцейських архівах»⁹.

Разом з С. Тудором, В. Бобинським, Я. Галаном, П. Козланюком революційний письменник входив до бойового ядра славнозвісної західноукраїнської організації «Горно», яка відіграла визначну роль в історії української культури. Він був також діяльним членом редколегії західноукраїнського журналу «Вікна».

Твори О. Гаврилюка сприяли утвердженню соціалістичного реалізму в західноукраїнській літературі. Крім уже згаданих «Спогадів політв'язня» і «Прощайте», перу О. Я. Гаврилюка належать оповідання «В очах дитини», «Наївний мурин», поеми «Плакати», «Пісня матері», «Пісня з Берези», «Львів» та ряд інших поем і оповідань, публіцистичні статті «Учимося розуміти і сприймати поезію» (у ній висвітлювались основні положення марксистсько-ленінської естетики), «Пани і паничі над Кобзарем» (спрямована проти українського буржуазного націоналізму).

У вересні 1939 р. Радянська Армія звільнила письменника з концентраційного табору Береза Картузька. Оселившись у Львові, він брав активну участь в будівництві нового життя. Його творча й громадська діяльність особливо активізувалася після возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі. У героїчній повісті «Береза» він показав мужність і стійкість борців проти фашизму, а в збірці поезій, що вийшла в Києві, оспівував радість визволення західноукраїнських трудящих від соціального й національного гніту. Радянська літературна громадськість високо оцінила цю збірку. У вересні 1940 р. О. Гаврилюк став членом Спілки письменників України. Незабаром його обрали членом правління Львівської організації СПУ, до якої входили також П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан, В. Василевська.

Можна було чекати, що в умовах радянської дійсності творчий діапазон видатного митця і громадського діяча розшириться й поглибиться. Однак в перший день Великої Вітчизняної війни під час нальоту німецько-фашистської авіації на м. Львів О. Я. Гаврилюк загинув.

М. К. ІВАСЮТА

⁹ Я. Галан. Твори, т. I, К., 1953, стор. 464.

ВИЗНАЧНИЙ УЧЕНИЙ

(До 100-річчя від дня народження
В. М. Гнатюка)

творчості і багатьох визначних творів української та інших слов'янських літератур, мовознавця, журналіста та перекладача, академіка Української Академії наук — висвітлена ще недостатньо¹.

Володимир Михайлович народився 9 (21) травня 1871 р.* у с. Велесневі Буцацького повіту (нині Монастирського району Тернопільської області) в селянській родині. З дитинства полюбив народні пісні, казки та оповідання. Ще навчаючись у Буцацькій нижчій гімназії, юнак почав записувати пісні. 1890 р. він вступив до Станіславської гімназії, яку успішно закінчив 1894 р. Незважаючи на жорстоке національне гноблення, продовжував збирати фольклор, захоплювався історією й географією.

Під час навчання у Львівському університеті (1894—1898 рр.) Володимир Михайлович не стояв осторонь громадського життя, його перші наукові розвідки, огляди вміщував редагований І. Франком журнал «Житє і слово» та етнографічний часопис «Lud», який видавало «Towarzystwo ludoznawcze». Активним членом останнього В. М. Гнатюк став відразу після його заснування (1894 р.). Як голова «Академічної громади» брав активну участь в організації 1898 р. відзначення ювілею І. Франка та 100-річчя першого видання «Енеїди» І. Котляревського. За влаштування ювілею І. Франка, погляди якого вчений поділяв, його перевели з Львівської гімназії, де він у той час працював, до Самбірської. Але Володимир Михайлович залишив педагогіч-

¹ М. Яценко. Фольклористична спадщина В. М. Гнатюка. — Вибрані твори про народну творчість, К., 1966; його ж. Володимир Гнатюк, К., 1964; Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук, кн. X, К., 1927; Матеріали до етнології й антропології, т. XXI—XXII. Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка, Львів, 1929; Науковий збірник музею української культури в Свиднику, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка, т. 3, 1967.

* Дата народження 21.IV 1871 р. в УРЕ (т. 3, стор. 312) вказана помилково.

ну роботу і з осені 1898 р. став секретарем Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. З цим товариством він підтримував контакти вже кілька років. З 1896 р. Гнатюк працював у філологічній секції, з 1898 до 1914 р.— секретарем, а з 1914 р.— головою етнографічної комісії, членом редколегії «Етнографічного збірника», «Матеріалів до українсько-руської етнології». Як член редколегії і секретар «Літературно-наукового вісника» та «Українсько-руської видавничої спілки» (з 1899 р.) він відредагував і видав понад 150 творів українських і зарубіжних письменників².

Гнатюк підтримував тісні контакти з багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, письменниками, педагогами, краєзнавцями. Він зумів залучити багатьох українських учителів і громадських діячів до збирання фольклорних та етнографічних матеріалів, а сам їх впорядковував і видавав. Так, Гнатюк видав фольклорні збірки «Коломийки» (3 томи), «Гайки», «Українські народні байки» (2 томи), «Галицько-руські народні легенди» (2 томи), «Колядки і щедрівки» (2 томи), «Похоронні звичаї і обряди», чотири томи текстів народних демонологічних оповідань та переказів тощо. Ці збірки поповнили золотий фонд української фольклористики. Недаремно Франко назвав Гнатюка «феноменально щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнював ні один»³. Його теоретичні праці «Українська народна словесність», «Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності» та багато інших і сьогодні не втратили своєї актуальності.

Написані Гнатюком після шести подорожей по Закарпатській Україні, Східній Словаччині та Південній Угорщині (1895—1903 рр.) історико-етнографічні дослідження «Руські оселі в Бачці», «Русини Пряшівської єпархії та їх говори», «Словаки чи русини?», «Чи закарпатські українці автохтони?», «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (6 томів) та десятки статей містять цікаві матеріали про мовні проблеми та етнічну історію закарпатських українців, їхню матеріальну й духовну культуру, тяжке соціально-економічне й національне гноблення.

У передмові до «Народних оповідань про опришків», виданих 1910 р.⁴, та в праці «Словацький опришок Яношік в народній поезії» Гнатюк розкрив соціальні причини виникнення опришківського руху і ставлення селян до нього. Філарет Колесса писав, що ця книга Гнатюка— дуже цінне джерело для вивчення світогляду, побуту, традицій і говору гуцулів⁵. У листі від 12 жовтня 1912 р. відомий антрополог та етнограф Ф. К. Вовк повідомляв Гнатюка, що разом з видатним російським філологом, академіком Петербурзької Академії наук О. О. Шахматовим переглянув «Народні оповідання про опришків». Пізніше Петербурзька Академія наук присудила В. М. Гнатюку за цю збірку премію ім. Ол. Котляревського⁶.

В. М. Гнатюк наполегливо вивчав матеріальну й духовну культуру етнографічних груп українського населення— бойків, лемків, гуцулів. Дослідника особливо цікавили гуцули. У статті «Причинки до пізнання Гуцульщини»⁷ вчений підсумував відображення у художній літературі побуту гуцулів, а також дослідження їх мови, етнографії, фольклору, історичного минулого тощо. Він виявив себе глибоким знавцем цієї справи.

Особливу увагу В. М. Гнатюк звертав на різномісне вивчення побуту селян, їх економічного та соціального становища. Мету друківання матеріалів з народного побуту він пояснював так: «Не дуже веселе світло кидають вони (матеріали).— П. А.) на той побут, але їх і не збирано задля викликання веселого настрою в читача та задля забави, тільки задля докладного пізнання його та для роздумування над способом усунення того, що зле, і для заступлення його тим, що ліпше»⁸.

Незважаючи на тяжку хворобу і скрутне матеріальне становище, Гнатюк не припиняв наукової праці, підтримував зв'язки з письменником В. Гадзінським, літературознавцем М. Могилянським, етнографом А. Онищуком та іншими громадськими діячами України, консультував комісію біографічного словника українських письменників при АН УРСР, видавців творів Леся Мартовича, Ольги Кобилянської та ін.

Гнатюк цікавився життям на Радянській Україні, просив надсилати йому наукові видання. В листі до Мсиглянского від 24 квітня 1926 р. він запитував, скільки вийшло номерів журналу «Життя і революція», які нові книги з'явилися на полицях харківських крамниць. «Здається, що ми простором не дуже віддалені від себе, але щодо обміну виданнями, то такі далекі, якби жили на двох небесних світилах. Не знаю, чи довго буде це лежати такий мур між нами»⁹.

² ЦНБ, відділ рукописних фондів, ф. 1-22868.

³ «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. IX, стор. 502.

⁴ Володимир Гнатюк. Народні оповідання про опришків.— «Етнографічний збірник», 1910, т. XXVI.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 65, арк. 258—266.

⁶ Там же, ф. 309, оп. 1, спр. 2266, арк. 75.

⁷ Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. CXXIII—CXXIV, стор. 1—45.

⁸ Матеріали до українсько-руської етнології, т. XVIII, Львів, 1918, стор. 5.

⁹ ЦНБ, відділ рукописних фондів, ф. 1-441110.

За плідну наукову діяльність і співпрацю з українськими вченими у квітні 1924 р. В. М. Гнатюка було обрано академіком АН УРСР, почесним членом Етнографічного товариства у Києві. Про це йому повідомив український етнограф, педагог і громадський діяч А. І. Оніщук. 7 січня 1925 р. він писав Гнатюкові про розквіт науки і культури на Україні, запрошував переїхати до Києва. У листі-відповіді Володимир Михайлович повідомляв, що через тяжке матеріальне становище і хворобу не може зробити цього і висловлював задоволення, що «на Україні поступає таким швидким темпом етнографічна праця у різних напрямках. У нас про це й думати не можна не тільки тому, що їздити по селах тепер тяжко через усякі адміністративні переслідування, через брак яких-небудь фондів, але й через брак людей та через погляд, закоріненний серед наших учених, що етнографія — люксус (розкіш.— П. А.) та й маловажна річ, що з нею можна чекати. І ось через те у нас не друкується «Етнографічний збірник» від 1917 р., а «Матеріали до [української] етнології» від 1919 р.»*.

В. Гнатюк друкував багато статей в українських та іноземних виданнях, переважно в «Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», «Літературно-науковому віснику», газетах і журналах «Радикал», «Діло», «Буковина», «Вперед» тощо. В деяких розвідках він писав про тяжку долю трудящих та їх експлуатацію австро-угорськими урядовцями, про еміграцію, викривав класовий, антинародний характер австро-угорських урядових інституцій, угодовство, реакційність окремих партій та галицької буржуазної інтелігенції.

Володимир Михайлович опублікував ряд біографічно-критичних нарисів і некрологів про видатних діячів слов'янської культури О. Терлецького, І. Воробкевича, І. Верхратського, Г. Успенського, М. Горького, Ю. Гуцу (Венеліна), Ю. Жатковича, В. Ягича, Ф. Ржегоржа, П. Хмельовського, Б. Грабовського та ін. Праці Гнатюка дістали високу оцінку української, російської, польської, чеської, німецької, австрійської наукової громадськості.

Дослідження Гнатюка та його різнобічна наукова діяльність були високо оцінені багатьма науковими товариствами. Він обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, членом-кореспондентом Російської Академії наук у Петербурзі, членом Української Академії наук у Києві, членом-кореспондентом товариства «Narodopisna Společnost Československa» у Празі та товариства «Verein für österreichische Volkskunde» у Відні, почесним членом товариства «Herman — Barth — Gesellschaft für geistige Völkerverständigung und Völkergeistforschungen» у Берліні, товариства «Просвіта» у Львові, Ужгороді та Етнографічного товариства у Києві¹⁰. Більшість праць Володимира Михайловича Гнатюка про матеріальну і духовну культуру українського народу не втратила й досі свого наукового значення.

Громадська діяльність Гнатюка була підпорядкована інтересам соціального та національно-визвольного руху народів Австро-Угорщини і Росії, у вивченні побуту і культури яких він відстоював матеріалістичні принципи. Критичне засвоєння радянськими дослідниками наукової спадщини вченого сприятиме дальшому вивченню культури трудящих Радянської України.

П. А.

* Лист досі неопублікований, зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

¹⁰ Орест Мацюк. Дві автобіографії.— «Жовтень», 1970, № 12, стор. 112.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НОВІ ВИДАННЯ КНИЖКОВОЇ ЛЕНІНІАНИ

Тема «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» давно привертає увагу науковців республіки. Вона широко висвітлюється як у загальних дослідженнях з історії більшовицьких організацій і революційно-визвольної боротьби українського народу, так і у спеціальних працях з цієї складної і буквально невичерпної проблематики. Про здобутки радянської історіографії у її вивченні вже говорив на сторінках журналу автор цієї статті¹. Але тоді аналізувалися лише видання, що вийшли в світ до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Про важливі праці, надруковані до ленінського ювілею, науковці республіки відгукнулися окремими рецензіями². Тому автор даної публікації поставив перед собою завдання дати оцінку лише тим працям, що перевидані до цієї знаменної дати і ще не рецензувалися.

Серед таких праць заслуговує на увагу книги П. Л. Варгатюка і С. К. Мельника, присвячені зв'язкам В. І. Леніна з Катеринославською й Одеською більшовицькими організаціями³. Що ж нового сказали автори, чим доповнили вони свої нові праці у порівнянні з їх першим виданням? — Минуло близько десяти років з часу виходу в світ їх перших книжок. За цей час було опубліковано в періодичній пресі та окремих виданнях багато нових матеріалів — архівних та інших документів — про діяльність В. І. Леніна по керівництву місцевими партійними організаціями.

Передусім слід відзначити плідну роботу авторів рецензованих книг щодо вивчення і поповнення документальних матеріалів з цієї тематики. Вони відрізняються від попередніх видань не тільки назвами, а й змістом, глибоко науковим характером, новою структурою книги. Якщо раніше у книгах було по 4—5 розділів, що об'єднували по кілька періодів історії партії, а інколи розповідали лише про деякі з них, то тепер про кожний період говориться окремо, спеціально, а це зобов'язувало авторів повніше, ґрунтовніше викласти всі питання.

Раніше дослідження зв'язків В. І. Леніна обривалося періодом боротьби за перемогу Великого Жовтня і встановлення Радянської влади, залишаючи поза увагою роль В. І. Леніна в діяльності цих організацій в умовах Радянської влади. Тепер автори дали по два нових розділи, в яких висвітлили зв'язки В. І. Леніна з більшовиками Катеринослава і Одеси після перемоги Великого Жовтня, показали всенародну любов до вождя і здійснення його ідей при Радянській владі. Звичайно, питання про здійснення ленінських ідей заслуговує на окреме і більш ґрунтовне дослідження.

У нових книгах використано більше матеріалів про місцеві організації, на які мали великий вплив Катеринославський і Одеський більшовицькі комітети, наведено ряд уточнених і доповнених даних про організаційні зв'язки більшовиків з В. І. Леніним і керованими ним партійними центрами та органами преси, повніше відбито їх листування з В. І. Леніном, розповсюдження ленінських праць, більшовицьких газет, листівок, показано вплив Леніна на практичну діяльність місцевих партійних організацій. Праці доповнені новими іменами більшовиків, які приїздили до Катеринослава і Одеси за дорученням В. І. Леніна, зокрема по Катеринославу названі П. К. Запорожеч, І. І. Яковлев, М. О. Скрипник, О. В. Малишев, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгнік, К. М. Самойлова, Д. І. Курський, В. П. Горін-Галкін, А. С. Бубнов та інші. Багато нових імен є і в книзі С. К. Мельника, до того ж він не лише називає їх, а й дає коротку примітку з біографічними даними, вміщує фотографії найвизначніших діячів.

Правда, не завжди достатньо аргументовано наведені дані про ці приїзди. У монографії «Делегат більшовиків Одеси» говориться про перебування в місті влітку 1911 р. Г. К. Орджонікідзе і його зустрічі з В. В. Воровським та іншими товаришами (стор. 129), хоч насправді Орджонікідзе по дорозі з-за кордону в Росію заїжджав тільки у Київ, а згадки у багатьох книгах і спогадах про відвідання ним Катеринослава, Одеси, Миколаєва та інших міст України, на жаль, не підтверджуються. Не можна

¹ УІЖ, 1970, № 4, стор. 127—134.

² Див. рец. П. К. Шапи (УІЖ, 1970, № 6), Г. Г. Ємельяненко (УІЖ, 1970, № 7), М. А. Рубача і Й. Д. Ремезовського (УІЖ, 1970, № 10) та ін.

³ П. Варгатюк. Партії великої загибелі В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини, Дніпропетровськ, 1970, 207 с.; С. Мельник. Делегат більшовиків Одеси, Одеса, 1970, 239 с.

погодитися і з твердженням автора, що «в той час в Одесу за завданням В. І. Леніна прибув М. С. Урицький» (стор. 129), бо Урицький тоді не поділяв поглядів більшовиків і не міг виконувати завдань В. І. Леніна. Автор книги «Партії великої загибелі» пише про приїзд до Катеринослава у 1905 р. професійного революціонера-ленінця М. О. Савельєва (стор. 90), хоч насправді він тоді ще був молодим більшовиком і приїхав на навчання у гірниче училище. Потребують уточнення і оцінки діяльності деяких інших діячів (Екка, зокрема).

Автори рецензованих праць навели багато нових імен не лише посланців В. І. Леніна, а й місцевих партійних працівників, які послідовно проводили в житті ленінські ідеї і настанови, і що було характерним для особового складу більшовицьких організацій Катеринослава і Одеси, як і всіх інших міст України—їх інтернаціональний характер. Скільки б не галасували буржуазно-націоналістичні запроданці про «відрубність української нації», про відсутність соціальних передумов для поширення марксистсько-ленінських ідей і діяльності більшовицьких організацій, життя неаблагодило ці фальшиві твердження, бо і в українського, і в російського робітника був один класовий ворог і єдина мета. Розвиток капіталізму руйнував національну замкнутість і об'єктивно сприяв дальшому зближенню, єднанню українських і російських робітників. Характеризуючи формування робітника нового типу в ході капіталістичного розвитку, В. І. Ленін писав: «Капіталізм ставить на місце тупого, зашкарблого, ослілого і ведмежо-дикого мужика величезна або українця рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську»⁴.

Життя і практика революційної боротьби висунули з гущі робітників Катеринослава, Одеси та партійних організацій інших міст таких загальновідомих борців за велику справу В. І. Леніна, як Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, К. Є. Ворошилов, І. Ю. Захаренко, В. А. Валявко, С. Н. Власенко, Д. З. Лебідь, В. Й. Ермошенко, І. К. Шевченко, П. П. Татко, В. Ю. Ключко, П. А. Руденко, П. П. Мизикевич, О. С. Шаповалов (Шапувал). Плеч-о-пліч з ними боролися росіяни П. І. Старостін, І. Ф. Смирнов (Ласточкин), Т. Л. Бондарев, В. К. Аверін, поляк С. В. Косіор, німець Е. І. Квірінг, єврей М. М. Майоров (Біберман) та передові робітники інших національностей. Багато з них—Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, К. Є. Ворошилов, Д. З. Лебідь, С. В. Косіор та інші—згодом особисто познайомилися з В. І. Леніним і під його безпосереднім керівництвом пройшли велику школу державної і партійної роботи.

У рецензованих книгах розповідається про революційну діяльність більшовиків-ленінців, зроблено підрахунки загальної кількості членів місцевих партійних організацій, змальований процес їх зростання і зміцнення. П. Л. Варгатюк навів також загальні дані про кількість місцевих більшовиків, які на партійних з'їздах, конференціях та в складі робітничих делегацій зустрічалися з В. І. Леніним. Тільки протягом 1917 р., за підрахунками дослідника, зустрічалися з Леніним понад 100 більшовиків, які після повернення Ілліча з-за кордону стали ще палкішими пропагандистами ленінських ідей (стор. 174).

Немало нових даних і оцінок навели автори, коли висвітлювали деякі факти і події. У книзі С. К. Мельника, наприклад, детальніше розказано про склад і діяльність «Південної революційної групи», яка користувалась підтримкою ленінської «Искры», про роботу Одеського комітету РСДРП напередодні революції 1905 р., про діяльність більшовиків Одеси в роки першої світової війни тощо. Проте автор інколи безпідставно обходить чи дуже стисло говорить про ті події, які хоч і відомі науковому загалу, але мають безпосереднє відношення до теми дослідження і тому повинні бути висвітлені більш детально. Так, він однією фразою говорить про видання в Одесі праці В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики» Маркса» (стор. 38) і жодним словом не відзначає участі В. І. Леніна у підготовці другого видання книги Маркса «Громадянська війна у Франції» із вступом Енгельса, не згадує про перевидання більшовиками Одеси написаної В. І. Леніним «Постанови Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 року про заходи боротьби з локаутом» і деяких інших ленінських документів⁵.

Більшою вимогливістю виділяється книга П. Л. Варгатюка, де послідовно показано здійснення ленінських ідей в організаційній, політичній та ідеологічній діяльності партійних організацій Катеринославщини, наведено більше нових оцінок про окремі події, зокрема щодо утворення катеринославської групи київського «Союзу боротьби» та її складу, утворення Донського комітету РСДРП, спроби організації власного транспорту іскрівської літератури у 1903 р., про представництво партійних організацій цього району на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) тощо. Правда, і тут автор не завжди достатньо аргументує нові положення і оцінки. Розповідаючи про приїзд

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

⁵ К. Селезнев. Ленін як редактор переклада «Введення» Ф. Енгельса к «Громадянській війні во Франції» К. Маркса.— «Марксистско-ленинская литература», 1939, № 8, стор. 28; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966, стор. 12—13; та ін.

на початку 1905 р. до Луганська кількох більшовиків з Катеринослава, він твердить, що нібито завдяки їх роботі тут «швидко завершився процес ідейного розмежування всередині об'єднаної організації. Керівництво луганською організацією перейшло до рук більшовиків» (стор. 79). Виходить, що до того Луганська організація РСДРП не була більшовицькою. Свого часу П. Л. Варгатюк пробував аргументувати таку свою оцінку Луганської організації, мотивуючи це тим, що вона була об'єднаною⁶. Дійсно, Луганська організація, як і всі інші організації РСДРП, до 1905 р. залишалась формально єдиною. Розкол найбільших соціал-демократичних організацій і утворення паралельно існуючих більшовицьких і меншовицьких організацій стався лише на початку революції 1905 р. Так було і в Луганську. Але ж це зовсім не суперечить тому, що більшовики впливали на діяльність Луганської об'єднаної організації і до того. Невже приїзд трьох більшовиків з Катеринослава вирішив би долю всієї організації, якби серед місцевих робітників не було більшовицького впливу? Адже автор сам визнає, що катеринославські товариші спершу поїхали в Юзівку, але меншовицькі керівники не допустили їх в організацію. А в Луганську вони зразу ж включилися в роботу, бо були для цього умови: там працювало багато більшовиків — К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, І. Д. Литвиннов, І. О. Рижов, Т. Л. Бондарев, С. Я. Дерман, П. І. Пузанов та інші.

Не можна погодитися і з твердженням П. Л. Варгатюка про проведення конференції більшовицьких організацій Півдня Росії (стор. 85). Що така конференція готувалася у Києві на кінець липня 1905 р. — відомо. Але ж до встановленого строку змогла прибути лише незначна частина делегатів південних організацій, тому замість конференції 30 липня була проведена нарада, яка і прийняла ряд важливих резолюцій. Всі вони опубліковані в газеті «Пролетарий» № 15 від 23 серпня 1905 р. Потребують уточнення і заява автора про створення цією конференцією Південного бюро і Південно-технічного бюро ЦК РСДРП (стор. 85). Бо нарада відбулася 30 липня, а ці крайові органи створювалися раніше за ухвалою обраного на III з'їзді ЦК РСДРП. Агент ЦК О. М. Ессен, який об'їжджав південні комітети з доповіддю про III з'їзд і вів переговори про скликання південної конференції та організацію нового бюро ЦК, ще 9 липня 1905 р. писав В. І. Леніну і Н. К. Крупській: «Зорганізовані Північне і Південне бюро...»⁷. За 10 днів до проведення південної наради про створення Південного бюро об'явив і ЦО РСДРП — газета «Пролетарий» (№ 10 від 20 липня 1905 р.). Одночасно з Південним бюро створювалося і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП.

Можна було б вказати і на деякі інші помилкові твердження у рецензованих працях, зокрема на політичну оцінку С. К. Мельником Кримського союзу і соціал-демократичних груп Ялти, Сімферополя і Керчі, де нібито під час революції 1905—1907 рр. переважаючим впливом користувалися більшовики, а не меншовики (стор. 87). Зустрічаються помилки в написанні ініціалів партійних діячів. У книзі П. Л. Варгатюка неточно названа праця В. І. Леніна «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП» (стор. 98). Проте не ці помилки і окремі неточні оцінки визначають характер рецензованих праць.

Позитивною рисою обох праць є те, що їх автори, послідовно простежуючи зв'язки більшовиків Катеринослава й Одеси з В. І. Леніним, показують активну участь їх у створенні партії нового типу, роботі загальнопартійних з'їздів і конференцій, створенні Комуністичної партії України як одного з бойових загонів КІРС. Автори на численних прикладах показують діяльну підтримку більшовиків цих міст В. І. Леніна у боротьбі проти «економістів», меншовиків, одзовістів, троцькістів, націонал-ухильників та інших опортуністів, за монолітну єдність марксистської партії російсько-го пролетаріату.

У книгах не замовчуються ті хибні й недоліки, що допускалися місцевими партійними організаціями, виправити які допоміг вождь пролетаріату. Досить детально розповів С. К. Мельник про допомогу Ілліча Одеському комітетові під час вироблення тактики щодо профспілок у 1905 р. (стор. 92—93). П. Л. Варгатюк розповів про спроби Катеринославського комітету скликати 1900 р. черговий, II з'їзд партії і ленінську критику цієї ідеї (стор. 30—32), помилки членів комітету, які привели до захоплення його меншовиками у січні 1905 р., допомогу В. І. Леніна у створенні більшовицької групи «Вперед» та комітету більшості РСДРП (стор. 73—75), помилкові дії більшовиків Донецько-Криворізької області наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., які утворили Донецько-Криворізьку республіку як складову частину РРФСР, виділивши її з складу України. «В. І. Ленін і ЦК партії, — зазначає автор, — засудили ці дії як помилкові і шкідливі. Під впливом ленінської критики помилки були згодом виправлені» (стор. 181).

Загалом автори дали досить повну характеристику діяльності місцевих партійних організацій і значення їх зв'язків з В. І. Леніним. Монографічні праці П. Л. Варгатюка і С. К. Мельника стануть цінним надбанням української книжкової Ленініани, посібниками для всіх, хто вивчає історію партії, її місцевих організацій на Україні,

⁶ УІЖ, 1967, № 11, стор. 134—136.

⁷ Партія в революції 1905 года. Сборник документов, М., 1935, стор. 263.

роль В. І. Леніна у створенні і зміцненні більшовицьких організацій. Вони, звичайно, не висчерпують усіх питань цієї складної проблеми. Тема «В. І. Ленін і місцеві більшовицькі організації» і далі повинна залишатися в центрі дослідницької роботи наукової громадськості. Особливу увагу слід звернути на необхідність більш ґрунтовного висвітлення зв'язків В. І. Леніна з місцевими організаціями в перші роки Радянської влади, на їх діяльність по втіленню ленінського плану побудови соціалізму і комунізму.

Своєрідним «перевиданням» можна назвати книгу Т. Човганського, присвячену діяльності Одеської організації РСДРП, її зв'язкам з В. І. Леніним на початку XX ст.⁸ Правда, автор вважає своє дослідження оригінально працею і у вступі так визначає її характер: «Ця монографія є першою спробою на основі багатьох нових документів систематизувати всі матеріали про історію соціал-демократичної організації одного з найкрупніших центрів України — міста Одеси, її становлення на іскрівські позиції та активну участь у підготовці III з'їзду партії» (стор. 8).

Проте після уважного вивчення його праці доводиться говорити: ні, історія Одеської організації цього періоду вже досить детально висвітлена в радянській історіографії, а Човганський зробив першу спробу систематизувати матеріали з цієї проблеми, але не шляхом ретельного вивчення здобутків радянської історико-партійної науки і досліджень архівних документів, а переписуванням чужих думок і підтасовки архівних посилань.

Як систематизувати ці матеріали, можна проілюструвати такими прикладами. Розповідаючи про діяльність Д. І. Ульянова в Одесі, Човганський на стор. 85 наводить уривок з листа Н. К. Крупської до Д. І. Ульянова і при цьому посилається на ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, хоч документ цей опублікований з тим же посиланням у праці Й. Д. Ремезовського «Ульянови на Україні»⁹. До того ж дослівно списує у свого попередника і вступну фразу. Й. Д. Ремезовського сказано: «В наступному листі вона розповіла Д. Ульянову про те, як раніше організовувалося транспортування іскрівської літератури в Одесу і висловила ряд побажань щодо налагодження цієї справи» (стор. 15). А ось ця цитата в творчій «редакції» Човганського: «В своїх листах Надія Костянтинівна розповідала Д. Ульянову про те, як раніше організовувалося транспортування іскрівської літератури в Одесі, і висловила ряд побажань щодо налагодження цієї справи» (стор. 85). Далі він точнісінько так переписує у Й. Д. Ремезовського наступні два абзаци, зробивши з них один. На стор. 88 Човганський розповідає: «У серпні на залізничну станцію Одеса-Товарна надійшов багаж, в якому були: праця В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», видана 1898 року в Женеві, брошура «Десятиріччя морозовського страйку», брошура Дікштейна «Хто чим живе» та інші.

У вересні пароплавом «Боржом» надійшов до Одеси великий вантаж нелегальної політичної літератури, серед якої були: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Що робити?» В. І. Леніна, 23 примірники журналу «Заря», №№ 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 «Искры», чимало брошур, у тому числі «Обуховська оборона», «На захист іваново-вознесенських робітників» та ін.

У листопаді 1902 року начальник Катеринославського охоронного відділення попереджував одеську охоранку про те, що до Одеси має прибути транспорт нелегальної літератури, в якому будуть примірники «Искры», і далі підкреслював: «...» (цитата з посиланням на ЦДІА УРСР).

А ось як про це писав Й. Д. Ремезовський: «У вересні 1902 р. на пароплаві «Боржом» був доставлений в Одесу великий вантаж нелегальної політичної літератури, серед якої були: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса «Що робити?» В. І. Леніна, 23 екз. журналу «Заря», багато примірників «Искры» (№№ 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19), ряд брошур, в тому числі «Обуховська оборона», «На захист іваново-вознесенських робітників» та інші.

В серпні того ж року чимало нелегальної літератури прибуло багажем на залізничну станцію Одеса-Товарна. В багажі знаходились: праця В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», видана в 1898 р. в Женеві, брошура «Десятиріччя морозовського страйку», робота Дікштейна «Хто чим живе» та інші.

В листопаді 1902 р. начальник Катеринославського охоронного відділу попереджував одеську охоранку про те, що днями в Одесу має прибути транспорт нелегальної літератури, в якому будуть примірники «Искры», і далі підкреслював: «...» (цитата з посиланням на той же архів)¹⁰.

Як видно, Човганському довелось такі «систематизувати» матеріал Й. Д. Ремезовського. Але далі переміщення абзацив місцями він не пішов.

Про методику систематизації матеріалу Човганським можна ще багато говорити порівнюючи його книгу з монографією Л. О. Суярка «Осяяні «Искрой»¹¹. Тут виявля-

⁸ Т. Човганський. Полум'я з іскри, Одеса, 1970, 190 с.

⁹ Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960, стор. 15.

¹⁰ Там же, стор. 16.

¹¹ Л. О. Суярко. «Осяяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, К., 1967.

по списування окремих фраз (див. стор. 66—67, 76, 79 книги Човганського і відповідно стор. 160, 128—129, 131 книги Суярка), цілих абзаців (стор. 96, 155, 156, 165, 166 і відповідно стор. 195—196, 140, 141, 198, 242—243). Водночас запозичувались і архівні документи з відповідними посиланнями.

Звичайно, написати таким чином книгу Човганського не можна зараховувати до здобутків книжкової історико-партійної Ленініани. Та й підготовлена вона погано, з численними редакційними огріхами (стор. 15, 34, 37 та ін.), повтореннями, довгими цитатами (стор. 143—145 та ін.). На схемі організації «Искры» (стор. 32) вказано шлях транспортування газети через Львів — Кам'янець-Подільський — Київ і нема чомусь Теофіполя, а в тексті вже говориться тільки про шлях Львів — Волинь — Київ (стор. 34). На тій же схемі нічого нема про друкарні «Искры» в Умані і Нижньому Новгороді, які позначені на аналогічній карті-схемі в I-му томі «Истории КПСС»¹².

Поява такої компілятивної праці засвідчує лише неприпустиму байдужість одеського видавництва «Маяк»¹³. А тимчасом ленінська тематика потребує особливої вимогливості і наукової кваліфікації авторів.

Мабуть, слід в усіх університетських і місцевих видавництвах запровадити такий порядок, щоб на кожній книзі обов'язково були зазначені прізвища рецензентів, відповідального наукового редактора та назва тієї кафедри чи вченої ради, яка рекомендувала рукопис до друку. Тоді менше залишиться можливостей для появи робіт низької наукової якості.

П. М. ШМОРГУН

¹² История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах, т. I, М., 1964, стор. 442—443.

¹³ Про низький ідейно-теоретичний рівень книги і невимогливість видавництва «Маяк» уже справедливо говорив відомий дослідник історії Одеської партійної організації В. Коновалов у рецензії «Про відповідальність перед читачем» (газ. «Чорноморська комуна», 6 січня 1971 р.).

КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ (1917—1927 рр.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Колгоспний рух, що виник невдовзі після Великої Жовтневої Соціалістичної революції, став важливою віхою в історії соціалістичної перебудови сільського господарства України. На 1927 р. він пройшов два етапи, з яких перший відноситься до років громадянської війни, а другий — безпосередньо передуює підготовці масової колективізації в 1928—1929 рр.

В історіографічних оглядах, присвячених колгоспному будівництву в СРСР Г. Ф. Чмиги та А. М. Чинчикова, проаналізовані деякі праці з історії колгоспного будівництва на Україні¹. Вагомим внеском в історіографію проблеми є стаття П. М. Денисовця². Спеціально присвячена історіографії колгоспного будівництва на Україні ця робота аналізує літературу, що висвітлює його в перші роки непу. Однак не можна погодитися з думкою автора про те, що історичні праці з цієї проблеми з'явилися лише в післявоєнні роки.

Звичайно, основна література з історії соціалістичного перетворення сільського господарства на Україні вийшла саме в цей період, і це в значній мірі вплинуло на вивчення даного питання. Проте, на жаль, майже в усій цій літературі відсутні історіографічні огляди, і весь матеріал вичерпується стереотипною фразою, що дана тема ще не знайшла належного висвітлення. Виняток становлять монографії П. М. Денисовця та І. Х. Ганжі, що мають історіографічні вступи³. Ігнорування історіографічної спадщини приводить до багаточисленних повторень одних і тих же положень, виснов-

¹ А. Ф. Чмыга. История колхозного движения до сплошной коллективизации (1917—1929 гг.) в советской историографии. Очерки по историографии советского общества, М., 1967; А. М. Чинчиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР. Некоторые проблемы истории советского общества, М., 1964.

² П. М. Денисовець. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу.— УІЖ, 1965, № 9.

³ П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925, Харків, 1969; І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні, К., 1960.

ків і навіть цифрового матеріалу. Більше того, це призводить до забуття досягнень історіографії попередніх років і до повторення її прогалин та помилок.

Ще в 20-х роках ХХ ст. історію соціалістичної перебудови села республіки розпочали вивчати сучасники колгоспного будівництва і, природно, що їх дослідження відзначались публіцистичним характером. Історики і економісти підходили до колгоспного будівництва 20-х років, як до незвершеного процесу, тому що вони писали свої праці до початку масової колективізації сільського господарства⁴. Таких праць, що стосуються безпосередньо України, вийшло понад 40. Дослідники 20-х років широко використовували статистику, яка пізніше — в 40—60-х роках стала основою досліджень з історії колгоспного будівництва, а також різні офіційні видання⁵, які поряд з багатим статистичним і фактичним матеріалом містили важливі наукові узагальнення з питань диференціації селянства, передумов і розвитку колгоспного руху та організаційно-господарського стану колгоспів.

Цінні матеріали і узагальнення характеризують «Труди кабінета колективізації Полтавського сільськогосподарського техникума» (Полтава, 1928), основним джерелом яких було дослідження 17 районів України. Чимало документальних матеріалів, теоретичних та історико-публіцистичних статей вміщував журнал «Коопероване село», що виходив у 1923—1928 рр. На жаль, подібні корисні видання досі ще використовуються істориками недостатньо.

З 30-х років починається новий етап у вивченні даної проблеми як завершеного процесу в історії соціалістичного перетворення сільського господарства УРСР. Поряд з опублікованим статистичним матеріалом залучаються і архівні фонди.

Та найбільші досягнення в дослідженні обраної нами проблематики спостерігаються у післявоєнний період. Найважливіші відомості зібрано в документальному збірнику «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» (тт. I—II, К., 1962—1965).

Свій аналіз почнемо з робіт, присвячених колгоспному будівництву в період громадянської війни. У 1952 р. вийшла стаття М. А. Рубача — перша праця з історії колгоспного будівництва в листопаді 1917 — березні 1918 рр.⁶ Автор показав діяльність партійних організацій і земвідділів України у створенні колективних господарств, особливості колгоспного руху в різних районах. По республіці автор нарахував понад 30 колективних господарств. Це спростувало попередні помилкові твердження про відсутність на Україні колгоспів у перші місяці радянської влади. М. А. Рубач проаналізував статуті комун та артілей. Ця стаття в розширеному вигляді ввійшла до монографії, опублікованої в 1954 р.⁷

Цей же період колгоспного будівництва розглядається в статті І. Х. Ганжі, І. І. Слинська, П. В. Шостака⁸, де автори вважають, що на початок 1918 р. на Україні було 40 колективних господарств, але не наводять джерел цих відомостей.

1954 р. І. Л. Шерман вперше дослідив колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни, спираючись на великий конкретно-історичний матеріал, почерпнутий з архівних фондів, газет, статистичних і офіційних видань⁹. Автор показує, як в тяжких умовах громадянської війни створювалися комуни і сільгоспартії. Втім навряд чи можна погодитися з ним, що помилки та викривлення в проведенні аграрної політики того часу були лише ворожими діями. В статті також зроблена спроба підрахувати число колективних господарств (на початок 1920 р. — близько 500).

У монографії І. Х. Ганжі про колгоспне будівництво на Україні в роки громадянської війни досить широко використані архівні фонди і періодична преса¹⁰. Розглядаю-

⁴ И. А. Конюков. Коллективное земледелие. Из итогов четырехлетнего опыта, М., 1925; Е. Терлецкий. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы.— «На аграрном фронте», 1925, № 2; А. Лозовый. Коллективное хозяйство на Украине.— «На аграрном фронте», 1926, № 2; В. Сузименко. Состояние и динамика колхозного строительства на Украине.— «На аграрном фронте», 1926, № 5—6; О. Онуфриев. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарських колективів на Україні, Харків, 1926; М. Скрипник. Обзор современного состояния коллективов.— «На аграрном фронте», 1926, № 5—6; О. Шліхтер. Шляхи розвитку сільського господарства та колективізація, Харків, 1928 та ін.

⁵ Итоги аграрной революции на Украине, Харьков, 1923; Соціалістичне будівництво у сільському господарстві, Харків, 1928; Будівництво колгоспів на Україні, Харків, 1929; Колхозное движение на Украине, Харьков, 1929, та ін.

⁶ М. А. Рубач. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 — березень 1918).— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 4, К., 1952.

⁷ М. А. Рубач. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1957.

⁸ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках И. Ф. Ганжа, И. И. Слинська, П. В. Шостак. Украинское село на пути к социализму.— М., 1963.

⁹ І. Л. Шерман. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни.— Наукові записки Харківського педінституту, т. XV, 1954.

¹⁰ І. Х. Ганжа. Назв. праця.

чи колгоспне будівництво за основними етапами громадянської війни на Україні, автор розкриває своєрідність і складність історичних умов цього руху в 1918—1920 рр. Він висвітлює організаторську діяльність місцевих партійних, радянських, земельних органів і КНС у створенні і розвитку колективних господарств. Більша частина праці присвячена 1920 р. Дослідник вважає, що до 1921 р. на Україні було більше, ніж 600 колективних господарств, хоча не приводить показників про різні форми сільськогосподарських об'єднань. У книзі зперше зроблена спроба показати організаційно-господарський розвиток колгоспів у 1919—1920 рр., наведено переконливі дані про соціальний склад колгоспів, їх землезабезпеченість, наявність інвентаря, урожайність різних культур. Однак ці відомості, здебільшого вибіркові, взяті в основному з статутів різних форм сільськогосподарських об'єднань, тому вони не дають повної картини колгоспного будівництва. І. Л. Шерман та І. Х. Ганжа не наводять прізвищ перших діячів колгоспного руху на Україні. Отже, зроблено лише перші спроби вивчення колгоспного будівництва на Україні в роки громадянської війни. Історики мають докладно розкрити розвиток та своєрідність колгоспного руху в окремих районах України.

Набагато глибше і різнобічніше досліджена історія колгоспного будівництва в період непу, якому присвячується значна література, написана на матеріалах республіки та окремих її губерній. Крім праць загального характеру¹¹, є роботи, присвячені діяльності партійних організацій¹², КНС¹³, кооперації¹⁴, організаційно-господарському розвитку колгоспів¹⁵ та іншим темам¹⁶. Є чимало праць, що висвітлюють історію колгоспного будівництва на Україні в окремих її районах — на Полтавщині, Луганщині, Кіровоградщині, Поліссі¹⁷.

Однак серед цієї великої літератури майже відсутні матеріали, що стосуються

¹¹ В. Д. Уваров. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні, К., 1957; І. Л. Шерман. До історії колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр. — Наукові записки Харківського педінституту, т. XI, 1949; М. В. Черненко. Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.). — УІЖ, 1959, № 1; А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине, 1921—1925, М., 1959; З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні, К., 1960; П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., Харків, 1969 та ін.

¹² П. І. Бондаренко. До історії боротьби КП України за революційне перетворення аграрних відносин на Україні (1920—1925 рр.). — З історії КП України. Вип. 2, К., 1959; Л. Г. Ільчук. Більшовики Волині в боротьбі за перебудову сільського господарства і його соціалістичне перетворення. — Наукові записки Житомирського педінституту. Вип. 2, т. XII, 1961; І. Є. Громенко. Керівництво КП України розгортанням виробничого кооперування на селі (1921—1925 рр.). — Наукові записки Бердичівського педінституту, т. II, 1961; П. М. Денисовець. Діяльність партійних організацій України по створенню колгоспів у відбудовний період (1921—1925). — Наукові записки Полтавського педінституту. Вип. 1, т. XII, 1962 та ін.

¹³ М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965; Н. Я. Марценюк. З досвіду КНС Чернігівщини по створенню сільськогосподарських артілей і комун у 1921—1925 роках. — УІЖ, 1968, № 2 та ін.

¹⁴ М. О. Гетьман-Кравченко. Боротьба КП України за створення сільськогосподарської кооперації і розгортання її діяльності в 1921—1924 рр. — Наукові записки Луцького педінституту, 1956; О. Бабій. Сільськогосподарська кооперація — одна із передумов масової колективізації сільського господарства. — Питання економіки сільського господарства УРСР. Вип. 2, К., 1959; І. Є. Громенко. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921—1925). — УІЖ, 1964, № 5 та ін.

¹⁵ Г. М. Регета. К вопросу о формах организации и оплаты труда в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1925); його ж. К вопросу о развитии процессов обобществления в колхозах Украины в начальный период колхозного строительства (1921—1926). — Ученые записки Харьковского пединститута иностранных языков, т. 5, 1959; т. 10, 1960.

¹⁶ Ф. А. Яриш. Про участь батраків і сільськогосподарських робітників України в соціалістичному будівництві на Україні. — УІЖ, 1965, № 10; В. І. Кисельов. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні. — УІЖ, 1965, № 9; його ж. До історії демократичних органів управління колгоспів (Укрколгоспцентр). — УІЖ, 1966, № 10; І. Х. Ганжа. Колгоспні з'їзди України. — УІЖ, 1968, № 10.

¹⁷ Ф. М. Гудимович. Очерки по истории коллективизации на Кіровоградщині (1920—1930), К., 1963; П. М. Денисовець. З історії колективізації сільського господарства Полтавщини (1921—1925). Доповідь та повідомлення конференції істориків УРСР. Вип. 1, Полтава, 1959; З. А. Шмонденко. Підготовка і проведення колективізації сільського господарства в Луганській області. — Ученые записки Луганського педінститута, т. XII, 1961; Б. К. Мигаль. — Колхозное строительство на Полтавщине в восстановительный период. — Вестник Харьковского государственного университета. Серия истории КПСС, Вип. 2, 1965; С. Н. Іоффе. З історії колективізації в районах українського Полісся. — УІЖ, 1965, № 2 та ін.

1926 р. і почасті 1927 р. Це тому, що згадана література присвячується переважно періоду відбудови народного господарства і лише в деяких працях є дані, що відносяться до 1926—1927 рр. Ніхто з авторів не розкриває, чим відрізняються ці роки від попередніх з точки зору закономірностей самого колгоспного будівництва. Індустріалізація, що почалася у 1926 р., не могла одразу ж позначитись на колгоспному будівництві і, отже, згаданий рік не міг стати початком якісно нового періоду. Багато авторів захоплюються статистичними даними і недостатньо використовують фактичний матеріал. Характерним є брак імен. В таких працях бідно розкрита жива історія, соціальні конфлікти і суперечності, діяльність організаторів і трудівників перших колгоспів.

Найбільш вагомий внесок в досліджувану тему вносять монографії Г. Ф. Чмиги і П. М. Денисовця¹⁸. В роботі Чмиги вперше подано широкий нарис колгоспного будівництва на Україні в 1921—1925 рр. Використано цінні спогади ветеранів колгоспного руху, аналіз сполучається з яскравим викладом великого конкретно-історичного матеріалу, вперше детально висвітлюється керівна роль партії, діяльність партійних організацій і класова боротьба на селі в зв'язку з колгоспним рухом.

Автору можна зробити докір за недостатнє використання статистичних, архівних матеріалів, відсутність показу динаміки колгоспного руху і організаційно-господарського розвитку колгоспів. Г. Ф. Чмига, як і більшість інших авторів, нічого не говорить про внесок своїх попередників у розробку теми.

У праці П. М. Денисовця вперше розкриті історичні умови і своєрідність колгоспного руху в основних сільськогосподарських районах України, глибоко аналізується диференціація селянства і організаційно-господарський розвиток колгоспів. Дослідник, як і деякі інші історики, вважає, що введення непу привело до спаду колгоспного руху. Однак, наведені ним дані і таблиці (стор. 70, 88) говорять про протилежне.

Таким чином, колгоспне будівництво 1921—1925 рр. знайшло значне висвітлення в літературі. Але ми зустрічаємося з багаточисленними повтореннями одних і тих же матеріалів і висновків. Отже, необхідна висока бимогливість до досліджень з цієї проблеми.

На чергу дня повинні стати глибокі дослідження з історії колгоспного будівництва в окремих районах України. В них має бути узагальнений і проаналізований великий і новий конкретно-історичний матеріал, що всебічно висвітлює колгоспне будівництво в даному районі і діяльність організаторів та учасників колгоспного руху. Необхідно також ліквідувати прогалину у вивченні колгоспного будівництва в 1926 1927 рр. На цій основі в майбутньому можуть з'явитися синтетичні праці з історії підготовки соціалістичної реконструкції сільського господарства України.

В. І. БУТЕНКО

¹⁸ А. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине. 1921—1925, М., 1959; П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., Харків, 1969.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ КПРС.

Частина перша, 410 с.*, частина друга, 354 с. **, К., вид-во «Вища школа», 1970

В останні роки значно збагатилась документальна база історико-партійної науки, ряд матеріалів вперше включено в Повне зібрання творів В. І. Леніна. Велике значення у поліпшенні стану наукової розробки історії КПРС мають документи партії, що вийшли в зв'язку з відзначенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, і підготовкою до XXIV з'їздів КПРС і КП України. Це сприяло висвітленню історії КПРС в багатотомному і одностомному (третьому) виданнях, історії місцевих партійних організацій та в монографічних працях.

Наша вузівська молодь користується навчальними посібниками з історії КПРС, виданими в останні роки у Москві, Ленінграді, Мінську. Значний інтерес становить зихід вперше на Україні систематичного курсу лекцій з історії КПРС українською мовою, рекомендований Міністерством Вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів вузів.

Спираючись на наукові узагальнення і висновки нових історико-партійних досліджень, періодичну пресу і архівні джерела, авторський колектив глибоко висвітлює основні проблеми кожної теми курсу, показав нерозривний зв'язок корінних положень марксистсько-ленінської теорії з по-

літикою і тактикою партії на основних етапах її діяльності.

У лекціях по дожовтневому періоду показано виникнення і розвиток марксистсько-ленінської партії, її боротьба проти самодержавства і капіталістичного ладу, за встановлення диктатури пролетаріату. В них висвітлено дальший розвиток В. І. Леніним теорії і програми партії з національного питання, основні положення теорії соціалістичної революції, розкрито роль партії більшовиків — натхненника і організатора перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка стала правлячою партією, зуміла мобілізувати трудящі маси міста і села і придушити опір контрреволюції, забезпечити триумфальний хід Радянської влади.

У рецензованій праці показано всю складність роботи партії на чолі з В. І. Леніним по захисту завоювань Великої Жовтня в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. В ці роки Комуністична партія виступила як воююча партія, а її Центральний Комітет став штабом оборони і розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Величезну роль у мобілізації сил народу у цьому процесі відіграли VIII з'їзд партії, який прийняв нову, другу програму — програму побудови соціалізму в нашій країні (ч. I, стор. 368—375), та боротьба В. І. Леніна за єдність і згуртованість світового комуністичного і робітничого руху, логічним завершенням якої було утворення III, Комуністичного Інтернаціоналу.

У другій частині рецензованої праці показано керівну роль В. І. Леніна, партії у роки відбудови народного господарства країни, здійснення ленінського плану побудови соціалістичного суспільства.

На сторінках курсу читач знайде цікавий матеріал про героїчну працю радянського народу, керівну і спрямовуючу роль ЦК партії, її місцевих організацій за втілення в життя ленінських накреслень, за згуртування радянського народу і прогресивних сил світу в боротьбі за мир.

Великий фактичний матеріал характеризує роботу партії по виконанню рішень XVIII з'їзду партії, по зміцненню соціалістичного суспільства і обороноздатності країни в передвоєнні роки, посиленню внутріпартійної демократії.

У рецензованій праці розкрито організа-
торську, ідеологічну, господарську, воєнну

* Авторський колектив: М. О. Буцько, А. С. Зашкільняк, Б. І. Корольов, І. С. Краєць, І. Ф. Курас, В. Є. Лось, Г. М. Мулих, Г. Г. Письменний, Д. П. Поклад, І. Д. Ремезовський, Я. М. Сріщев, З. П. Хижняк, В. А. Чирко, А. Г. Шевелєв, В. П. Шевчук, П. М. Шморгун.

** Авторський колектив: Л. Ю. Беренштейн, М. А. Бесарабов, О. А. Бородин, М. Т. Бортнічук, М. З. Данилюк, М. М. Матвійчук, В. Ф. Остафійчук, В. Т. Позняк, Є. В. Сафонов, О. І. Смолинчук, З. П. Столяренко, М. В. Черненко, А. П. Іерченко, В. І. Юрчук, М. Г. Язвінський. Редакційна колегія: О. А. Бородин, А. С. Зашкільняк, М. М. Матвійчук, Г. М. Окладний, В. І. Юрчук, В. Т. Позняк.

діяльність партії у роки Великої Вітчизняної війни. На широкому документальному матеріалі показано Комуністичну партію як натхненника і організатора перемоги радянського народу у розгромі агресора, героїчні подвиги радянських людей в роки війни, допомога Радянського Союзу у визволенні народів Європи і Азії від фашистського панування.

У післявоєнні роки партія спрямувала свою діяльність на зміцнення миру, допомогу братнім народам у побудові соціалізму, розширювала і зміцнювала зв'язки з комуністичними партіями світу. У лекціях розкрито форми і методи політичної, ідеологічної та організаторської роботи партії, поєднання партійно-політичної і господарської роботи, що забезпечило їй успіх у мобілізації трудящих на дострокове виконання четвертого і п'ятого п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР.

Привертають увагу сторінки, присвячені діяльності партії в період розгорнутого комуністичного будівництва. В них розкрито теоретичні положення, розроблені ХХ, ХХІ, ХХІІ, ХХІІІ з'їздами партії, зокрема значення нової, третьої Програми КПРС, зростаючої ролі партії у цьому процесі, науковий підхід її до питань партійного і господарського керівництва. Зокрема, підкреслено значення жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.) для посилення ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва партії, розкрито заходи партії по здійсненню рішень березневого і вересневого Пленумів ЦК КПРС (1965 р.), по втіленню в життя господарської реформи.

Значну увагу приділено висвітленню рішень ХХІІІ з'їзду КПРС і боротьбі радянського народу за їх виконання, наводяться статистичні дані і факти про успіхи радянського народу в розвитку економіки і культури.

Авторський колектив у цілому вдало використав матеріали з історії Комуністичної партії України, знайшов правильне співвідношення з загальнопартійним. На конкретно-історичному матеріалі вони показали вклад партійних організацій України у розв'язанні загальнопартійних завдань в процесі революційної боротьби, в ході будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні. Це дозволило узагальнити досвід організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій УРСР, їх боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, що намагалися підривати інтернаціональну єдність українського народу з братніми народами нашої країни і перш за все з російським, зберегти буржуазний лад і зупинити розвиток соціалістичних перетворень на Україні. В книзі підкреслено, що і в сучасних умовах, знаходячись за кордоном вони служать міжнародному імперіалізму, марно сподіваючись реставрувати на Україні старі буржуазні порядки.

У ряді тем автори із знанням справи піддають аргументованій критиці буржуазних фальсифікаторів історії КПРС і КП України Л. Шапіро, Г. Рауха, Ф. Степуна, А. Майєра, Г. Маркузе, К. Ханта, Р. Альберга, С. Хука, Л. Фойєра та ін. (ч. I, стор. 114, 123, 131, 256; ч. II, стор. 80–81).

На сторінках книги піддано критиці буржуазних реакційних істориків Англії, США, Франції, які, фальсифікуючи зовнішню політику Радянського Союзу 1939–1941 рр., звинувачують СРСР у початку другої світової війни, намагаються принизити значення вкладу радянського народу в розгром гітлерівської Німеччини та імперіалістичної Японії.

Документальні матеріали, наведені в книзі, викривають вигадки українських буржуазних націоналістичних фальсифікаторів про те, що нібито возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі здійснено проти його волі. Сам народ західних областей вирішив свою долю, з ентузіазмом сприйняв Радянську владу і приступив до соціалістичних перетворень.

Проте, на окремих сторінках рецензованої праці фальсифікатори історії КПРС критикуються в загальному плані, не завжди наводяться прізвища, в окремих темах їх погляди не піддані критиці.

В основному матеріал лекцій викладено ґрунтовно, тісно пов'язано з сучасністю. Авторі зуміли показати значення досвіду нашої партії для міжнародного комуністичного і робітничого руху.

В цілому позитивно оцінюючи курс лекцій з історії КПРС, варто зробити деякі зауваження, уточнення. У посібнику після характеристики діяльності перших марксистських гуртків і груп у Росії сказано: «Значного поширення набули марксистські ідеї в Білорусії, Грузії та інших національних окраїнах Росії» (ч. I, стор. 61). Слід було тут згадати і про поширення марксистських ідей у Польщі, створення у 1893 р. соціал-демократії Польщі.

Автори пишуть, що I з'їзд РСДРП «затвердив назву «Російська соціал-демократична робітничка партія» (ч. I, стор. 77). Відомо, що більшість в п'ять голосів проти чотирьох з'їзд затвердив назву «Російська соціал-демократична партія», а слово «робітничка» було включене до неї після з'їзду, при складанні Маніфесту за згодою двох членів ЦК.

При викладі основних положень праці В. І. Леніна «Що робити?» не зовсім чітко показана роль партії у внесенні соціалістичної свідомості у стихійний робітничий рух (ч. I, стор. 87), неточно з'ясовані ленінські принципи організаційної структури партії. Твердження про те, що за планом В. І. Леніна партія повинна складатися з двох частин, наводиться без посилки на праці Володимира Ілліча, оскільки цього у нього знайти неможливо.

Характеризуючи внутріпартійну кризу, що склалася після II з'їзду РСДРП, автори

ри правильно вказують, що меншовики захопили в свої руки «Искру», але упустили, що в них опинився і ЦК, що значно поглибило кризу. При викладі значення книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» правильно розкрито ленінські організаційні принципи діяльності революційної партії, але не з'ясована суть опортунізму меншовиків в організаційних питаннях, не дано відповіді, чому саме ця форма опортунізму була на той час найбільш загрозливою для марксистської партії робітничого класу і В. І. Ленін саме проти неї спрямував свою критику.

З'ясовуючи причини зменшення кількісного складу партійних організацій у період реакції, автори зводять їх до численних арештів членів партії (ч. I, стор. 166), умовчуючи про відхід з рядів партії дрібнобуржуазних попутиків.

Автори невірно твердять про те, що «в Росії і за кордоном меншовики-партійці створювали самостійні організації і групи» (ч. I, стор. 173). Якщо за кордоном це і мало місце, то в Росії вони працювали з більшовиками в єдиних організаціях РСДРП, про що свідчать кореспонденції з місць в газетах «Соціал-демократ», «Пролетарий» і записи В. І. Леніна про це під час виступів делегатів на VI (Празькій) конференції РСДРП¹.

Далі сказано, що «блок більшовиків з меншовиками-партійцями почав складатися восени 1909 р.». Фактично цей процес почався під час роботи V Всеросійської конференції РСДРП, яка відбулася у грудні 1908 р.²

На стор. 194, ч. I, невірно вказано, що у підготовці Празької конференції взяли участь соціал-демократичні організації Латиського краю. Відомо, що на той час їх лідери були зв'язані з Троцьким, згодом брали участь у серпневому антипартійному блоці.

При розгляді роботи Празької конференції РСДРП варто було б написати, що від Київської і Катеринославської організацій РСДРП на неї були обрані делегатами меншовики-партійці Д. М. Шварцман і Я. Д. Зевін, згадати серед новообраних членів ЦК Д. М. Шварцмана, підкреслити, що конференція закріпила перемогу більшовиків і зберегла в їх руках прапор РСДРП.

Щодо проведення пленуму ЦК РСДРП, який кооптував до складу ЦК І. С. Белоостоцького і Й. В. Сталіна, то необхідно було вказати, що він відбувся наприкінці роботи Празької конференції (ч. I, стор. 198).

Початок розпаду антипартійного троцькіського серпневого блоку в посібнику відноситься до лютого 1914 р., коли з нього виійшли латиські соціал-демократи (ч. I, стор. 199). Між тим, представник групи

«Вперед» залишив ще серпневу конференцію, ліквідаторські виступи на конференції викликали опір і представників латиської соціал-демократії. Варто було б підкреслити, що збитий Троцьким блок усіх антибільшовицьких груп розвалювався з моменту його створення. Вихід з нього латиських соціал-демократів був для цього блоку останнім ударом.

На стор. 212, ч. I говориться про виступ з статтями по національному питанню М. О. Скрипника, хоч насправді з такими статтями він тоді не виступав.

У посібнику згадується лише про Лондонську конференцію соціалістів країн Антанти, що відбулася під час першої світової війни у лютому 1915 р. (ч. I, стор. 235). Тимчасом соціал-шовіністською була й конференція німецької, австрійської та угорської соціал-демократичних партій, що відбулась у Відні в квітні 1915 р. В. І. Ленін вказував, що у Відні, як і в Лондоні, зібрались «явні шовіністи, щоб допомогти генеральним штабам та буржуазії своїх «вітчизн»³. Автори упустили ленінську оцінку згадуваної ними лондонській конференції, розглядаючи її лише в плані використання більшовиками усіх можливостей для пропаганди своєї тактики.

На стор. 238, ч. I помилково сказано про вихід у Катеринославі газети «Звезда», в той час як там вийшов один номер «Южноі правды», варто було згадати і про вихід двох номерів «Правди труда», випущеної більшовиками Донбасу.

Характеризуючи книгу В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», автори не розкрили організаційної структури диктатури пролетаріату, керівної ролі Комуністичної партії в ній. Серед організаторів формування Червоної Армії і Червоного козацтва на Україні (ч. I, стор. 329) не згадано В. М. Примакова, героїв, полководців і комісарів громадянської війни К. Є. Ворошилова, С. Г. Лазо, О. Я. Пархоменка, І. П. Уборевича, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєва, М. О. Шорса, П. Е. Якіра (ч. I, стор. 363—364).

З практики відомо, як важливо в курсі історії КПРС розкрити розвиток поглядів В. І. Леніна на державні форми вирішення національного питання в нашій країні. При вивченні цього курсу студенти не завжди уявляють собі, що програмні погляди партії про державні форми багатонаціональної держави змінювались. Проте, в учбових посібниках, виданих до цього часу, це питання систематично не викладалось. Не чітко висвітлили його й автори рецензованої праці, а саме цьому питанню необхідно приділити більшу увагу. Відзначаючи заслугу В. І. Леніна «у визначенні форми державного об'єднання Країни Рад» (ч. II, стор. 23), не сказано, що такою формою стала федерація, що Союз РСР був створений як федеративна пролетарська держава нового типу.

¹ «Пролетарская революция», 1941, № 1.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1967, стор. 245, 248.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 284.

При розгляді рішень XVI з'їзду ВКП(б) слід підкреслити, що з'їзд по-новому поставив питання про соціальну опору Радянської влади на селі, і сформулювати класову політику партії, яка була конкретизована стосовно нових умов економічного і суспільного розвитку.

Необхідно також більш аргументовано розкрити причини тимчасових невдач Радянської Армії в початковий період Великої Вітчизняної війни, ширше показати роботу партії по організації відсічі ворогу.

Автори не уникли загального викладу деяких питань. Зокрема, у ч. II, стор. 265 лише згадується про успіхи Української РСР у розвитку економіки і не розкривається їх зміст. Так сказано і про рух колективів і ударників комуністичної праці за «українську годину», який відіграв значну роль у підвищенні продуктивності праці.

Окремі місця посібника перевантажені цифровими даними, зокрема при висвітленні підсумків великих перемог соціалізму. Це ускладнює сприйняття матеріалу.

На сторінках рецензованої праці не знайшли відображення такі події як замах на В. І. Леніна, перший з'їзд комсомолу, який проголосив створення Російської Комуністичної спілки Молоді.

Трапляються окремі фактичні помилки. Неправильно вказані ініціали О. І. Єгорова (ч. I, стор. 363), Й. Е. Якіра (ч. II, стор. 141), Й. Ф. Дубровінського (ч. I, стор. 177), вихід першого номера газети «Вперед» (ч. I, стор. 104), який вийшов 22 грудня 1904 р., а не 1905 р. Не вдало ци-

туються слова князя Трубецького, який, за висловом авторів, визнавав, що лідери кадетів «П. М. Мілюков, О. Г. Гучков, як і всі ми, зійшлися не тільки на спільному запереченні революції, а й у спільній активній боротьбі проти неї» (ч. I, стор. 114). У такому контексті може скластися думка, що Гучков був лідером кадетів, в той час як він був організатором і лідером октябристів.

Через неувважність невірно сформульовані планові завдання третього п'ятирічного плану по ряду найважливіших галузей промисловості. У книзі зазначено: «Третім п'ятирічним планом передбачалося збільшити проти рівня 1937 р. видобуток вугілля на 190 процентів, нафти — на 177, виплавки чавуну — на 152, сталі — на 158, виробництва електроенергії — на 206 процентів» (ч. II, стор. 155). По кожному з цих показників планове завдання в такій редакції доволі збільшене на 100%.

Варто було б використати художню літературу, що сприяло б образнішому викладу програмного матеріалу. Серйозним упущенням є те, що при викладі окремих тем авторам не вдалося домогтися єдності стилю.

Рецензований курс лекцій з історії КПРС є серйозним творчим успіхом авторського колективу. На жаль, він вийшов незначним тиражем. Вихід у світ курсу лекцій принесе велику користь всім, хто вивчає історію Комуністичної партії Радянського Союзу.

Є. Д. Артеменко, Г. Ф. Марискевич,
П. С. Федорчак, М. Д. Хорощайлов

МІЖНАРОДНА СОЛІДАРНІСТЬ У БОРІТБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ

(1933—1945 рр.), вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 499 с.

Святкування ленінського ювілею відзначено багатьма науковими працями українських радянських істориків. Серед колективних монографій, які збагатили радянську історичну науку, помітною подією був вихід у світ рецензованої праці, створеної науковцями Інституту історії АН УРСР про міжнародну солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945 рр.). Авторський колектив на чолі з академіком АН УРСР А. Д. Скабою створив працю, в якій досліджується широке коло проблем, бурхливих подій в житті народів світу.

В пам'яті людській, скільки б не пройшло часу, назавжди зберігатиметься героїчна антифашистська боротьба проти страшної небезпеки, фашистської агресії і встановлення жорстокого режиму, коли було поставлено під загрозу існування цілих народів та країн.

Монографія складається з двох частин. Перша охоплює 1933—1939 рр.—період боротьби антифашистських сил проти роз-

в'язання другої світової війни, друга — 1939—1945 рр.—період боротьби з фашизмом в роки другої світової війни.

В передмові нагадується, що основоположники марксизму-ленінізму вважали пролетарський інтернаціоналізм найважливішою умовою досягнення перемоги над капіталом, який є міжнародною силою. В історії революційного руху Великий Жовтень відкрив нову епоху консолідації та зростання всіх дійсно марксистських сил навколо III, Комуністичного Інтернаціоналу. В той же час імперіалістична буржуазія ряду країн для збереження своєї влади вдається до крайньої реакційної форми буржуазної диктатури — фашистських режимів. Правлячі кола великих імперіалістичних держав — США, Англії, Франції, засліплені ненавистю проти першої в світі держави соціалізму, сподівалися спрямувати фашистську агресію проти Радянського Союзу. Вони завдали удару по очолюваних комуністами демократичних силах своїх народів. Безумовно, така позиція сприяла розв'язанню нової світової війни, посиленню фашистського режиму та ускладнювала згуртування антифашистських сил. В умовах панування в Європі агресивного блоку

фашистських країн особливого значення набула стійкість та масовий героїзм радянських людей. Це була реальна сила, яка сприяла згуртуванню та полівинню світової суспільної свідомості, підносила моральний дух народів поневоленої Європи, вносила впевненість в організацію національно-визвольного руху, активізувала процес зміцнення міжнародної солідарності в боротьбі проти спільного ворога. Автори, висвітлюючи період наростання фашистської загрози та підготовки фашизму до розв'язання другої світової війни, виділяють головні моменти прояву солідарності демократичних сил, розкривають їх різні форми. Певне місце відведено викриттю зрадницької опортуністичної політики правих лідерів німецької соціал-демократії і профспілок, що привела робітничий клас до розколу.

Переконливо на яскравих прикладах героїчного літопису боротьби різних соціальних груп трудящих всього світу розкрито закономірності зростання політичної активності та розширення сфер впливу Комуністичного Інтернаціоналу та комуністичних партій на міжнародні робітничі та прогресивні організації громадськості в складній обстановці наступу реакції. VII конгрес Комінтерну висунув ідею народного фронту, що стало творчим розвитком ленінської теорії, ідеї союзу робітничого класу з непролетарськими масами населення, ленінського вчення про тісний взаємозв'язок боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. На документальному матеріалі автори намагаються показати поширення ідеї народного фронту та втілення її у життя в деяких країнах. На жаль, цікава проблема висвітлена фрагментарно.

Стисло, але досить яскраво із залученням цікавих документів, показано боротьбу інтернаціональних бригад в Іспанії.

Друга частина книги охоплює період другої світової війни. Гітлерівський режим насаджував в європейських країнах «новий порядок», який прирікав поневолені народи на рабство й загибель. Створились реальні можливості для об'єднання послідовно антифашистських сил, очолюваних

комуністами. Але початкова організація сил Опору страждала ще певною пасивністю і малою ефективністю. Досить переконливо показано причини такого становища.

У цьому розділі розкриваються піднесення антифашистської боротьби, зміцнення бойової співдружності поневолених народів, висвітлюються нові форми прояву міжнародної солідарності — бойова співдружність на фронтах, всебічна допомога Радянського Союзу рухові Опору, солідарність в'язнів фашизму, братерська взаємодопомога нашої країни партизанському руху зарубіжних країн тощо. Автори обґрунтовано показують процес активізації антифашистського руху, зміцнення міжнародної солідарності в боротьбі з фашизмом у взаємозв'язку з наростанням сили ударів на радянсько-німецькому фронті, де вирішувалась доля людства. Невиправдано мало, без певного наукового аналізу сказано про рух антифашистської солідарності в країнах Америки, Азії.

В сучасних умовах, як ніколи раніше, перед всім людством стоїть завдання згуртування всіх прогресивних сил проти загрози розв'язання реакційними силами імперіалістичних держав нової світової війни. Сучасний період характеризується посиленням класових бій в країнах капіталу, активізації суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній та напівколоній, небувалым піднесенням антиімперіалістичної боротьби.

Зростає могутність світової системи соціалізму — форпосту боротьби з імперіалізмом. Це революціонізує світову суспільну свідомість, сприяє зміцненню інтернаціональних зв'язків трудящих в боротьбі за мир, демократію, соціалізм.

Комуністична партія Радянського Союзу докладає багато зусиль для зміцнення єдності комуністичних і робітничих партій, для згуртування прогресивних сил світу, що є передумовою відвернення нової світової війни, активізації революційної боротьби трудящих за своє визволення.

А. Р. Локаєнко, Є. І. Лісун

ПРОФСООЮЗЫ — В. И. ЛЕНИНУ.

Документы и материалы, Профиздат, 1969, 575 с.

Листи трудящих до В. І. Леніна — це красномовні документи епохи. В них віддзеркалилась безмежна любов трудящих до свого вождя, відданість Комуністичній партії.

У рецензованому збірнику друкується понад 500 листів, телеграм, вітань, адресованих В. І. Леніну, резолюцій профспілкових з'їздів, конференцій та зборів. Документи охоплюють 24 галузеві спілки, що існували в 1917—1924 рр. Переважна більшість матеріалів знайдена у фондах ЦДАЖР СРСР та ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС.

Понад 50 документів, опублікованих у збірнику, стосуються профспілкових організацій України. У сукупності вони створюють яскраву картину того, як здійснювалися на Україні ленінські постанови про профспілки, стверджувалася непорушна єдність українських та російських професійних організацій на базі спільних інтересів у будівництві соціалізму та боротьбі з експлуататорами. Це жива розповідь про те, як профспілки «стають головним будівником нового суспільства»¹.

У квітні 1919 р. водники України телеграфували В. І. Леніну з Києва, що вони зібралися на І конференцію, «щоб спаяти

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 28, стор. 390.

свої ряди у нерозривний ланцюг з товаришами Радянської Росії і спільними силами організувати справу водного транспорту на соціалістичних началах» (стор. 87). «Обіцяємо по першому заклику нашого робітничо-селянського уряду усі, як один, стати під революційні прапори на боротьбу з капіталом»,— доповідав III губз'їзд робітників-хіміків Катеринославщини у листопаді 1923 р. (стор. 454).

Успішна діяльність профспілок могла відбуватися тільки під керівництвом Комуністичної партії. У лютому 1922 р. IV губз'їзд друкарів Катеринославщини повідомляв Леніна, що вони «з'ясували собі, що тільки під керівництвом Комуністичної партії можна досягнути справжнього торжества диктатури пролетаріату» (стор. 234). Ювілейна конференція будівельників Поділя у зв'язку з 5-річчям спілки будівельників писала, що усі їх завоювання досягнуті завдяки верховному керівнику робітників — РКП(б) (стор. 374).

Робітники Української республіки та їх профспілкові організації у своїй практичній роботі повсякденно керувалися ленінськими настановами щодо ролі та завдань профспілок, залучення широких кіл трудящих до управління державою.

У квітні 1921 р. I з'їзд спілок Запорізької губернії від імені організованих 60 тис. пролетарів заявив, що «наші профспілки, хоч і надто молоді, є школою комунізму не на словах, а на ділі» (стор. 203). «Ми пам'ятаємо Ваш наказ: «Напруження сил і найсуворіша економія», писали донецькі гірники у травні 1923 р. (стор. 379). «Твій заповіт виконаємо. Кухарки навчаються керувати державою»,— телеграфували делегати II Чернігівського губз'їзду працівників народного харчування та гургожитків Чернігівської губернії (стор. 412). Вихованці дитячого будинку «Юний гірник» рудника Дубова балка на Катеринославщині обіцяли: «ми будемо кувати за тобою нове життя і молотом будемо бити по розрусі» (стор. 368).

23 травня спілка будівельників Катеринославської губернії сповіщала Ілліча про те, що його обрано почесним каменярем та членом спілки (стор. 382). Почесним членом спілки визнав В. І. Леніна і III Полтавський губз'їзд друкарів (стор. 318), а місцеві осередки спілки Всеробітземліс Одеської губернії у червні 1923 р. обрали його делегатом III губз'їзду спілки (стор. 403). У листах до В. І. Леніна відбилася велика любов трудящих до вождя, віра в його ідеї, піклування про його здоров'я.

Книга «Профспілки — В. І. Леніну» знаходить вчителю та лектору, профактивісту та досліднику, спеціалістові з історії робітничого та профспілкового руху, студентові, фахівцеві з допоміжних історичних дисциплін.

Збірник непогано оформлений. Науково-довідковий апарат складається з передмови, приміток, географічного покажчика та списку скорочень. Кожний документ супро-

воджується легендою з вказівкою джерела та характеру документа.

Слід зауважити, що відбір документів можна було робити вимогливіше, ширше подати листи до В. І. Леніна з національних окраїн, використовуючи фонди архівів братніх республік, у тому числі й фонди ЦДАЖР УРСР та Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України. Недостатньо, на наш погляд, показано зв'язки В. І. Леніна з «Всеросійською кочегаркою» — Донбасом.

У примітках слід було дати більш широкую інформацію про події, згадані у документах. Так, друкуючи лист V Всеросійського з'їзду цукровників, що відбувся у Харкові 15 серпня 1922 р. варто було пояснити, що в той час більшість Всеросійських з'їздів та конференцій робітників цукрової промисловості проходилися на Україні. З квітня 1920 р. до квітня 1922 р. у Харкові містився ЦК спілки. Пояснюється це тим, що Україна була головним районом цукросіяння, тут було розташовано 85% цукрозаводів².

Слід мати на увазі, що, хоч з вересня 1920 р. до жовтня 1922 р. профспілка залізничників була об'єднана з водниками, місцеві органи переважно існували окремо і проводили окремі з'їзди та конференції. Ось чому не зовсім вірно буде називати II районну конференцію водників Дніпровського басейну «конференцією профспілки робітників залізничного та водного транспорту» (стор. 272).

У легендах не завжди оговорюються видання, де документи друкувалися раніше. Наприклад, документи № 269 та 286 були вже надруковані у збірнику «Профсоюзы СССР»³, а перший ще й у стенографічному звіті з'їзду⁴.

Трапляються й деякі суперечності в датуванні документів. Так лист V Всеросійського з'їзду профспілок датується 18 вересня, тимчасом як у примітці на стор. 513 вказано, що лист було оголошено на першому засіданні з'їзду 17 вересня. Останню дату визнає і збірник «Профсоюзы СССР»⁵. Лист III з'їзду гірників Донбасу (стор. 379) датується 15 травня 1923 р., а його було складено 5 травня⁶.

Окремі зауваження, звичайно, не зменшують позитивної оцінки видання та його цінності для читачів.

О. В. Гонтар

² «Голос сахарника», 1921, № 8—9, стор. 10.

³ Профсоюзы СССР. Документы и материалы в четырех томах, т. 2, М., 1963, стор. 319, 320.

⁴ Стенографический отчет V Всероссийского съезда профессиональных союзов, М., 1922, стор. 9—10.

⁵ Профсоюзы СССР, т. 2, стор. 320.

⁶ Письма трудящихся к В. И. Ленину (1917—1924 гг.), М., 1960, стор. 395—396; В. И. Ленин и украинский народ. Збірник документів, К., 1970, стор. 399.

А. К. БИРОН, В. В. ДОРОШЕНКО.
СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
ЛАТВИИ,

изд-во «Зинатне», Рига, 1970, 498 с.

За Радянської влади у братніх республіках СРСР створено сприятливі умови для розвитку історичної науки. Про її досягнення свідчать численні статті, що публікуються у періодичній пресі та в окремих збірниках. Протягом останніх років, переважно до XIII Міжнародного конгресу історичних наук, вийшло чимало праць (порівняно невеликого обсягу) про розвиток історичної науки в Українській, Казахській, Узбецькій, Молдавській, Таджикиській, Киргизькій, Естонській РСР¹. У них здебільшого висвітлюються основні напрями розвитку історичної науки за роки Радянської влади, досягнення істориків певної республіки. Лише узбецькі та молдавські історіографи розкривають вивчення історичного минулого з найдавніших часів. Таджики та естонські історіографи побудували виклад матеріалу за тематикою, а всі інші — за етапами розвитку історичної науки.

Перед істориками всіх союзних республік стоїть відповідальне завдання — створити більш докладні нариси розвитку історичної науки свого народу, які не лише інформували б про доробок істориків певної республіки, а й дієво стимулювали далі дослідження. Подібне завдання стоїть і перед українськими історіографами.

Першою ластівкою у цьому відношенні є рецензована монографія, в якій узагальнено розвиток історичної науки в Латвії за роки Радянської влади. У ній докладно характеризується не лише історична література, а й документальні публікації, мемуари та деякі інші джерела з історії латиського народу. Певна увага приділяється також допоміжним історичним дисциплінам, розгортанню конкретно-соціальних (їх автори називають конкретно-соціологічними) досліджень з сучасної історії та ін.

Виклад матеріалу рецензованої праці подано за тематикою та періодизацією історичного процесу (не історії історичної

науки). Це зручно для дослідників, які працюють над певними історичними темами. Але в такій книзі важко простежити розвиток самої історичної науки в республіці. В. В. Дорошенко висвітлює проблеми історіографії Латвії докапіталістичної доби, А. К. Бірон — капіталізму та соціалізму.

В монографії розглядається доробок археологів, етнографів (історіографи часто їх обходять), істориків народного господарства та держави і права. Короткі відомості наводяться також з історії історичних установ, зокрема Комісії з історії латиських стрільців (стор. 333—334), комісії ЦК КП Латвії для вивчення історії Великої Вітчизняної війни (стор. 407). На жаль, не розкривається діяльність важливих центрів історичної науки в республіці — Інституту історії АН Латвійської РСР, Інституту історії партії ЦК КП Латвії та історичних кафедр вузів. Звичайно, аналіз великої історичної літератури дає певне уявлення про доробок їх співробітників, але цього недостатньо. Багато б знати, скільки істориків Латвії працює в окремих установах.

Для висвітлення різноманітних питань з історії Латвії автори залучили також праці російських, естонських, литовських та білоруських істориків. На жаль, у книзі зовсім не згадуються публікації української історіографії з історії Латвії, зокрема про діяльність на Україні героїчних латиських стрільців². Однак, в окремому розділі широко показана історична література (видана в Латвії) про їх боротьбу за Радянську владу, зокрема на Україні та в Криму.

Автори висвітлюють широке коло проблем історії Латвії з найдавніших часів і до наших днів. Починається виклад з етногенезу латиського народу (у нашій республіці історики приділяють мало уваги відповідній проблемі). Однак, очевидно, про етногенез слід було б говорити після розгляду праць з археології, речові пам'ятки якої сягають у глибокі віки далі від етногенезу певного народу.

Докладно і кваліфіковано розглядаються праці, документальні збірники з політичної історії латиських земель, аграрних відносин і класової боротьби селян у добу феодалізму. Історія середньовічного міста Латвії простежується у дослідженнях загального характеру, а також з історії торгівлі та середньовічного ремесла.

Характеристика праць з етнографії дає уявлення про історію матеріальної культури та побут латиського народу з найдавніших часів до XX ст. Правда, до цього розділу автор чомусь включив і ряд дослі-

¹ В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Розвиток історичної науки в Українській РСР, К., 1970; Г. Дахшлейгер. Історіографія Советского Казахстана (Очерк), Алма-Ата, 1969; М. А. Ахунова, Б. В. Лунин. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк, Ташкент, 1970; Я. С. Гросул, Н. А. Мохов. Историческая наука Молдавской ССР, М., 1970; В. А. Litvinsky, K. P. Marsakow, A. M. Mukhtarov. Historiography of Tajikistan (1917—1969), М., 1970; V. R. Sherstobitov, K. K. Orozaliev, D. E. Vinik. Soviet Historiography of Kirghizia, Frunze, 1970; Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Historiografilisi artikleid, Tallinn, 1970.

² В «Українському історичному журналі», наприклад, опубліковані такі матеріали: В. Р. Раєвський, Г. І. Курп'як. Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни (1960, № 3); Я. Я. Каймін. Під прапором Жовтня (1967, № 12), Д. Пиха. Р. П. Ейдман на Україні (1965, № 5).

дженз з історії народного господарства (стор. 153, 155, 156) — переважно різних галузей сільськогосподарського виробництва.

Історія латиського народу другої половини XIX — початку XX ст. представлена розглядом праць з аграрної історії, розвитку промисловості та торгівлі, про формування робітничого класу, його становище, кількісне зростання і боротьбу. Розглядаються також праці з історії культури (переважно школи та освіти). Але найзмістовнішими, здається, є сторінки, присвячені історичній літературі про суспільні рухи. Тут показано, як латиські історики висвітлювали поширення марксистсько-ленінських ідей, формування Латиської соціал-демократичної робітничої партії тощо.

У багатьох працях істориків Латвійської РСР різнобічно висвітлюється революція 1905—1907 рр., роки столипінської реакції, нового революційного піднесення, першої світової війни, Лютнева буржуазно-демократична революція в Латвії. У цьому розділі автор аналізує також публікації документів та спогади, що стосуються даного історичного періоду.

Для всієї монографії характерним є переконливе і цілеспрямоване викриття буржуазної історіографії з найважливіших питань історії латиського народу.

В рецензованій праці з великим знанням справи проаналізовано значну кількість літератури та джерел (документальних збірників, спогадів), що характеризують події Великого Жовтня в Латвії, боротьбу трудящих за Радянську владу. Крім загальних проблем з цієї тематики, історики Латвійської РСР розглядали також питання аграрної політики, культурного будівництва, становлення радянської державності в Латвії. Як вже зазначалося вище, велика увага приділялась історії латиських стрільців.

У монографії зазначається, що в 20—30-х роках близько 10% латшів жили та працювали в СРСР (стор. 451). Це були самовіддані революціонери-інтернаціоналісти. Тож не дивно, що саме у той час їх представники по свіжих слідах історичних подій почали писати історію Радянської Латвії. Природно, що А. К. Бірон почав аналіз радянської історичної літератури саме з цих праць, які хоча й написані на недостатній джерельній базі (автори не мали змоги використати архіви буржуазної Латвії) відзначалися правильним загальним спрямуванням. Вони містять чимало цінних відомостей безпосередніх борців за Радянську владу в Латвії.

Значний вклад зробили радянські латиські історики в розробку історії буржуазної Латвії (1920—1940 рр.), висвітлюючи стан промисловості, торгівлі, фінансів, аграрні відносини, революційний рух, внутрішню і зовнішню політику правлячих кіл.

Радянський період в історії Латвії відображений в історичній літературі за такими етапами: 1. Утворення Латвійської РСР і перші кроки соціалістичного будівництва (липень 1940 — червень 1941 р.); 2. Роки Великої Вітчизняної війни; 3. Відбудова

народного господарства і перемога соціалізму в республіці; 4. Завершення соціалістичного і розгортання комуністичного будівництва. Історики республіки концентрують увагу на розвитку промисловості й сільського господарства, формуванні й розвитку робітничого класу, культурному будівництві. Цікавим є виклад про етнографічні проблеми сучасності.

Останній розділ книги присвячується проблемам історіографії Латвії як історичної дисципліни. У підрозділі «В. І. Ленін і революційний рух в Латвії» аналізується література про зв'язки великого вождя з революціонерами Латвії. Зроблено також широкий огляд літератури, присвяченої революційним діячам Латвії. Це пояснюється тим, що останнім часом історики виявляють дедалі більший інтерес до біографій, підтвердженням чого був XIII Міжнародний конгрес історичних наук. Шкода лише, що А. К. Бірон залишив поза увагою біографії передових робітників, колгоспників, представників науки, культури тощо.

Очевидно, доцільно було б загальні праці з історіографії Латвії проаналізувати у вступі (їх огляд чомусь вміщено наприкінці монографії), а з часткових питань — на початку відповідних розділів. Тоді б добре спостерігалася спадкоємність в історіографічних дослідженнях у Латвії, а читачеві було б ясно, з якого стану історіографічної розробки виходили автори.

У висновках стисло, але чітко підбито підсумки викладеного, підкреслено етапи розвитку радянської історичної науки в Латвії, виділено основні проблеми, що потребують дальшого дослідження, вказано на необхідність поглиблення наукової розробки в галузі історії.

Великий обсяг монографії дав змогу авторам не лише докладно проаналізувати здобутки латвійської радянської історіографії, а й коротко викласти зміст більшості історичних праць. Це підвищує її не тільки суто наукову, а й інформаційну цінність. Однак, очевидно, не слід було б включати до друкованої історіографії кандидатські дисертації (рукописи), що є власне історіографією в собі, а не для всіх.

Важливою позитивною рисою книги є наявність допоміжного апарату — списку скорочень та іменного покажчика, що полегшує користуватися монографією. Але на жаль, немає покажчика колективних праць.

Загалом, рецензована праця, в якій вправно і кваліфіковано проаналізовано розвиток історичної науки в Радянській Латвії, висловлено цінні рекомендації щодо її дальшого розвитку, заслуговує високої оцінки. Досвід латвійських товаришів у створенні великої узагальнюючої праці історії історичної науки заслуговує на увагу історіографів усіх братніх республік у тому числі й Української РСР.

А. В. Санцеві

**ПЕТРО МАРКУШЕВСЬКИЙ. ЗА ЗЕМЛЮ
РАДЯНСЬКУ КОБЗАР ВОЮВАВ,
вид-во «Маяк», Одеса, 1969, 162 с.**

Протягом останніх років радянські вчені, письменники та публіцисти написали чимало статей і праць про історичне значення поетичної спадщини Т. Г. Шевченка. Однак про роль шевченкового «Кобзаря» у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни сказано ще далеко не все. Цій проблемі і присвячена книга Петра Маркушевського «За землю радянську Кобзар воював», що складається з 9 невеликих розділів.

«Нам треба голосу Тараса», — писав Павло Тичина в годину грізної небезпеки. Ці поетові слова стали епіграфом до першого розділу книги. Автор підкреслює, що Т. Г. Шевченко був послідовним виразником, глашатаєм інтересів народу, тому не можна не погодитися з Андрієм Малишком, який написав у передмові до книги: «Полум'яні літа війни вимагали подум'яного слова... Неповторна поезія Тараса Шевченка була тут на передньому краї... Поезія одягнула солдатську шинелю».

Праця Петра Маркушевського «За землю Радянську Кобзар воював» — багата і хвилююча розповідь про гостре слово Кобзаря, про те, як ставало воно до бою на всіх фронтах Вітчизняної війни і рівнялось до багнета, до гармати й бомби і було непереможною зброєю в серці солдата, партизана і трудівника глибокого тилу.

Рецензована монографія написана на основі багатого фактичного матеріалу. Наукова база праці — збірники творів Т. Г. Шевченка, видані в 1942—1944 рр., виступи партійних діячів, статті вчених, письменників, фронтові газети, листівки, відозви та ін.

Автор яскраво показав велику турботу партії та уряду про видання під час війни творів Кобзаря і розповсюдження їх на всіх фронтах, в партизанських загонах, в тилу ворога. Так, на початку 1942 року «Кобзар» Т. Шевченка вийшов в Уфі 100-тисячним тиражем. У 1942—1944 рр. твори Шевченка виходили в Москві, Києві, Житомирі, у Політвідділі Першого Українського фронту. І майже на кожному виданні — полум'яний заклик: «Смерть німецьким окупантам!» Всього за час війни було здійснено 13 видань творів Тараса Григоровича загальним тиражем 365 тисяч примірників.

Особливо зворушливими є ті сторінки, де автор розповідає про місце «Кобзаря» в житті бійців-фронтовиків, про їхню любов до пристрасного слова поета-патріота, де зібрані повідомлення, як на передовій лінії вогню командир видавав, «як високу нагороду», дбайливо підклеєний «Кобзар» Шевченка бійцеві, що відзначився в бою. З «Кобзарем» у руках, з пісню поета в серці солдати мужньо билися з ворогом за землю Кобзаря, за землю Країни Рад.

Символічне звернення Президії Верховної Ради, Ради Народних комісарів і ЦК КП України в день 25-річчя проголошення Радянської влади на Україні, в якому сказано: «Гроном лупає сьогодні клич великого патріота України Тараса: «Святіть ножі! Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте», становить основний зміст рецензованої монографії. Дослідник цілком справедливо зауважує, що послідовне і непримиренне викриття Шевченком гнобителів у дні Великої Вітчизняної війни переосмислювалося, конкретизувалося відповідно до безпосередніх обставин боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. «Так, — пише автор, — виступи Т. Шевченка проти гнобителів народних мас набували в роки війни нового антифашистського спрямування» (стор. 28).

У книзі П. Маркушевського достойне місце відведено шанувальникам Т. Г. Шевченка: письменникам, вченим, партійним і державним діячам, командирам і політпрацівникам. Серед них були Л. Леонов і М. Тихонов, П. Тичина і М. Рильський, Ю. Смолич і В. Сосюра. Пам'ятні рядки Кобзаря «треба миром, громадою обух стелить» читав напам'ять герой Іспанії генерал Лукач (Мате Залка) бійцям-українцям окремої центрури (сотні) ім. Т. Г. Шевченка, воїнам інтернаціонального батальйону ім. Паризької Комуні в дні штурму Барселони і Мадрида. «Шевченко — пише дослідник, — почав двобій з фашизмом вже в Іспанії» (стор. 55).

Такими ж хвилюючими є сторінки, де автор розповідає, як відважний народний месник, Герой Радянського Союзу Д. Баркадзе читав «Заповіт» Т. Шевченка під час зустрічей з українськими селянами у глибокому ворожому тилу. Далі публіцист пише, що «Шевченко був одним з улюблених письменників безстрашної Зої Космодем'янської», і продовжує думку: «Серед улюблених письменників учасниці героїчного краснодонського підпілля Улі Громової був геніальний Кобзар... З цією мудрою книгою народні месники Ковпака пройшли великий бойовий шлях від Пугивля до Карпат» (стор. 79, 80, 87).

Творчою вдачею автора є ті місця, в яких йдеться про поширення іскрометного, закличного тарасового слова серед солдатів Сталінграда, Ленінграда, Українських і інших фронтів, партизанів Ковпака, Федорова. Привертають увагу сторінки, присвячені патріотам-кобзарям, які озброювали бойовими піснями серця радянських людей в жорстоких умовах фашистської неволі.

Складаючи свою монографію, П. Маркушевський живив і узагальнив фронтові шляхи окремих книг поета, виданих під час війни, розповів життєписи їх власників, яскраво показав революційне значення віршів Кобзаря як непереможної духовної зброї.

Цілком доречним є те, що автор присвятив окремий розділ огляду агітаційно-ма-

сової літератури років Великої Вітчизняної війни. Автор показує, як в листівках і плакатах використовувались твори Т. Г. Шевченка, сюжети його віршів, окремі строфи, висвітлює творчість провідних радянських поетів, що в роки фашистської навали думками і серцем линули до Великого Кобзаря і в міру сил своїх закликали до боротьби з загарбниками.

У цілому хороша і потрібна книга П. Маркушевського не позбавлена деяких недоліків. Варто було б посилити портретну характеристику деяких образів. У ряді місць автор допустив повторення одних і тих же строф Кобзаря.

**І. Г. ШОВКОПЛЯС. РОЗВИТОК
РАДЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ НА УКРАЇНІ (1917—1966).**

Бібліографія, вид-во «Наукова думка», К., 1969, XXXVI, 344 с.

Рецензована праця необхідна кожному досліднику (історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець, антрополог, палеонтолог та іншим) історії народів, що населяли південь нашої країни з глибокої давнини до середньовіччя включно. Тому важливо, щоб вона швидше стала відома широкому загалу. Читач, маючи такий солідний довідник, сам зможе зробити в ньому певні доповнення, якщо в них виникне необхідність. На основі власних бібліографічних матеріалів можна категорично твердити, що І. Г. Шовкопляс створив надійний показник археологічної літератури України. Безперечно, бажано було б розширити вихідні дані про літературу (зокрема вказати на кількість і характер ілюстрацій, списки бібліографії), створити покажчики географічних та етнічних назв. Але, можливо, це залежало не тільки від автора.

Книга містить «Короткий нарис розвитку археології на Україні», що є хорошою фактичною основою для окремого дослідження. Однак, здається, нарис не виконує тієї ролі, яку покладав на нього автор і не повною мірою відбиває працю останнього щодо збирання фактичного матеріалу. Але сама спроба подати перед бібліографією нарис історії археологічних досліджень заслуговує вслякого схвалення. Звичайно, бажано, щоб це була повна історія (нехай без оцінок значення тих чи інших відкриттів, без авторських коментарів до проблем, що обговорювалися на пленумах,

Але ці та інші недоліки не знижують високого наукового та ідейно-політичного рівня книги. Вона написана хорошою, доступною для широкого читача мовою, хвилює, будить думки і священні почуття любові до рідної землі.

Широкі кола читачів зі щирою вдячністю прочитають її, щоб закріпити в серці і пам'яті світлий образ Кобзаря таким, яким він був для народів Радянської Батьківщини у дні Вітчизняної війни.

С. К. Мельник

конференціях тощо). Безперечно, така довідка була б більшою за обсягом (можливо, ця обставина й примусила автора обмежитися «коротким нарисом») і чудовим керівництвом для дослідника.

Короткий нарис примусив І. Г. Шовкопляса вдаватися до частих скорочень і навіть замовчувань, які інколи можуть глумитися не на його користь, головне, не дають повноти викладу матеріалу. Так, в бібліографії вичерпно подані праці про діяльність експедиції Уральського держуніверситету, яка з 1958 р. систематично веде розкопки в Херсонесі та його околицях. Однак, в нарисі про неї не обмовлено жодним словом. Не згадується також про роботу Державного історичного музею в Херсонесі. Автор не пояснює, за якими принципами зроблено відбір головних пам'яток та вибіркового переліку тематичних пленумів, конференцій і нарад Інституту археології АН СРСР. Здається, це слушні побажання і їх буде враховано в подальшій роботі.

За неписаною традицією з бібліографії по археології виключаються газетні матеріали. Звичайно, облік цих статей і заміток — величезна і не завжди потрібна для історіографії праця, але інколи без них просто неможливо відновити історію окремих розкопок, особливо в дореволюційний час, коли не існувало певних форм звітності. Тому замітки, скажімо, в «Одеском» чи «Кримском» вісниках обходити не можна. В наш час також є газетні матеріали, що повинні братися до уваги.

На закінчення хочеться побажати автору рецензованої книги продовжити свою працю.

Є. Г. Суров

Хроніка та інформація

В РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ РАДІ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

28—29 грудня 1970 р. відбулось засідання президії Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України. Президія розглянула питання про створення при Координаційній раді секції партбудівництва та нові теми наукових досліджень, які надійшли на затвердження.

Президія Ради затвердила секцію партбудівництва в такому складі: В. І. Білоусов (керівник), М. В. Сушенко, М. Ф. Куп-

чишин, В. К. Палішко, В. П. Горшков, Г. К. Ковальов, М. Є. Голубков, В. К. Василенко, Г. М. Панов.

На засіданні президії Ради було розглянуто 133 теми наукових досліджень, з них затверджено 71. Решта була відхилена через вузькість тематики, дублювання та недостатнє обґрунтування.

Затверджена тематика дисертацій наводиться в додатку.

Т. М. Кольяк

МУЗЕЙНІ ЕКСПОНАТИ ПРО ОПЕРУ «ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ»

14 квітня 1863 р. в Петербурзі на сцені Маріїнського театру вперше була поставлена опера «Запорожець за Дунаєм». Текст і музику до неї написав С. С. Гулак-Артемовський, уродженець м. Городище на Черкащині. Він виконав і головну роль — запорожця Івана Карася.

У Городищенському народному літературно-меморіальному музеї С. С. Гулака-Артемовського відвідувачі можуть ознайомитися з історичними подіями, що лягли в основу першої української опери, сюжет якої підказав С. Гулак-Артемовському відомий історик, професор М. І. Костомаров.

Після ліквідації Запорізької Січі частина запорожців, рятуючись від царських військ, таємно втекла за Дунай, і поселившись у турецьких володіннях, утворила там на р. Дунаєць Задунайську Січ. В експозиції музею є карта і план останньої.

Про те, як жили запорожці за Дунаєм, розповідають фотокопії документів. Займалися козаки рибальством і землеробством. Порядки були такі, як і в Запорізькій Січі. Кожен з 42-х куренів мав рибний завод, багато рибальських човнів і один каботажний, на якому возили продавати рибу в Молдавію і Туреччину. Поповнювалось військо за рахунок втікачів з України. Часто втікачі приходили з жінками і дітьми. Навколо Січі утворилися села (де жили козацькі сім'ї): Райя, Кара-Ормен, Беш-Тепе, Катерлез, Івонча та рибальські оселі у Горгові, Вількові і остро-

ві Леті. Становище Задунайських козаків під владою султанської Туреччини було тяжким. Туга за рідним краєм — одна з найважливіших причин повернення запорожців на батьківщину у травні 1828 р. під проводом отамана Йосипа Гладкого. Цей факт і оспівується в опері «Запорожець за Дунаєм».

Йосипа Гладкого було обрано кошовим отаманом (1-го жовтня 1827 р.). Він встановив зв'язок з комендантом м. Ізмаїла російським генералом Тучковим.

Готуючись до втечі, кошовий отаман пустив розгосол, нібито в зв'язку з війною, султан має намір переселити козаків з Дунаю в Єгипет. Єдиним засобом запобігти цьому є повернення їх на батьківщину. Козаки, зібравши своє збіжжя, готувались до втечі, а на початку травня 1828 р. 500 чол. на 42-х човнах перепливали Дунай і приєдналися до російського війська (в музеї є фотокопія картини «Запорожці перепливають через Дунай», а також карта театру воєнних дій Росії з Туреччиною в 1828—1829 рр.). 27 травня козаки на чолі з Йосипом Гладким уже в складі дивізії генерала Рудзевича, перепливши Дунай, взяли без бою турецьку фортецю Ісакчі. Це сприяло тому, що ті козаки, які раніше не переправлялись через Дунай, поповнили російське військо. Запорожці, взяті до султанського війська після переходу на бік Росії Йосипа Гладкого, були роззброєні і не брали участі у війні. Всіх козаків і їх

сім'ї, які ще залишились за Дунаєм, в 1830 р. турецькі власті змушені були відпустити на батьківщину за Адріанопольським мирним договором, підписаним 2 вересня 1829 р.

Прототипом головнього героя опери «Запорожець за Дунаєм» став отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий, що народився в 1789 р. у сім'ї заможного козака в селі Мельники Золотоніського повіту Полтавської губернії. Після смерті батька господарство занепало і Йосип вирушив на заробітки в Одесу, а через півроку переправившись через Дунай, прийшов до Платнірівського куреня Задунайської Січі. Тут він провів вісім років, його обрали курінним отаманом згаданого куреня, згодом — кошовим отаманом Задунайської Січі. Біографія Йосипа Гладкого, написана його сином Василем, надрукована в журналі «Русская старина» за 1881 р., т. 30 (в музеї зберігається фотокопія цих сторінок).

Після повернення з-за Дунаю запорожці оселилися між містами Бердянськом та Маріуполем, заснувавши станиці: Нікольську (снт. Володарське Донецької області), Покровську (с. Бойове Володарського району), Новоспасівську (с. Осиленки Бердянського району Запорізької області), частина козаків і штаб війська осіли в Петрівському посаді (Новопетрівка Бердянського району).

В книзі А. П. Гаденка «Азовское козачье войско 1830—1865 гг.» (музей має фотокопії сторінок книги) читаємо: «Йосип Михайлович Гладкий був середнього росту, кремезний, чуб та вуса чорні і був зовсім

неписьменний. Коли сидить було у військовій канцелярії, перед ним лежить на столі аркуш чистого паперу, на якому написано олівцем його прізвище, і він по олівцю копіював свій підпис; на всіх паперах тільки підписував своє прізвище». Є фотокопія підпису Гладкого — наказного отамана Азовського козачого війська — генерал-майора.

1852 р. Йосип Гладкий пішов у відставку, і Азовське козаچه військо очолив Я. Г. Кухаренко, якому Т. Г. Шевченко присвятив твір «Москалева криниця».

У музеї зберігається фото могили Йосипа Гладкого в м. Запоріжжі по вул. Жуковського, № 55 (колишнє Пилипівське кладовище). На надмогильній плиті надпис: «Могила останнього кошового отамана запорізьких козаків Йосипа Михайловича Гладкого, під проводом якого козаки, що жили за Дунаєм, здійснили в 1828 р. своє давнє прагнення — повернутися на батьківщину та подати значну допомогу російському війську у війні 1828—1829 рр. з Туреччиною. Помер 10 липня * 1866 р. в м. Олександрівську (Запоріжжя)».

Вивчаючи творчість композитора С. С. Гулака-Артемовського, зокрема матеріали про його оперу «Запорожець за Дунаєм», музей зібрав значну кількість документів про Задунайську Січ. Альбом з цими матеріалами є цікавим експонатом музею.

Г. Ф. Козаль

* Василь Гладкий свідчить, що його батько помер 5 липня.

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА КЕРЧЕНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Археологічні дослідження на Керченському півострові розпочалися понад 150 років тому. Відкриття античних пам'яток на цій території принесли російській археології світове визнання. Проте, перші поселення, датовані кам'яним віком, знайдені тут тільки у 1927 р., чому, безперечно, сприяла I Всесоюзна конференція археологів СРСР, що відбулася у Керчі в 1926 р.

Розвідувальні роботи, в результаті яких були відкриті пам'ятки кам'яного віку, здійснили геолог А. Д. Архангельський, співробітник Феодосійського краєзнавчого музею П. М. Заболоцький і відомий кримський краєзнавець С. І. Забнін. Вони виявили три місцезнаходження з інвентарем мікролітичного виду біля сіл Кой-Асан (Фронтове) і Дальні Комиші (Приморський). Відсутність культурного шару і малочисельність знахідок на поселення дали підставу зробити висновок про безперспективність досліджень на півострові.

Тому досить тривалий час тут проводились лише епізодичні розвідки, на відміну від гірського Криму, де спеціалізовані археологічні роботи по дослідженню пам'яток кам'яного віку набували дедалі більшого розмаху. В 30—50-х роках на Керченському півострові було виявлено чотири місцезнаходження кам'яного віку, а також обстежені поселення, відкриті ще в 20-х роках. Чимала заслуга у цьому Т. Ф. Гелаша, О. М. Бадера, А. О. Щепинського Д. Б. Шелова і О. О. Формозова.

У 1960 р. степовий загін Кримської археологічної експедиції АН УРСР виявив ще п'ять місцезнаходжень і стоянок епохи кам'яного віку. Тоді ж уперше на Керченському півострові були проведені розкопки на стоянці Фронтове-III, яку Ю. Г. Колов датував неолітом. У цьому ж році було вже відомо 12 пунктів перебування тут первісної людини. Всі пам'ятки були датовані О. О. Формозовим і Ю. Г. Колс

совим різними етапами неоліту¹. Результати роботи експедиції Керченського музею вже в 1963 р. дали підставу стверджувати наявність тут і мезолітичних пам'яток². Матеріали, зібрані Л. І. Невесью, П. А. Капліним, Е. Н. Невеским і Н. Д. Прасловим у 1957 і 1966 рр. в районі м. Судака і на захід від м. Керчі, дозволили припустити ще давніше заселення півострова³.

За даними на 1968 р. число виявлених стоянок, місцезнаходжень і пунктів окремих знахідок епохи кам'яного віку на цій території становило 35. Розкопки здійснювалися на семи стоянках: у 1960, 1963—1966 рр. у Фронтівому-I було розкопано 274 кв. м; 1960 р. у Фронтівому-III—130 кв. м; 1966 р., 1968 р. у Луговому—89 кв. м; 1966 р., 1968 р. в Ленінському—58 кв. м; 1964—1965 рр. в Олексіївці—52 кв. м; 1964—1965 рр. в Тасуново—30 кв. м; 1965—1966 рр. у Луговому-II—28 кв. м. Крім того, закладено шурфи ще на дев'ятьох пунктах, у тому числі в поселеннях Кой-Асан, Кой-Асан-II, Горностаївка, Горностаївка-II, Барзовка, Лугове-III, Лугове-IV, Ленінське-II і Ленінське-III. Таким чином, вся досліджена площа становила близько 700 кв. м.

Більшість стоянок і, насамперед, багатошарових (епохи мезоліту і неоліту) містяться на терасоподібних уступах, або ж на I голоценовій терасі по берегах річок, що часто пересихають влітку, а також в районі пропалів, зроблених цими річками в невисокому Парпацькому хребті та його відрогів. За таким пропалом здебільшого є водоймище, яке й живить річку. Стоянки розташовані на висоті від 8—10 до 25 м над рівнем води чи балки на площинах і часто так, щоб гребінь височини захищав їх від домінуючих вітрів. Очевидно подібне розміщення деякою мірою сприяло збереженню культурного шару і його складових елементів: кісток, кераміки і пилку рослин. Як показали розкопки, протягом мезоліту і неоліту люди багато разів відвідували ці, а також близькі до них місця. Кілька стоянок виявлено в децю відмінних умовах, причому крем'яні вироби іноді бу-

ли знайдені на досить відкритих для сильних вітрів місцях. Культурного шару тут не простежено. Найімовірніше, це були пункти тимчасових зупинок невеликих колективів на їх шляху з гірського Криму на Кавказ або в зворотному напрямі.

Частину фауністичних знахідок із розкопок Керченської експедиції 1963—1966 рр. попередньо визначив І. Г. Підоплічко. Він дослідив понад 13 тис. кісток, але діагностичними виявилась тільки 1 тис., що належали 150 особинам (понад 20 видів тваринного світу). Серед них були: кінь і бик (свійський і дикий), свиня (свійська), собака, коза і віця, осел, зубр, тур, олень, джейран, сайгак, лисиця, заєць, дельфін, жаба. Перший свійський вид (бик) простежено в кінці мезоліту, а в пізньому неоліті їх кількість зростає до 6.

Згідно з результатами палеологічних аналізів, здійснених Г. О. Пашкевич, рослинний покрив поблизу стоянок епохи мезоліту і неоліту мав ксерофітний вигляд степового типу⁴.

Таким чином, на території півострова вже знайдено матеріали, датовані часом від палеоліту і до неоліту включно. Однак малочисельність знахідок, що відносяться до палеоліту, не дозволяє зробити остаточних висновків.

Значний матеріал одержано в результаті досліджень мезолітичних пам'яток. Нині до останніх зараховано 29 стоянок, місцезнаходжень і пунктів окремих знахідок, а також пам'ятки, які поки що датовані в межах мезоліту-неоліту.

Вже зібрано чимало фактів, що свідчать про неоднорідність мезолітичних комплексів стоянок. Перший тип пам'яток найповніше вивчений на стоянці Фронтівому. Тут зафіксовано близько 7 тис. кремінних виробів, які відносяться до двох шарів епохи мезоліту. Для пізнюазоського чи тарденуазького шару найбільш характерні трикутники і трапеції з притуплюючою ретушю. В ньому також відзначена певна кількість скребків, пластинок з ретушю, різці, нуклеусів, уламків кісток тварин.

У тарденуазькому шарі стоянки зафіксовано 83 нуклеуси, більше 2 тис. відщепів і уламків, 3 тис. пластин, пластинок і мікропластинок. Серед знярьд (968 екземплярів) найбільш важливими є геометричні мікроліти (майже 200 знахідок), серед яких простежені трапеції, сегменти, тощо. Виділено також 6 кістяних виробів. Значний інтерес представляють два скарби (комори) кремінних знахідок і близька до кола кам'яна викладка (діаметром 3,2—3,5 м), що могла бути залишками житла, типу чума.

Найближчими аналогами мезолітичним шарам стоянки є типові поселення цієї доби в гірському Криму. Однак, на відміну

¹ А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа.— «Материалы и исследования по археологии СССР», 1962, № 102, стор. 95; Ю. Г. Колосов. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові.— «Археологія», XIV, К., 1962, стор. 165.

² Л. Г. Мацкевой. Мезолитические стоянки и местонахождения на Керченском полуострове.— «Советская археология», 1966, № 3, стор. 125—132.

³ М. Д. Гвоздовер и Е. Н. Невеский. Находка мусьерского остроконечника на южном берегу Крыма.— «Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода», 1961, № 26, стор. 149—152; Н. Д. Праслов. Палеолитические находки в Восточном Крыму.— Археологические открытия 1966 года, М., 1967, стор. 185—187.

⁴ Г. О. Пашкевич. Спориво-пилкові дослідження відкладів стоянок первісної людини Фронтівому та Олексіївці на Керченському півострові.— «Український ботанічний журнал», 1967, № 4, стор. 92—96.

від останніх, перші, мабуть, мали сезонний і тимчасовий характер. Двобічна обробка трапецій і сегментів із кременю відзначена для тогочасних стоянок на Кавказі, а наявність певної кількості кукрекських вкладишів можна інтерпретувати як результат зв'язку з пам'ятками кукрекського типу. Мезолітичні комплекси Фронтного зіставляються з третім шаром навсів Фатьма-Коба і Шан-Коба, а також з комплексом знахідок в гроті Мурзак-Коба⁵.

Другий тип поселень найбільш виразно представлений в трьох шарах Ленінського і Лугового, а також мезолітичними комплексами стоянок Олексіївка і Фронтве-III. При дослідженні цих пам'яток виявлено понад 3 тис. кременіних виробів, в тому числі близько 600 знарядь праці. За складом кременіного інвентаря, комплекси цих стоянок подібні до матеріалів з Фронтного-I, однак суттєвою відмінною їх є майже повна відсутність серед серій геометричних мікролітів інших форм, крім трапецій. Поки що в Криму ніде поза територією Керченського півострова не були відзначені комплекси, які б мали тільки трапецієподібні мікроліти. Разом з тим така закономірність добре простежується в Північно-Західному Причорномор'ї на стоянках Гребеники, Гіржово та ін.⁶

Третій тип пам'яток представлений комплексами стоянок Лугове (II шар), Горностаївка, Лугове-II та ще рядом пунктів. Тут було виявлено понад 2500 кременів, з яких близько 500 знарядь. Характерно те, що серед типово мікролітичного інвентаря цих стоянок зовсім, а частіше майже відсутні геометричні мікроліти. Подібне явище відзначено в шарах M-I і M-II грота Сосруко в Кабарді, в VIII—VII — шарах печери Джебел та в ін.⁷

⁵ С. Н. Биби́ков. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 года.—«Советская археология», 1936, № 1, стор. 202; його ж. Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму.—«Советская археология», 1940, № 5, стор. 159—178; його ж. Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 году.—«Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1959, № 8, стор. 119.

⁶ Г. В. Григорьева. Новые данные о тарденуазской стоянке Гребеники в Нижнем Поднестровье.—Записки Одесского археологического общества, т. I (34), 1960, стор. 226—230; В. Н. Станко. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево).—Записки Одесского археологического общества, т. II (35), 1967, стор. 155—168; П. И. Борисковский. Новые материалы по тарденуазу Юго-Запада СССР.—Тезисы докладов секции палеолита Пленума Института археологии АН СССР в 1966 году, М., 1966, стор. 8—9.

⁷ С. Н. Замятин и П. Г. Акритас. Раскопки грота Сосруко в 1955 году.—

До четвертого типу належить стоянка Тасуново і Лугове (I шар), де знайдено понад 3 тис. кременів (з них понад 600 знарядь праці). Серед знарядь, зафіксованих на поселеннях, велику питому вагу становлять вкладиші кукрекського типу і особливо різці, більшість яких виготовлено на сколах і відщепках. Разом з тим, геометричні мікроліти (трапеції та сегменти) складають менший процент знарядь, ніж вкладиші кукрекського типу. В Криму, як відомо, подібне явище спостерігалось тільки на стоянці Кукрек⁸. В зв'язку з тим, що значна частина розкопаної площі поселень перевідкладена, пам'ятки IV типу умовно датовані мезолітом-неолітом. Найбільш вірогідно, що ці комплекси знахідок поєднують два зруйнованих культурних шари мезолітичного і неолітичного часу.

До неоліту віднесено 24 пункти, включаючи і пам'ятки, які умовно датовані мезолітом-неолітом. Кількість знахідок, датованих неолітом, приблизно дорівнює мезолітичним. Кременіні комплекси неолітичних поселень, очевидно, в усіх випадках (крім стоянки Олексіївка) генетично пов'язані з попередніми їм мезолітичними. Частіше змінювалися лише співвідношення окремих форм виробів і технологія їх виготовлення. Нові ж форми рідкісні. Тільки на пізньому етапі з'являються двобічно оброблені наконечники стріл і дротиків, трапеції зі струганою спинкою, а, можливо, трохи рідше — сегменти з дугою, обробленою плоскою ретушшю.

Керамічні вироби на Керченському півострові виявлені у незначній кількості, що характерно для Криму в цілому. Нині можна лише поперельно запропонувати кілька реконструкцій керамічних посудин. За формою, наявністю чи відсутністю орнаменту і складом тіста їх можна зіставляти з керамікою досить близьких територій. Так неорнаментовані керамічні комплекси з стоянки Фронтве схожі з глиняними виробами яйлинського типу (гірський Крим), а орнаментовані — за тістом і орнаментом — з керамікою пізньонеолітичного комплексу стоянки Кам'яна Могила у Приназов'ї⁹. Підлощені вироби з Ленін-

Ученые записки Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института, т. 13, 1957, стор. 438; А. П. Окладников. Пещера Джебел — памятник древней культуры Прикаспийских племен Туркмении.—Труды Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции, т. 7, Ашхабад, 1956, стор. 13.

⁸ Е. А. Векилова. Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму.—Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, вып. XXXVI, 1951, стор. 87—96.

⁹ А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, стор. 95; В. Н. Даниленко. Неолит Украины, К., 1969, стор. 14.

ського мають багато спільного з кавказькими матеріалами¹⁰. Найбільше спільних рис має другий тип кераміки стоянки Ленінське і Кая-Араси¹¹.

Підбиваючи попередні підсумки спеціалізованих досліджень кам'яного віку Керченського півострова, слід відзначити, що зібраний за останнє десятиріччя матеріал спростовує вірне для свого часу твердження Ю. Г. Колосова, що найдавнішими поселеннями цієї території були неолітичні стоянки, які носили характер тимчасових зупинок мисливців¹².

Нині можна припустити значну густоту населення на півострові вже у другій половині мезоліту, а потім і в неоліті. Разом з тим численні матеріали, здобуті археологами, геологами, палеозоологами, палеоботаніками та представниками інших наук свідчать про те, що степові простори Керченського півострова були менш сприятливі для життя людини в кам'яному віці, ніж гірська частина Криму. Найвірогідніше, що він був заселений надлишковим населенням гірського Криму переважно в літню пору. Це підтверджують археологічні матеріали, частина яких ідентична гірсько-хримським знахідкам. Крім того, в мезолітичних і особливо неолітичних комплексах цієї території простежується ряд рис, що близькі і для знахідок Північного Причорномор'я та деяких кавказьких (кераміка, обробка геометричних мікролітів з черевця та скребок з кавказького обсідіану). Для вирішення цих питань в наш час особливо значення набуває широке використання методів типологічного і математико-статистичного аналізу матеріалів розкопок поселень кам'яного віку¹³.

Керченський півострів — своєрідний міст, що з'єднує значні території півдня України і Молдавії на заході, Кавказ та інші східні землі. Саме тут, найвірогідніше, в епоху мезоліту і неоліту контактувалися різні етнокультурні групи. Це положення значною мірою вже підтверджується матеріалами розкопок, продовження яких може дати нові важливі матеріали.

М. Г. Мацкевой

¹³ О. П. Черниш. Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту. — Матеріали з археології Прикарпаття та Волині, т. II, К., 1959; Д. А. Форд. Количественный метод установления археологической хронологии. — «Советская этнография», 1962, № 1; В. А. Ранов. Каменный век Таджикистана, Душанбе, 1963; Н. О. Бадер. Историко-культурные области верхнепалеолитического времени в Восточном Средиземноморье. — Автореферат канд. дис., М., 1965; Р. Х. Сулейманов. Грот Оби-Рахмат и опыт математико-статистического изучения Обирахматской культуры. — Автореферат канд. дис., Ташкент, 1968; Л. Г. Мацкевой. Мезолит и неолит Керченского полуострова. — Автореферат канд. дис., М.—Л., 1970; F. Bordes et M. Bourgon. Le complexe mousterien. — «L'Anthropologie», 1951, LV; J. Tixier. Typologie de L'Épipaleolithique du Maghreb, t. II. Ats et metiers graphiques, Paris, 1963; L. Vertes. Statistiques et Graphiques dans L'étude des industries préhistoriques. VII. Analyse statistique des industries paléolithiques. Overdruk uit Paleohistoria, v. X, 1964; G. Laplace. Essai de typologie systematique. Università degli studi di Ferrara, 1964; M. N. Brezillon. La denomination des objets de pierre taille. IV-e supplement a «Gallia prehistoire», Paris, 1968.

¹⁰ А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, М., 1965, стор. 58.

¹¹ А. А. Формозов. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, стор. 112.

¹² Ю. Г. Колосов. Назв. праця, стор. 166.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДАВНИНИ ЗАКАРПАТТЯ

У другій половині 60-х років на Закарпатті стали проводитися систематичні археологічні дослідження. В основному ними займалися експедиції Ужгородського державного університету, але періодично до них приєднувалися і Державний Ермітаж, Інститут археології АН УРСР. 1970 р. на Закарпатті вперше працювала експедиція Інституту археології АН СРСР (Москва). Важливу роль в обліку і збереженні пам'яток археології відіграє Товариство по охороні пам'яток історії та культури УРСР, яке щороку проводить розвідки з метою складання детальної карти археологічних пам'яток області.

1970 р. вперше почалося систематичне вивчення пам'яток нового кам'яного віку (нео-

літу) та міднокам'яного віку (енеоліту) Закарпаття. Розкопки проводилися на поселенні кінця неоліту — початку енеоліту в с. Велика Паладь Винogradівського району і кінця енеоліту — початку бронзового віку на Малій Горі в Мукачеві. На місцях розкопок виявлені рештки жител типу напівземлянок. Тут знайдено багато кераміки, зокрема розмальованої тонкими лініями чорною фарбою, що легко відшаровується, уламки крем'яних, обсидіанових та кварцитових знарядь: ножів, серпів, дві плоскі шліфовані скири з м'якого каменю.

Поселення у В. Паладі — одне з найдавніших неолітичних поселень на Закарпатті — сягає кінця V — початку IV тис. до н. е. Воно належало осілому землеробсько-

му населенню високої культури, близькою до дунайських культур неоліту. Про це свідчать тонко зроблені керамічні чаші і кубки, товщина стінок яких всього 2 мм. Мешканці поселення підтримували широкі зв'язки: більшість їх знарядь зроблено з привізної сировини — вулканічного скла (обсидіану), можливо, з гори Токай.

Поселення на Малій Горі відносяться до кінця III — початку II тис. до н. е. і є першою пам'яткою на Закарпатті, що зарахована до групи ніршер культур ЗОК, поширеної в Північно-Східній частині Тисо-Дунайського басейну.

Історична обстановка змінювалася, і люди змушені були шукати безпечних місць для своїх поселень. Вони, як і раніше, займалися землеробством і скотарством. Кам'яні знаряддя виготовляли з кремнистого сланцю. Серед кераміки переважає груба кухонна, а тонка, чорна, лощена — зустрічається рідко. Посуд здебільшого прикрашений наліпними валиками, розчленованими захистами, або нарізкою. На тонкому посуді зрідка зустрічається заглиблений штампований або нарізний орнамент.

У Дяково Виноградівського району (поселення міднокам'яного віку) знайдено не лише ями для запасів, відходів, залишки печей, але й, очевидно, рештки наземних жителів у вигляді майданчиків, куски — тієї самої глини, якою колись були обмазані стіни будинків. З відбитків на внутрішньому боці глиняної обмазки можна встановити розміщення дерев'яних конструкцій і приблизно відновити характер будинку. Серед знахідок найбільш повно представлена кераміка, як тонка столова, так і кухонна, прикрашена виступами, іноді навіть розмальована, але інакше, ніж посуд з Паладі.

І пізніше люди неодноразово обирали Дяково місцем свого поселення. Особливо тривалий час вони жили тут у другій половині II тис. до н. е. свідченням чого є надзвичайно товстий культурний шар тих часів, що відкладався у дяківському поселенні. Наземні житла досягають 30—50 кв. м і оточені різними ямами господарсько-побутового призначення. 1970 р. в одному з жителів типу напівземлянок, виявлено надзвичайно важливий і цікавий набір бронзових прикрас: 16 скроневих підвісок та віта з плоского бронзового дроту гривна. Цей комплекс предметів відноситься до культури Отомань середньобронзової доби, відомої своїми багатими золотими скарбами, зв'язками з високими культурами Східного Середземномор'я і в першу чергу з мікенською Грецією.

Поселення Дяково — це перш за все пам'ятка культури Станова, поширеної в кінці II тис. до н. е. у басейні верхньої Тиси і широко зв'язаної з племенами Прикарпаття і Трансильванії. Саме до цієї культури відносяться численні бронзові скарби Закарпаття, які часто знаходяться як у музеях, так, на жаль, і в приватних зібраннях.

У період раннього залізного віку (I тис.

до н. е.) Дяково ще залишалось місцем поселення. Правда, воно перенеслося в найближче урочище «Нодь Егер». Шкода, що значна частина цього цікавого і багатого поселення зруйнована кар'єром. І нам залишалося дослідити лише його рештки.

Одночасно з розкопками експедиції проводили розвідки з метою виявлення нових пам'яток і обстеження уже відомих поселень та могильників, але які ще не розкопувались. У цій роботі брали участь члени обласної секції археології Товариства по охороні пам'яток історії і культури та учні середньої школи № 3 м. Ужгорода. В результаті цих розвідок було виявлено, додатково взято на облік та охорону численні археологічні пам'ятки неоліту, енеоліту, бронзового та раннього залізного віку.

Серед пам'яток особливо цікаві, розташовані у «Долині коханья» та під Ардовською горою біля Берегова поселення раннього енеоліту, на горі Керекгель у с. Дришино Мукачівського району, що відносяться до раннього бронзового віку (початок II тис. до н. е.), слов'янське поселення Скалці біля с. Кам'яниці Ужгородського району.

В с. Чорний Потік Іршавського району в урочищі «Калпої» проведено охоронні розкопки на курганному могильнику куштановицької культури (VIII—III ст. до н. е.). Під час викорчовування чагарника бульдозером був порушений один з одинадцяти курганів, розташованих півколом на південно-західному краю невисокого плоскогір'я. Висота курганів — 0,6—3 м, а їх діаметр — 12—15 м. Вершина і основа їх викладена з великих кусків каменю. Після розкриття кургану № 5, який ще до приїзду експедиції був уже пошкоджений, удалося визначити особливості поховального ритуалу давніх мешканців цього краю. На різні стародавнього горизонту в два ряди були розставлені банкоподібні горшки, корчаги, конічні миски із загнутими краями вінець, черпаки з довгою ручкою, малі посудинки — всього 14 посудин. З них п'ять були заповнені перепаленими людськими кістками. Рядом з посудинами лежав великий овальний камінь, схожий на зернотерку. На верхній, робочій, частині його залишилися сліди людських кісток. Очевидно, на ньому роздрібнювали перепалені кістки трупа, щоб висипати їх в урні. Як видно з розкопок, на вершині кургану закладався вогонь, довкола якого проходила тризна. Про це свідчать уламки посуду та кістки тварин, зібрані з верхнього шару насипу. Майбутні дослідження курганного могильника в Чорному потоці дозволять нам мати більш повні дані про населення куштановицької культури.

Хочеться відзначити, що Закарпатська область дуже багата на пам'ятки давнини і спеціалісти (яких двоє) не спроможні дослідити або виявити їх усіх. Тому величезну допомогу в охороні і збереженні пам'яток можуть і повинні подати представники сільської інтелігенції — вчителі історії та географії, краєзнавці, агрономи.

Але, на жаль, часто бульдозерами зносять кургани (Лалівський вирадгосп у с. Стапово Мукачівського району зріз 14 курганів, у Лохові знищено цілу курганну групу); руйнують цілі поселення (Виноградівський цегельний завод знищив поселення ранньо-залізного віку, Берегівський цегельний завод № 2 — поселення пізнього бронзового віку, багаточисельне поселення на Малій Горі біля Берегова майже повністю зруйноване кар'єром, половину унікального городища ранньо-залізного віку

в Шелестові знесено Мукачівським кар'єроуправлінням тресту «Львівнерудпрому»).

Пам'ятки культури, в тому числі й археологічні, є всенародним надбанням, і охорона їх — також всенародна справа. Любов і повага до пам'яток старовини — ознака високої культури народу, який прагне використати досягнення минулого у будівництві нової культури — комуністичного завтра.

Е. А. Балагури

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ П. М. ШМОРГУНА

Цього року сповнилося 50 років доктору історичних наук, професорові Петру Михайловичу Шморгуну. Вчений народився 1921 р. в с. Осламів Вільковецького району Хмельницької області в селянській родині. Ще з юнацьких років захоплювався історією і по закінченні педагогічного училища вступив на історичний факультет Одеського державного педінституту.

Навчання перебила війна. Довелось Петру Михайловичу оволодівати ще однією спеціальністю — військового зв'язківця, командувати взводом, а згодом навчати молоде армійське пополнення у військових училищах зв'язку.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни П. М. Шморгун повернувся до своєї улюбленої справи — історії, що стала і метою і змістом його подальшого життя. Завершивши навчання в Київському педінституті, він успішно закінчив аспірантуру цього вузу при кафедрі історії СРСР й почав працювати науковим співробітником — спочатку у Інституті історії партії ЦК КП України (1951—1968 рр.), потім на кафедрі історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, де тепер йому доручено керівництво цією ж кафедрою.

П. М. Шморгун — автор близько 200 праць. Його наукові інтереси зосереджуються в основному навколо трьох великих проблем. Протягом багатьох років він досліджує діяльність більшовицьких організацій України в період першої російської революції. Цій проблемі присвятив кандидатську (1951 р.) і докторську (1965 р.) дисертації, а також ряд ґрунтовних наукових досліджень — монографії «Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції» (К., 1955), «Большевистские организации Украины в годы первой русской революции» (М., 1955), «Ради робітничих депутатів на Україні» (К., 1955), ряд статей в наукових збірниках та журналах, розділи колективних праць, зокрема — присвячені періодам 1905—1907 та 1907—1910 рр. в «Нарисах історії Комуністичної партії України», що

вийшли трьома виданнями. П. М. Шморгун вивчає роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні, утворення більшовицьких організацій на Україні, діяльність більшовиків України в час підготовки Празької конференції РСДРП, в результаті чого створив узагальнюючі праці, що охоплюють весь період боротьби більшовиків України за повалення царизму, — монографії «Комуністична партія — організатор спільної боротьби російського і українського народів проти царизму» (К., 1957), «Київ у трьох революціях» (К., 1963) та ін.

Другій широкій проблемі, розроблюваній П. М. Шморгуном, можна дати загальну назву «Маркс, Енгельс, Ленін і Україна». Вчений підготував бібліографічні покажчики творів основоположників наукового комунізму на Україні — «Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні» (два видання — Х., 1962; Х., 1965), «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965)» (Х., 1966). Крім того, П. М. Шморгун створив історичні дослідження — «Карл Маркс і Україна» (К., 1968), «В. І. Ленін і Україна» (К., 1970) та ін.

Історико-партійні праці П. М. Шморгуна характеризуються залученням величезного фактичного матеріалу, здобутого в архівних фондах та інших джерелах і широко узагальненого на основі марксистсько-ленінської методології. Взяті в сукупності, вони є великим вкладом у вивчення історії Комуністичної партії Радянського Союзу, історії Комуністичної партії України зокрема.

Третім напрямком дослідницької роботи ювіляра є проблеми історіографії КПРС. Виступаючи протягом ряду років із статтями з історіографії окремих питань історії Компартії України, а також з ґрунтовними рецензіями на історичні праці, П. М. Шморгун останнім часом опрацьовує проблеми загальної історико-партійної історіографії, читає спецкурси з історіографії КПРС.

Очолюючи кафедру історії КПРС у ІПК при КДУ, П. М. Шморгун багато сил віддає підготовці науково-педагогічних кадрів.

Поряд із читанням лекцій і веденням семінарів для слухачів Інституту — викладач вузів країни — він систематично працює з аспірантами.

П. М. Шморгун брав участь у редагуванні ряду наукових видань — колективних праць, збірників документів, серед яких «Нариси історії Київської обласної партійної організації», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»,

«Історія міст і сіл Української РСР» та ін. В 1962—1965 і 1967—1968 рр. він працював заступником головного редактора «Українського історичного журналу».

На засіданні Вченої ради ІПК при КДУ, присвячений вшануванню ювіляра, представники наукової громадськості тепло його вітали, зичили сил, здоров'я, нових творчих успіхів.

М. М. Моторюк

ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ РОМАНОВСЬКИЙ

16 лютого 1971 р. помер один з видатних істориків Радянського Союзу, професор, доктор історичних наук Віктор Олександрович Романовський.

В. О. Романовський народився в 1890 р. у сім'ї службовця земської управи в м. Глухові. В 1909 р. закінчив гімназію й вступив до Київського університету на історичний факультет, де навчався під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського і за твір з історії Чернігівщини XVII—XVIII ст. одержав золоту медаль. В 1914 р. витримав державні іспити і був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. В цьому ж році він був призначений помічником директора Київського центрального архіву давніх актів. У 1916 р. вів курси історіографії та практичних занять на Вищих жіночих курсах у Києві, а з 1917 р. викладав історію України.

В 1919 р. Романовський був обраний до Академії наук на посаду позаштатного редактора історико-біографічного словника, а в 1921 р. — призначений директором Центрального архіву давніх актів у Києві. Цю посаду він займав до 1931 р. Тут Романовський почав вивчати господарський лад Гетьманщини XVII — проблему, якій присвятив своє життя. В цей час він готував і публікував одну з важливих пам'яток історії України XVII ст. «Переписні книги 1666 року».

Працюючи над історією міст України XVI—XVII ст., В. О. Романовський зібрав в архівах Москви, Києва, Ленінграда, Харкова та інших грамоти міст на магдебурзьке право російською, польською і латинською мовами.

У 1927 р. у виданні Центрального Архівного Управління вийшли «Нариси з архівознавства», що являли перший в Радянському Союзі досвід систематичного викладу історії архівної справи та архівної техніки. Довгий час вона служила підручником для молодих радянських архівістів. За цю роботу автору була присуджена премія Всеукраїнського комітету сприяння вченню.

В 1929 р. В. О. Романовського за конкурсом обрали науковим співробітником Академії наук у Києві; він займав посаду секретаря, а з 1930 р. — голови Археографічної комісії. В 1932—1934 рр. В. О. Романовський працював в Облплані, де керував плануванням наукової роботи в області. З 1940 р. працював у Карагандинському вчительському інституті. З 1944 р. Романовський був затверджений в ученому званні д-сента. В 1947 р. Віктор Олександрович захистив докторську дисертацію «Нариси з історії державного господарства України XVII століття». Ця серйозна праця — плід багаторічної дослідницької роботи вченого. У ній автор підбивав підсумки всього зрбленого і надрукованого з питання фінансової історії України XVII ст. і дав струнку і глибоку концепцію фінансової справи за XVII ст. Праця стала цінним надбанням російської та української історіографії.

Не переставав займатися він і історією Північного Кавказу. За його редакцією і участю було випущено учбовий посібник «Ставропольський край в історії СССР» та ін. роботи.

З 1947 р. В. О. Романовський — професор і завідуючий кафедрою історії Ставропольського педагогічного інституту, в якому він пропрацював майже 25 років. За цей час Віктор Олександрович виховав велику групу вчених, під його керівництвом було підготовлено і захищено понад 20 кандидатських і кілька докторських дисертацій. До останніх днів В. О. Романовський керував аспірантурою та науковими студентськими гуртками.

Світла пам'ять про Віктора Олександровича Романовського назавжди залишиться в серцях його товаришів і учнів.

Додаток

ВІД З'ЇЗДУ ДО З'ЇЗДУ

(Закінчення)

Макаренко О. А. Ленинские идеи единства национальных задач пролетариата и современность.— Национальное и интернациональное в жизни народа. Вып. 1. К., с. 9—30; «Друзі Радянської Росії»; «Інтернаціоналізм»; Комуністичний інтернаціонал.— РЕІУ, т. 2. К., с. 96; 259—261; 457—458.

Мельникова І. М. Організуюча роль КПЧ у спільній революційній боротьбі трудящих Закарпатської України і Чехословаччини.— Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Ужгород, с. 128—143; Міжнародне значення лєнінської стратегії боротьби за соціалізм.— Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, с. 29—44.

Мишко Д. І. Ювеналій Дмитрович Мельников. К., Політвидав України, 156 с. (співавтор); Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30—50-ті роки XVIII ст.).— Коліївщина. К., с. 45—55 (співавтор); Ювеналій Мельников.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 240—245; Загородники; Задумні люди; Закладництво; Закупи.— РЕІУ, т. 2. К., с. 162—163; 164; 174; 177; Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (До 300-річчя від дня початку).— УІЖ, № 4, с. 123—126; Рец.: УІЖ, № 1, с. 150—151.

Мойсєєв О. В. Немеркнучий подвиг народу. К., 36 с.; Безприкладний подвиг народу.— «Під прапором лєнінізму», № 6, с. 32—35; Триумф могутності Радянської держави.— УІЖ, № 5, с. 15—23; В ім'я вітчизни.— «Патріот Батьківщини», 9 травня; Рец.: Сторінки героїчної епопеї.— «Патріот Батьківщини», 26 липня; «Роб. газета», 14 березня; Сузір'я слави.— «Друг читача», 3 березня.

Молодчиков О. В. Книгодрукування на Україні.— РЕІУ, т. 2. К., с. 397—399 (співавтор).

Москвич Л. Г. Ленінське ставлення до спадщини минулого (На прикладі видатних істориків АН УРСР).— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 30—52; Левницький О. І.— РЕІУ, т. 2. К., с. 554; Конференція історіографів у Києві.— УІЖ, № 2, с. 153—155.

Олійник Л. В. Келін О. С.— РЕІУ, т. 2. К., с. 329; Рец.: УІЖ, № 1, с. 145—146; За яким дороговказом.— Трибуна лектора, № 4, с. 62—64.

Павелко В. У. Науково-культурне співробітництво Української РСР і Чехословацької Соціалістичної Республіки.— Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., с. 147—173; Видатний діяч чехословацького і міжнародного комуністичного руху (До 90-річчя від дня народження Б. Шмерала).— УІЖ, № 10, с. 124—125; Наукова сесія, присвячена 25-річчю визволення Чехословаччини від фашизму.— УІЖ, № 8, с. 151; Один з незламних. До 90-річчя з дня народження Б. Шмерала.— «Закарпатська правда», 23 жовтня; Зв'язки Радянської України і Чехословаччини в галузі середньої і вищої освіти (1948—1965 рр.).— «Школа і життя», Пряшів, № 5, с. 8.

Панібудьласка В. Ф. З історії українсько-туркменських зв'язків.— УІЖ, № 9, с. 36—35 (співавтор); Від сивого Дніпра до янтарного моря (До 30-річчя відновлення Радянської влади в Прибалтиці і добровільного входження Литви, Латвії та Естонії до складу СРСР).— «Під прапором лєнінізму», № 14, с. 16—18; Під лєнінським прапором дружби народів (До 50-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані).— УІЖ, № 4, с. 109—111; Братне рукостискання. До 50-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані.— «Роб. газета», 28 квітня; Єдинення братських народів.— «Правда України», 20 августа (співавтор); Ленінізм збратані народи.— «Сільські вісті», 28 березня; Шляхом єднання і розвитку. Актуальні питання теорії.— «Рад. Україна», 30 грудня; Рец.: Під єдиним прапором.— «Друг читача», 14 квітня; Запоріжжя — край героїчних традицій.— «Рад. Україна», 29 вересня (співавтор); Бейик достлук. Туркменистан — Україна.— «Совет Туркменистаны», 16 ноября.

Парасунько О. А. Шахтарі старого Донбасу. Південноросійський союз робітників.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 221—233; Загальний страйк на півдні Росії. 1903.— РЕІУ, т. 2. К., с. 161—162; Ф. Енгельс і революційний рух на Україні.— УІЖ, № 11, с. 3—12 (співавтор); Хвала тобі вчителю.— «Соц. культура», № 10, с. 28—29; Рец.: Запоріжжя — край героїчних традицій.— «Рад. Україна», 29 вересня (співавтор); ВАН УРСР, № 10, с. 102—106 (співавтор).

Пархомчук С. М. Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення

на Україні. К., Вид-во Київськ. ун-ту, 367 с. (член авт. колективу); Константинеску-Яш Петре.— РЕІУ, т. 2. К., с. 463; Деякі питання історії країн Сходу в творах Ф. Енгельса.— УІЖ, № 11, с. 20—27; Дорога до вершин (До 25-річчя з дня визволення Румунії від нім.-фашистських загарбників).— «Соц. культура», № 8, с. 28; На пути в будущее. 25 августа — национальный праздник румынского народа.— «Правда Украины», 23 августа; Рец.: ВАН УРСР, № 3, с. 109—111 (співавтор).

Пашко Я. Ю. Героїчна сторінка в історії Радянської Вітчизни (До 50-річчя розгрому Врангеля і переможного завершення громадянської війни). К., «Знання», 37 с.; Героїчна сторінка в історії нашої Вітчизни.— УІЖ, с. 124—127; Героїчна сторінка історії.— «Рад. Україна», 15 листопада.

Петерс І. А. Світова система соціалізму — авангард суспільного розвитку людства.— «Під прапором ленінізму», № 18, с. 23—27.

Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951—1969). К., «Наук. думка», 348 с.; Кієвские самолетостроители. К., Политиздат Украины, 366 с. (співавтор); Нова людина села. К., «Знання», 46 с. (співавтор); Торжество ленинских идей социалистической перестройки села.— УІЖ, № 3, с. 14—20; Форми і методи екскурсійної роботи (в школах).— «Початкова школа», № 4, с. 47—52; Енгельс про селянство і аграрне питання.— «Сільські вісті», 11 листопада (співавтор); «Люди йдуть до музею».— «Молодь України», 4 січня; Під зорею радянської влади.— «Молодь України», 10 червня; Рец.: Гарт патріотів.— «Рад. освіта», 27 червня; Цінна наукова праця.— «Рад. Україна», 21 травня (співавтор); Вклад учених у перемогу.— «Київська правда», 14 серпня (співавтор); УІЖ, № 9, с. 141—143; Початкова школа, № 3, с. 91—92; Книга про ленинський шлях селянства.— «Друг читача», 19 травня.

Пономаренко Л. А. Бабин торжок.— «Вечірній Київ», 11 липня.

Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог міжнародно-го єднання трудящих. К., «Наук. думка», 161 с.; Об актуальных проблемах критики украинского буржуазного национализма.— Национальное и интернациональное в жизни народа. Вып. 2. К., с. 211—253; Чого вони прагнули і прагнуть.— «Під прапором ленінізму», № 16, с. 68—72.

Рубач М. А. Земельні комітети; Каледінщина; Корніловщина.— РЕІУ, т. 2. К., 208; 292—293; 474—475; Великий мислитель і революціонер.— Доповіді АН УРСР. № 4, Серія А, с. 291—298; Рец.: УІЖ, № 10, с. 135—137; Ленин и большевистские организации Украины.— «Правда Украины», 16 июня.

Саневич А. В. В. И. Ленин об источниках по истории советского общества.— Історичні джерела та їх використання. Вып. 5. К., с. 43—52; Рец.: УІЖ, № 4, с. 142—143; «Преподавание истории в школе», № 5, с. 104—106; «История СССР», № 3, с. 161—162; УІЖ, № 2, с. 144—145.

Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., «Наук. думка», 80 с. (співавтор) та рос., англ. мовами; Хрестоматія з історії СРСР (9—10 кл.). К., «Рад. школа», 152 с. (співавтор); Вивчення біографії і теоретичної спадщини В. І. Леніна на уроках історії Української РСР. К., «Рад. школа», 57 с.; До питання про джерелознавче вивчення ленинської концепції вітчизняної історії.— Історичні джерела та їх використання. Вып. 5. К., с. 3—26; Осяяна ленинським генієм. Ленін мріяв. К., с. 202—231; Розробка в українській радянській історіографії ленинської концепції революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вып. 3. К., с. 140—155; Житецький Г. П.; Завітневич В. З.; «Записки історично-філологічного відділу ВУАН»; «Исторические записки»; «История СРСР»; Історія України в документах і матеріалах; Істпарт; «Киевская старина»; Ковалевський М. М.; Костомаров М. І.; Лазаревський О. М.— РЕІУ, т. 2. К., с. 142; 159—160; 182—183; 274; 280—281; 282—283; 378; 402; 485—486; 554—545; Академік В. І. Вернадський і Україна. ВАН УРСР, № 1, с. 102—108; Всесоюзна історіографічна сесія «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки».— УІЖ, № 4, с. 151—154 (співавтор); XIX наукова Шевченківська конференція.— УІЖ, № 9, с. 146—147; Фрідріх Енгельс про історичний розвиток України.— «Комуніст України», № 11, с. 49—58 (співавтор); Изучение биографии В. И. Ленина и его работ в преподавании истории Украины.— «Преподавание истории в школе», № 2, с. 35—42 (співавтор); Народа історіографів у Москві.— УІЖ, № 5, с. 150—151; Про принципи наукового дослідницького методу В. І. Леніна.— УІЖ, № 4, с. 59—65; Світоч соціалістичної культури.— «Соц. культура», № 11, с. 8—9; Сторінки історії соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу в творах Ф. Енгельса.— УІЖ, № 11, с. 13—19; XIII Міжнародний конгрес історичних наук (Москва).— ВАН УРСР, № 12, с. 94—100; Звучать позивні.— «Роб. газета», 7 травня; Рец.: «Преподавание истории в школе», № 1, с. 102—105; «Соц. Харківщина», 2 серпня; У бурях революцій.— «Пам'ятники України», № 2, с. 47—48; Видання рукописної історіографічної спадщини В. О. Ключевського.— «Архіви України», № 1, с. 75—77; Могутня підойма культури і духовної освіти народу.— «Під прапором ленінізму», № 14, с. 47—48 (співавтор); «Вітчизна», № 5, с. 201—204; «История СССР», № 5, с. 159—161; УІЖ, № 3, с. 137—138; «Рад. школа», № 4, с. 108—109.

Сергієнко Г. Я. Хрестоматія з історії СРСР (9—10 кл.). К., «Рад. школа», 152 с.

(співавтор); Історіографія Коліївщини. — Коліївщина. К., с. 118—133; Ленінська концепція історіографії декабристського руху.— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 155—168; Революційні події 1848 р. на Україні.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 159—166; Іскра 3. Ю.; Іскра 1. І.; Кирило-Мефодіївське товариство; «Книги буття українського народу». — РЕІУ, т. 2. К., с. 264; 265; 375; 397; Матеріали про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук (1827—1830 рр.). — «Архіви України», № 4, с. 69—74; Пропаганда ідей декабристів серед харківських студентів (1826—1827 рр.). — УІЖ, № 8, с. 77—83.

Сидоренко В. П. Поширення нових патріотичних починань у промисловості області (1959—1965 рр.). — Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Ужгород, с. 329—338.

Симоненко Р. Г. Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» — важливий політичний і теоретичний документ нашої партії. К., «Знання», 29 с.

Скаба А. Д. В. І. Ленін і Угорська Радянська Республіка 1919 року. — Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, с. 14—28; Друга народів СРСР; Історія Української РСР; Ленін В. І. — РЕІУ, т. 2. К., 93—95; 281—282; 557—568 (співавтор); Про створення багатотомної історії Української РСР. — УІЖ, № 3, с. 21—26; Супруненко М. І., Рубач М. А., Щусь О. Й. — ВАН УРСР, № 4, с. 97—99; Натхненні ідеями вождя. — «Під прапором ленінізму», № 7, с. 39—43; Про створення багатотомної «Історії Української РСР». — ВАН УРСР, № 1, с. 24—28; XIII Міжнародний конгрес історичних наук (Москва). — ВАН УРСР, № 12, с. 94—100 (співавтор); Рец.: Київський Краснознаменний. — «Правда України», 18 марта.

Склярченко Е. М. Державна варта; Звенигородське збройне повстання; Кам'янець-Подільське повстання 1919; Колчаківщина. — РЕІУ, т. 2. К., с. 5; 205; 301; 426; Післямова. Чайкин В. І. Пламя Юга. Львов, «Каменяр», 179 с.; Питання боротьби українського народу за владу Рад на засіданнях Раднаркому під головуванням В. І. Леніна (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). — УІЖ, № 6, с. 42—48; Шляхом політичного банкрутства. — УІЖ, № 8, с. 59—67; Проголошення влади Рад на Україні. — «Укр. вісті», 24 грудня; «Життя і слово», 21 грудня; Республік братерських незламний Союз. — «Укр. вісті», 31 грудня.

Слабеев І. С. Київ. — РЕІУ, т. 2. К., с. 336—344 (співавтор).

Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р. К., «Наук. думка», 174 с.

Сохань П. С. Советская печать о Болгарии. XI. 1917 — IX. 1944 гг. Истор. библиография. София, 385 с.; Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни. — РЕІУ, т. 2. К., с. 262 (співавтор); Ленінізм і деякі питання інтернаціоналізму. — УІЖ, № 3, с. 2—13.

Степанович Е. П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1969 р. — УІЖ, № 6, с. 152—154.

Стецюк К. І. Київ — центр освіти і науки на Україні в XVII столітті. К., 24 с.; Коліївщина — велике народно-визвольне антифеодалне повстання на Україні XVIII ст. — Коліївщина. К., с. 66—80; Селянсько-козацьке повстання на Слобідській Україні. — Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 64—70; Децик; Дзиковська Е.; Дзиковський І.; Дзиковського повстання; Донець І.; Дорошенко П. Д.; Золотаренко В. Н.; Золотаренко І. Н.; Корсунська рада 1657. — РЕІУ, т. 2. К., с. 15—16; 19; 19—20; 62; 73; 223; 223—224; 479; Київ — центр освіти і науки на Україні в XVII ст. — УІЖ, № 11, с. 59—68; Подвигам жити віки. — «Пам'ятники України», № 2, с. 49—51.

Стоян П. К. Другий з'їзд Рад СРСР; Зміновіхівство; Комісія електрифікації України; Комісія сприяння Червоній Армії. — РЕІУ, т. 2. К., с. 90; 220; 428—429; 429; Літопис буремних років. Лауреати Державної премії УРСР. — «Вечірній Київ», 9 січня.

Стрілко А. А. Захист докторської дисертації І. М. Куліничем. — УІЖ, № 9, с. 151.

Супруненко М. І. Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х т. Т. 3. К., Політвидав України, 463 с. (член авт. колективу); Другий Всеросійський з'їзд Рад. — РЕІУ, т. 2. К., с. 87—88; В. І. Ленін — натхненник і організатор перемоги Великого Жовтня і створення Української Радянської держави. — ВАН УРСР, № 2. с. 3—14; Герой з легенд. До 75-річчя з дня народження М. О. Шорса. — «Рад. Україна», 9 червня; Шлях зради і злочинів. — «Рад. Україна», 7 квітня; Рец.: Бессмертный подвиг, вечная слава. — «Правда Украины», 15 мая.

Терещенко Ю. І. Відзначення 70-річчя М. А. Рубача. — УІЖ, № 2, с. 156—157; Муніципальний орган ЦК РСДРП(б). — УІЖ, № 3, с. 96—98; Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. — УІЖ, № 11, с. 48—58.

Тимченко Ж. П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії. — Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 52—63; З історії жінвідділів України (До 50-річчя створення). — УІЖ, № 1, с. 123—126 (співавтор); Землі нашої господарки. Жіночому святу 60 років. — «Під прапором ленінізму», № 3, с. 37—39 (співавтор); Возвращаясь к напечатанному. — «Вопросы истории», № 6, с. 190—191; Перший міжнародний

форум жінок.— «Радянська жінка», № 8, с. 18; Сторінки історії.— «Радянська жінка», № 1, с. 18 (співавтор); Героїчне й ушлавлене місто.— «Вісті з України», 25 червня (співавтор).

Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. К., «Наук. думка», 164 с.; Трудові подвиги новаторів сільськогосподарського виробництва (1933—1937 рр.).— УІЖ, № 6, с. 26—33.

Ткачова Л. І. Допомога воїнів Червоної Армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944—1945 рр.).— Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. Ужгород, с. 263—269.

Фролкін М. М. Рец., «Під прапором ленінізму», № 23, с. 68.

Худяк Р. А. Рец.: Сторінки героїчної біографії.— «Роб. газета», 31 березня (співавтор).

Черненко І. С. Комуністичні і робітничі партії світу. Довідник. 3-є перер. і доп. вид. К., Політвидав України, 328 с. (співавтор); Соціально економічні корені ревизионізму на сучасному етапі.— УІЖ, № 10, с. 27—31.

Черніков І. Ф. Кезма Т. Г.— РЕІУ, т. 2. К., с. 329; Історична Декларація (До 10-річчя прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про падання незалежності колоніальним країнам і народам).— УІЖ, № 12, с. 113—115; 50 років радянсько-турецьких відносин.— УІЖ, № 6, с. 121—123; Дружба, заповідана Іллічем.— «Друг читача», 10 лютого.

Шевченко Л. А. Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. К., Вид-во Київського ун-ту, 367 с. (член. авт. колективу); З історії українсько-туркменських зв'язків.— УІЖ, № 9, с. 36—45 (співавтор).

Шекера І. М. Героїчні захисники Києва (1240 р.).— Книга для читання... (Ч. І). К., с. 26—30.

Шелюх Т. М. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліогр. покажчик. К., «Наук. думка», 119 с. (співавтор); Бібліографія української історіографії з проблем «В. І. Ленін як історик».— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 197—209 (співавтор); Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні.— УІЖ, № 6, с. 156—159; № 7, с. 156—159; № 8, с. 158—159; № 9, с. 156—159; № 10, с. 154—159; Фрідріх Енгельс (Список літератури до 150-річчя з дня народження).— УІЖ, № 11, с. 159—160.

Шип Н. А. Обговорення плану-проспекту багатотомної «Історії Української РСР».— ВАН УРСР, № 9, с. 94—96 (співавтор).

Шлепаков А. М. Еміграція; Карлсберг.— РЕІУ, т. 2. К., с. 109—110; с. 313; Ленінські оцінки ролі міжнародних робітничих міграцій і сучасність.— УІЖ, № 4, с. 41—47; Прапор боротьби проти імперіалізму.— «Під прапором ленінізму», № 7, с. 15—20.

Щусь О. Й. Друга Українська радянська армія; Друга Українська радянська дивізія; Латиські стрілки.— РЕІУ, т. 2. К., с. 87; с. 87; с. 550; Останній бій (До 50-річчя розгрому Врангеля).— «Наука і суспільство», № 11, с. 20—22; Революцією мобілізований (До 90-річчя від дня народження М. І. Подвойського).— УІЖ, № 2, с. 124—127; Каховка, Каховка... 50 років тому в степу під Херсоном розгорілася одна з найбільших битв громадянської війни.— «Рад. Україна», 7 жовтня; Mes atceramies jūsu stelpniekus.— «Сіпа», 1 травня.

Юрченко А. В. Видатний учений В. М. Перетц.— «Архіви України», № 1, с. 32—34; Героїчна сторінка боротьби проти царизму.— УІЖ, № 11, с. 134—136; Обговорення питань історичної географії.— УІЖ, № 6, с. 152.

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

Дещинський Л. Є. (Львів)—Більшовики на чолі боротьби трудящих мас за встановлення і зміцнення Радянської влади на Волині (лютий 1917—лютий 1918 рр.).

Косенко Г. Г. (Львів)—Діяльність більшовицьких фракцій у Радах України (лютий 1917 р.—березень 1918 р.).

Гелей С. Д. (Львів)—Більшовики України в боротьбі за здійснення рішень VI з'їзду партії (серпень—грудень 1917 року).

Король І. Ф. (Київ)—Поширення марксистсько-ленінських ідей на Закарпатті та їх ролі у формуванні класової свідомості трудящих (1917—1924 рр.).

Титаренко Я. А. (Київ)—Діяльність Комуністичної партії по організації і зміцненню військової єдності Радянської Росії і Радянської України в 1918—1920 рр.

Бондаренко Т. В. (Одеса)—Радянська історіографія історії Комуністичної партії Німеччини (1919—1923 рр.).

Кукель Е. М. (Дніпропетровськ)—Військово-партійні формування Частини Особливого Призначення (ЧОП) на Україні (1920—1925 рр.).

Романенко К. Ф. (Харків)—Діяльність В. І. Леніна по підготовці і вихованню партійних кадрів (1921—1923 рр.).

Ільницький М. М. (Львів)—Більшовицька преса—бойова зброя КП(б)У в боротьбі проти націоналізму у 1921—1925 рр.

Антонов П. О. (Слов'янськ) — Боротьба КП України за генеральну лінію партії проти троцькістів та інших антиленінських угруповань в 1921—1927 рр.

Щедрина Д. С. (Київ) — Створення і розвиток джерелознавчої бази історико-партійної науки на Україні (1921—1928 рр).

Гаврилів Б. М. (Івано-Франківськ) — Діяльність Комуністичної Спілки Молоді Західної України на Прикарпатті (1921—1938 рр).

Пилипів Л. К. (Івано-Франківськ) — КПЗУ — організатор і керівник МОДРУ на західноукраїнських землях (1922—1938 рр).

Євсеев Є. Т. (Харків) — Боротьба КП України за дальше зміцнення союзу робітничого класу з селянством (1926—1929 рр).

Міняйло В. П. (Львів) — Діяльність КП(б)У по воєнно-патріотичному вихованню трудящих в період створення фундаменту соціалізму (1926—1932 рр).

Польова Н. А. (Львів) — Пропаганда Комуністичною партією Західної України успіхів соціалістичного будівництва в СРСР та УРСР (1926—1938 рр).

Петасюк І. А. (Київ) — Діяльність КП України по колективізації сільського господарства (1927—1932 рр).

Макарова С. В. (Донецьк) — Комуністична партія України — організатор шефської допомоги робітничого класу колгоспному селянству в роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр).

Баєва Н. А. (Львів) — Ідеологічна і організаційна діяльність Комуністичної партії Західної України в період світової економічної кризи (1929—1933 рр).

Чуприна З. Г. (Львів) — Діяльність КПЗУ в масових легальних організаціях (1929—1933 рр).

Черненко І. Г. (Київ) — Діяльність КП України по дальшому розвитку і зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства СРСР (1933—1937 рр).

Петруня Л. Т. (Івано-Франківськ) — Комуністична партія України в боротьбі за культурне перетворення в західних областях (1939—1959 рр). Історіографія проблеми.

Шиманович В. Г. (Одеса) — Діяльність КП України по перебудові промисловості республіки на воєнний лад в початковий період Великої Вітчизняної війни.

Говорун О. П. (Київ) — Комуністична партія — організатор партизанських рейдів на території тимчасово-окупованій німецько-фашистськими військами областей України в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Ларін А. Ф. (Київ) — Діяльність КП України по матеріально-побутовому забезпеченню трудящих республіки в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр).

Гриценко Т. Т. (Київ) — Діяльність КП України по організації допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам і дітям-сиротам в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр).

Міщенко К. Ф. (Київ) — КП України — організатор трудових подвигів жінок Радянської України в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944—1945 рр).

Ярошкевич Ю. М. (Одеса) — Діяльність парторганізацій України по мобілізації колгоспного селянства на допомогу фронту в завершальний період Великої Вітчизняної війни.

Литвін П. Є. (Слов'янськ) — КП України — організатор підготовки науково-педагогічних кадрів по суспільним наукам (1945—1965 рр).

Анішук В. В. (Одеса) — Діяльність КП України по розвитку трудової активності комсомольців і неспівкової робітничої молоді в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр).

Луценко Ю. О. (Ужгород) — Діяльність партійної організації Радянського Закарпаття по неухильному піднесенню матеріального добробуту і культурного рівня трудящих (1946—1958 рр).

Ватуля О. С. (Харків) — Діяльність парторганізацій України по електрифікації залізничного транспорту (1956—1961 рр).

Крижановський В. С. (Київ) — Діяльність КП України по дальшому підвищенню матеріального добробуту робітничого класу республіки (1956—1959 рр).

Пушкін В. Є. (Дніпропетровськ) — Комсомол України — активний помічник партії в боротьбі за технічний прогрес в період між XX і XXII з'їздами КПРС.

Івченко Н. М. (Ворошиловград) — Партійне керівництво Радами (1959—1965 рр).

Фридікін Н. С. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по подоланню культурно-побутових відмінностей між містом і селом в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1969 рр).

Довгаль І. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню роботи загальноосвітніх шкіл в період розгортання комуністичного будівництва (1959—1965 рр).

Ярещенко А. Т. (Одеса) — Діяльність КП України по естетичному вихованню молоді в період розгорнутого комуністичного будівництва (1959—1965 рр).

Ковальський Б. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій за здійснення наукової організації праці в промисловості України (1961—1966 рр).

Кривохижий П. К. (Київ) — Діяльність КП України по вихованню робітничого класу в дусі пролетарського інтернаціоналізму (1961—1966 рр).

Янкін В. Г. (Донецьк) — Партійне керівництво атеїстичним вихованням трудящих (1961—1970 рр).

Гетман П. Г. (Харків) — Розвиток громадських засад в роботі партійних організацій України (1961—1970 рр).

Морій Г. П. (Київ) — Діяльність КП України по впровадженню досягнень науки і техніки в сільськогосподарське виробництво між XXII—XXIII з'їздами КПРС.

Фартушняк А. К. (Київ) — Діяльність КП України по дальшому збільшенню виробництва технічних культур в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС (1961—1966 рр).

Шлемкевич А. Ю. (Львів) — Діяльність КП України по підвищенню ролі громадських організацій в комуністичному вихованні учнів загальноосвітніх шкіл в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС.

Черватюк В. Н. (Черпівці) — Зростаюча роль КПРС в науковому керівництві економічним життям радянського суспільства в період будівництва комунізму (1964—1970 рр).

Головко К. П. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій по добору, розстановці і вихованню керівних кадрів в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Козлова Н. Н. (Сімферополь) — Діяльність партійних організацій України по дальшому підвищенню рівня викладання суспільних наук в середній і вищій школі (в світлі рішень XXIII з'їзду КПРС).

Жеглов М. М. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по прискоренню технічного прогресу вугільної промисловості республіки в період (1966—1970 рр).

Мельник І. Т. (Запоріжжя) — Діяльність КП України по підготовці і ідейно-політичному вихованню інженерно-технічних кадрів металургійної промисловості (1966—1970 рр).

Коваленко Т. О. (Нова Каховка) — Керівництво КП України діяльністю профспілок в умовах господарчої реформи (1966—1970 рр).

Буртяк Г. Я. (Київ) — Діяльність КП України по удосконаленню партійно-політичної інформації (1966—1970 рр).

Вугрич В. П. (Київ) — Діяльність КП України по керівництву підготовкою педагогічних кадрів (1966—1970 рр).

Лісін Б. К. (Київ) — Партійне керівництво добром і вихованням комсомольських кадрів в 1966—1970 рр.

Березюк І. В. (Івано-Франківськ) — Діяльність КП України по патріотичному вихованню трудящих (1966—1970 рр).

Бучацький Й. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по воєнно-патріотичному вихованню населення республіки (1966—1970 рр).

Григоренко І. А. (Одеса) — Діяльність парторганізацій України по науково-атеїстичному вихованню трудящих в процесі комуністичного будівництва (1966—1970 рр).

Бут О. Н. (Донецьк) — Комсомольські організації Донбасу в боротьбі за здійснення п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1966—1970 рр).

РЕЗЮМЕ

П. И. Павлюк, Д. С. Щедрина.— Пятидесятилетие Института истории партии ЦК КП Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Авторы кратко рассказывают о деятельности Института истории партии ЦК КП Украины, 50-летие со дня основания которого было отмечено в апреле сего года.

Л. Ф. Гайдуков, О. Т. Остапушенко.— В. И. Ленин о научно-техническом прогрессе и его роли в развитии производительных сил социалистического общества. В. И. Ленин, созданный им КПСС рассматривают развитие производительных сил общества в тесной взаимосвязи с успехами в области науки и техники. Авторы статьи рассказывают о месте, которое занимают вопросы научно-технического прогресса в теоретическом наследии В. И. Ленина.

В. Н. Гладили.— О взаимоотношениях человека и природы в первобытную эпоху. В настоящее время большой интерес ученых разных специальностей, в том числе археологов, вызывают проблемы взаимоотношения человека и природы. На примере палеолита, которым открывается история человечества, автор показывает влияние природной среды на темпы развития человеческого общества.

SUMMARIES

P. I. Pavlyuk, D. S. Shchedrina.— The 50th Anniversary of the Institute of Party History of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine a Branch of the Institute of Marxism-Leninism of the Central Committee of the C.P.S.U. The authors tell briefly of the activity of the Institute of Party History attached to the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine. The 50th anniversary of the Institute has been celebrated this year in April.

L. F. Gaidukov, O. T. Ostapushchenko.— V. I. Lenin on Scientific-technical Progress and Its Role in Development of Productive Forces of Socialist Society. V. I. Lenin and the Communist Party of the Soviet Union created by him consider the development of productive forces of society in a close connection with the successes in the field of science and engineering. The authors of the article tell of the place which is occupied by the problems of scientific-technical progress in the theoretical legacy of V. I. Lenin.

V. N. Gladilin.— On Interrelation of Man and Nature in Primitive Epoch. At present problems of interrelation between man and nature ranse great interest of scientists of different faculties including archaeologists. On the example of Paleolith which opens the history of the mankind, the author shows an effect of nature environment on the rates of human society development.